

ІВАН ЧЕНДЕЙ

ТЕПЛІЙ ДОЩ

ІВАН ЧЕНДЕЙ

ТЕПЛИЙ ДОЩ

Повісті, оповідання

КИЇВ
«РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК»
1979

Большая часть сборника известного украинского писателя — это произведения о тяжелом прошлом закарпатского края, о росте революционного сознания, борьбе за социальное и национальное освобождение, за воссоединение с Советской Украиной. Председатель подпольного комитета Иван Зарева, учитель Лемак, Федор Ивашка, Юрий Мочар — люди благородного сердца, мужественные герои, которые организуют противоправительственные крестьянские демонстрации 30-х годов и сами принимают в них участие.

В книгу входит также ряд произведений о современном Закарпатье. Разнообразны за тематикой, они проникнуты радостным мироощущением, оптимистическим настроением. Их герои — труженики села, служащие, молодые рабочие, которые делают первые самостоятельные шаги в трудовой жизни, дети-школьники.

ЧОРНА САЛЬВА

Повість

У першій декаді лютого 1933 року начальник жандармської станції в Сніговці Йозеф Вомачка отримав попередження про можливу нову хвилю «голодних походів і демонстрацій» на початку березня. Водночас надійшла сувора вказівка «вжити необхідних запобіжних заходів відповідно до місцевої ситуації та обставин».

Начальник жандармської станції поручик Вомачка мав досить часу, щоб добре поміркувати, як виконати урядове розпорядження.

Діалог біля купи каміння

— Але, сакра, Тондо! Той фітьфірїть зовсім здурів.— Стражмістр¹ Піпулка присів навпочіпки біля купи гірськими водами обмитого і обшліфованого каменюччя, що лежало на галявині обіч тракту вже зо три роки.

— Старий мерзотник не ошалів! Я просто не догадаюсь і ніяк не доберу, яку нову комедію він задумав! — Стражмістр Трефулка розгорнув мішок, який мало не до краю був зашитий — отвір залишено завширшки з добру кишеню.

— А я тобі кажу: здурів! — Піпулка рукавом шинелі тер по розіпрілому чолу. Полонини дихали студінню, гребені гір на півночі білили снігом, од неспокійної річечки в ущелині тягло сирим холодом, а стражмістру було парко.

— Швидко! Швидко! — Трефулка наставляв мішок, щоб колега вкидав каміння.

— Старий вовк почекає! Є час! Не поспішай!.. — Піпулка ліниво добував з кишені табакерку, маючи намір закурити.

— Не будь блазнем, Тондо! Ти хочеш, аби нас люди побачили з мішком біля цієї гидкої купи? — Трефулка боявся сам і застерігав колегу.

— А тоді що?

— Ти не знаєш, що тоді?

---

¹ Стражмістр (чеськ.) — вахмістр.

— І не догадуюсь...

— Тоді то цілій Верховині з нас піде сміх!

— Будуть фіглі! Ха-ха-ха! Буде весело на всю зелену Верховину! — Піпулка хихикнув так солодко й смачно, мов не знати яка смішна пригода враз приключилася. Про надмірну обережність камарада він знав, але щоб той так полохався, годі було й думати.

— Ти, скареднику, не смійся! З кого смієшся? Смієшся над собою! Смієшся з нашої казарми!.. І не знає, чоґо по Верховині сміх піде, а вже регоче сам!.. — Трефулка не на жарт злився.

— А чоґо б і не посміятися, коли смішно? — Піпулка потягнув з такою приємністю, наче припалив ураз куриво персидського шаха, а не дешевенький лютий тютюнець. Вогник у нічній темені засвітився задиркувато й зухвало, виявляючи таємну жандармську операцію.

— Погаси відразу вогонь і не роби з себе дурня! Ти добре й сам усе розумієш! — не вгамовувався Трефулка.

— Знаю і розумію, пане колеґо! Хочеш сказати, що по цілій жebraцькій Верховині піде сміх і поговір: чеські пани носять у мішках річкове каміння замість булок! Правда? — кепкував Піпулка.

Трефулка трохи помовчав.

— Скажи, що неправда! Цигарки я не кину — все ж вона коштує якийсь гелер!

— Не роби з себе блазня! Погаси цигарку! — сердився Трефулка.

— Буду курити, щоб ніхто не побачив! — Піпулка задулив жменею вогник, мов і сам починав розуміти серйозність цієї операції біля купи каміння, що залежалосся тут ще відтоді, як ремонтували шлях на Скотарське.

— Мене зовсім не обходить, як будуть горлати верховинські воли! Але на глузи знімуть не тільки нас! — Трефулка таємниче бадьорився і водночас застерігав необачливого колеґу.

— Але, Тондо, май честь і бога святого! Як можеш називати верховинців волами, коли за двоногою теличкою одного верховинського вола і сам дурієш? — Стражмістр Піпулка раптом знайшов чим дошкулити Трефулці — він добре-таки знав про його залицання до газдівської дочки в самому Сніговці.

— Ти є неприторенний і непорядний паскудник! Ти є останне падло! Я просто хочу, аби дівчина з Верховини запам'ятала, що й на Мораві родяться добрі парубки!

Чого не зробити радість?.. — У голосі й мові Трефулки чулася зухвалість, хоча він добре пам'ятав, як одного пізнього вечора, переодягнений у цивільне, втікав через тини від сільських хлопців, взявши ноги на плечі.

— Так скажи мені, як було з Мар'енкою! — Піпулка уже дещо знав про Тондові парубоцькі пригоди і про те, що жандарма справді застукали з газдівською дівчиною на сіннику саме тоді, як перші приморозки побілили лужки й тут-там лягли тонкою кригою на вуличних баюрах.

— Розповім тобі іншим разом! Але за цю потішну розвагу мусиш пригостити пивом! — Трефулка набивав собі ціну, хоча Піпулка про полюбовну історійку чув не раз від нього самого, коли вони випивали, а розмовляти про щось серйозне не хотілося.

— Тримай мішок! — Піпулка пустотливо стрельнув свій недопалок вказівним пальцем так, що вогник у темряві прописав дугу й зник.

Стражмістр чвиркнув слиною крізь рідкі зуби і вже обмацував камінь-залізняк, впихаючи його до вузької роззявини цупкого мішка.

Діалог у казармі

— Але, сакра, фітьфірїть! Я уже хотів посилати за вами патруль! Такою службою, мізерні хлопи, не заробите ані на сухий хліб та солену воду! — Склавши хвацько руки на крижах, начальник жандармської станції Йозеф Вомачка гримав на двох стражмістрів, які втягували до канцелярії мішок з камінням, торохкотючи ним по підлозі.

Піпулка і Трефулка переглянулися, немов справді в чомусь провинилися.

— Швидко, швидко! Шнел, софорт¹! Хто таке видів! Я чекаю, а вас, ледацюг, нема й нема, фітьфірїть! — Докоряючи, Вомачка махнув рукою в бік мішка.

Трефулка осудливо блимнув очима на Піпулку, коли той, просунувши п'ятірню до вузьенького прорізу, намагався добути першу каменюку. Стражмістр порався якось нескладно, наче умисно зволікав чи хотів когось здивувати.

— Софорт, софорт! — Начальник жандармської станції нахилився до мішка, стуливши тонкі губи. Присадку-

¹ Со ф ор т (нім.) — швидко.

ватий, доладно скроений і цупко зібраний, пан Вомачка смикнув заплилою борідкою і нахилився, уважніше озирючи вийнятий камінь.

Піпулка слухняно мигнув на нього очима.

Вомачка виважив камінь на розчепіреній п'ятірні, марно силкувався сунути його в кишеню.

— Що ви, що ви, пане верхній! У вас кишені — панські, у верховинців кишені жебрацькі! А оці — як торба! — Піпулка реготнув і вже витягав інший камінь.

— Правду кажеш, пане стражмістре! З тебе ще вийдуть люди! — Задоволений Вомачка радів з дотепності підлеглого. Проте, щоб заглядати власний прорахунок, кинув: — Де ви, ледарі і лінивці, мерзенні нездари, так довго забавлялися? За той час, що ви його змарнували, можна було назбирати каміння на цілу греблю!

— Коли б ви, пане верхній, знали, як за вказаними розмірами важко було набрати і знайти каміння, ви нас запросили б на свіже пиво! — улесливо жартував Антонін Піпулка, зиркаючи в бік начальника. Знав добре, що згайнували часу немало, замість пильної праці гуторили собі і прохолоджувалися на свіжому повітрі. Врешті, сам Піпулка найбільше і завинив.

— Що ти брехач добрий, я знаю! Але мусиш пам'ятати: саме цю школу я вже давно пройшов! Ану, стій! — Поручик зупинив Піпулку, який не міг витягти з мішка руку.

— Туди вліз, звідти не вилазить! — виправдувався стражмістр.

— Там йому полюбилося — зогрівся! Без притулку під небом цієї Верховини і камінь мерзне... — недоречно жартував Трефулка, складаючи каміння в місткий дерев'яний ящик.

— Так от, пане Трефулко! Складете оце каміння і принесете ще один мішок! — Вомачка ткнув гостряком наваксованого до блиску чобота об днище ящика. — Милостиво доручаю вам взятися за діло, щоб завдання державної ваги було виконано. Розумієте?

— Наказ! Так буде зроблено, пане велителю! — Трефулка виструнчився, піднявши праву руку до вуха.

«Так тобі й треба, телепню!» — подумки сміявся з колеги Піпулка. Мабуть, коли б побратим не хихикав, начальник жандармської станції задовольнився б тим припасом каміння, що вони вже приволокли.

Трефулка клав камінь до каменя ретельно, нібито ящик з вантажем призначався до вивезення за кордон і за нього мали платити доларами. Піпулка добував камінюччя повільно, в душі посміхаючись: нині побачення з газдівською Мар'єнкою Трефулці може тільки приснитися.

Либонь, про полюбовну зустріч думав і сам Трефулка. Такий-бо вилизаний і підтягнутий, так гладко виголений сніговецьким перукарем Балінтом Талапішкою, що на лиці муха посковзнула би. Та, бач, начальник казарми, пан велитель, знайшов роботу! Та ще яку роботу! Добре, коли згодиться допомогти Піпулка. Тоді швидше впоруються, мішок каміння назбирають і до казарми вдвох доставлять.

«От коли б фітьфіріть так понадривався з отим нікчемним камінням! Мав би він оці жирні складки на шиї». Трефулка час від часу поглядав на начальника, який совав довбешками своїх кулаків у кишенях галіфе так, ніби щось перекладав з правої до лівої, з лівої до правої. Одяг поручика був пошитий у першокласного майстра аж у самому Ужгороді, тому тіло облягав цупко, підкреслюючи й достатність у силі.

Чоботи поскрипували, і могло здатися, що Йозеф Вомачка навіть хизується тим скрипом.

Взагалі, пан верхній любив у всьому добротність, старанність. А про порядок — годі й казати! Певно, саме через це зараз прискіпливо стежив він за кожним каменем, який вкладався до ящика. Мішок меншав, ящик наповнювався.

«Єзус Марія! Що за оманливі та п'янки пахощі! Ціла дрогерія¹, не казарма! — принохувався Трефулка, вловивши запах парфумів.— Бач, начальник Вомачка не тільки добре розуміється на всіляких запашних премудростях, а й уживає їх у будень і в свято».

— Але про пана бога! Ви й нам мали б сказати, пане верхній, де добуваєте оті запахи імператорські! Не інак, як сама Франція! — Стражмістр Трефулка витягнувся на весь зріст і умисне роздимав почервонілі ніздрі, вбираючи в себе незвичайні аромати — до чого тільки не дасться вчена людина, аби принадною бути!

— То, фітьфіріть, Париж! — багатозначно підняв угору вказівний палець поручик Вомачка, скрипнувши чобітьми. І мовив на додаток якомсь недбало: — Коли б я

---

¹ Дрогерія (чеськ.) — парфюмерна крамниця, тут — парфуми.

не вживав дрогерії, то на оцій брудній, на оцій жебрацькій і дикій Верховині просмердівся б гноем, димом і самими русинами!.. Бррр! — аж труснувся весь Йозеф Вомачка і заходив по канцелярії, поскрипуючи чобітьми голосніше.

— Правду кажете, пане верхній! У цих горах навіть каміння просмерділося потом верховинців! — Піпулка підморгнув Трефулці — стражмістри добре знали хворобливу гидливість начальника, не раз Вомачка й при них обмивав та обтирав ретельно одеколоном долоні, навіть після того, як потримає селянський документ.

Піпулка наперед усе вгадав.

Йозеф Вомачка в одну хвилину підступився до дерев'яного ящика і так до нього приглядався, ніби вже нюхав, цідив носом повітря. Та що він міг винюхати й почути, коли те каміння обмите дощами й снігами, обпалене літнім сонцем, пропечене лютими морозами, обвіяне вітрами з полонин? Тепер тут, у казармі, воно витрішкувато й холодно видивлялося, бо справді не могло догадатися, за віщо його сюди припроваджено — за провину чи з пошани?

— Але, хлопе глупий, не дурій! — Вомачка одступив крок від каміння. Та й справді можна було подумати, що зараз візьметься добувати з шухлядки в столі пляшчину, бризне пахучої рідини на долоні й розтиратиме так довго, аж поки не шурхотітимуть.

Піпулка діставав з мішка вже останній камінь.

Монолог про кишені

Коли два стражмістри грюкнули хвірткою, начальник жандармської станції в Сніговці поручик Вомачка стояв біля вікна до вулиці.

«От глупаки! Вітер в голові! Ні про яку обережність не дбають!» — сердився він. Що не кажи, а завдання начальника жандармерії цілком таємне. Нехай вистежить хтось, що стражмістри в мішку носять річкове каміння, ніде не тільки сміх та поговор, а й великий клопіт зчиниться.

Раптом підступився до ящика, нахилився. Одного каменя взяв, обернув і виважив на долоні. «Коли б отаким якийсь голодранець з голодного походу всадив по голові, було б і по нашій службі!..» — Вомачка в уяві вже бачив

тих, хто у відчаї йшов до уряду гуртом просити роботи й хліба.

«А може, оце каміння треба б заховати в якійсь комірчині? Отак, щоб тільки ми про нього знали?..» — питав себе Йозеф Вомачка, з винахідливістю розв'язуючи складні й водночас прості питання жандармської служби на Верховині. Врешті, він і сам розумів відсутність не тільки цюти, але й елементарної порядності в цьому намірі.

— Трам-тара-рам!.. Трам-тара-рам!.. Ля-ля-ля! Ля-ля-ля!.. — мугикав пан Вомачка на мотив давньої гусарської пісеньки, що її запам'ятав з часів служби в армії президента на півдні Богемії.

Довго стоїть біля вікна.

Стоїть обіч так, щоб його не було видно, але він сам бачив би все на вулиці.

Пан Вомачка застиг, занімів. Вступив очі в густу сутінь верховинської ночі так, ніби саме з жандармської станції хотів углядіти щось украй істотне й важливе. Він увесь зосереджений, націлений, бо саме тут його уява вже окреслює гамірний шлях не тільки в окружному центрі Сніговці, не лише тісний плац перед окружним урядом з урядовцями, а всі-всі верховинські села з баюристими вулицями й вуличками — по них починає враз ворушитися, закипати натопт зворохоблений, справді гнаний голодом і лютими злиднями. Вмить пан Вомачка бачить навіть не похмурі обличчя горян, не згорьовані у відчаї очі, а великі розтулені жмені. За чим тягнуться? Ні, вони не просять хліба,— не порожні п'ятірні наставлено з надією одержати, взяти,— а хапають каміння. Так-так, оте звичайне каміння, яке одвіку-віків уже не раз послужило їм у борні і в добуванні поживи...

Враз перед паном Вомачкою шерезами одна по одній дивовижно лаштуються, химерно підстрибують і біжать наввипередки кишені. Кишені не пласкі, а обвислі й набиті, настовбурчені, трясуться і теліпаються, мало не сягаючи чорної землі.

Вомачка тетеріє. Він чує, як раптом по шкірі подирає мороз, як мурашва ворушиться поза спиною. І вже знову й знову перед ним оті горяши, що входили до казарми — завжди чомусь спиняв свій пильний зір на кишенях і думав: там камінь! Отой самий камінь, яким завжди зручно розсадити голову кривднику і який, врешті, чи не єдина зброя в руках голодного.

«Пане боже! Єзус Марія! Скільки обмацав я верховинських кишень!» — шептав Йозеф Вомачка, наче перед кимось звітував за всі зустрічі з кожним, кого лише вводили до нього під багнетами.

Пан Вомачка того не помітив, як несподівано спершу повільно, а потім жвавіше й голосніше почав промовляти

«Кишені в сіряках...»

«Кишені, сакра, в сіряках, ще не поношених, жіночих і чоловічих!»

«Кишені в сіряках — латка на латці...»

«Кишені в штанах!»

«Кишені в лейбиках!»

«Кишені в петках¹!»

«Кишені в лапсердаках!»

«Кишені в дрантивих кожухах!»

«Кишені накладні і вшиті досередини!»

«Кишені, що їх нашив кравець!»

«Кишені саморобні!»

«Кишені цілком потайні!»

«Кишені під пахвами!»

Зібрав чоло зморшками й гарячково змахнув догори рукою, гукнув, наче саме зараз знайшов істину:

«А що, коли камінь у пазусі?»

Очі його вп'ялися в глуху темінь, і він запитував далі:

«А що, коли під петеком торба? А що, коли в тій торбі каміння? Ти сам нічого не знаєш, а тобі готові голову розсадити».

Начальник жандармської станції мимоволі тюкнув лобом по віконній рамі й налякався того неголосного стуку, наче його несподівано вдарили. А кишені на селянських одяганках знову стовбурчились, стрибали й відвисали, і пан Вомачка бачив у них каміння.

— Так-так! У них камінь не тільки в кишенях! Не тільки за пазухою, в торбах! У них каміння в грудях! — котилося погрозливо спорожнілою казармою й ховалося по кутках.

Наполоханий пан Вомачка звалився на стілець біля канцелярського столу і вже не зводив очей з наповненого камінням ящика, який чорнів у кутку.

¹ Петек — верхній вовняний одяг домашнього виробу.

Таємнича тиша оповиває село.

Хати присадкуватو нишкнуть в ущелині міжгір'я, ніби збираються на схід і сторожко вдивляються у вечорову темінь, тоді як крайнебо ще ясніе густою синявою і місяць-володар оглядає з вишини велику землю.

До хати під почорнілою солом'яною кучмою на околиці села поспішає Методій Лемак. Здається, йому зовсім тепло, хоч полонини дихають студеним вітриком-пустуном, який пробирається за комір, до пазухи — вчитель іде розхристаний, притримуючи ліктем довгий чорний футляр зі скрипкою.

Поли легкого весняного плаща підхоплює вітер, коли вчитель перестрибує огорожку, ідучи навпростець — цього вечора він запізнюється.

Вчитель озирнув очима заслонене вікно і побачив тільки маленьку латку світла. Та все одно, затуляти його чині. В окружному шкільному інспектораті і так знають усе про його роботу. Тільки позавчора була з ним розмова, — щоб не так дбав про хор та сільський драматичний гурток, а більше займався з тими, що «дають себе дурити різним бунтарям» що легковірні до закликів — роботи й хліба і самі бавляться «від лінощів та безділля» так званими голодними походами.

Як тільки переступив високий поріг сіней, бадьорий го-мін вдарив у вуха.

Двері скрипнули зрадливо й зухвало, стало темно-темно, немов очі хтось долонями обхопив.

Одну мить постояв під дверима до світлиці, намацав грубу, клепану сільським ковалем клямку і спершу про-сунув скрипку.

«Тут регент!.. Регент!..» — почулося гамірне й поспішне дівоче, як тільки вчитель вступив до хати.

— Скільки разів казав я вам: не регент, а ди-ри-гент! Коли хочете, хай буде просто: вчитель! — Методій Лемак ніяк не міг звикнути до того давнього церковного слова. Залишилося воно в селі відтоді, як один мандрівний хоровик, навчаючи релігійних мелодій і співів, повелівав іменувати себе оцим загадковим «регент».

Поставний, чорнявий в обличчі Методій Лемак обвів усіх очима, а тоді привітно усміхнувся:

— Добрий вечір!

— Доброго здоров'я! Добрий вечір! — загомоніли дівчата голосніше від хлопців і людей, старших віком, коли вчитель обережно поклав скрипку на лавиці під стіною, а сам жвавим рухом не те щоб зняв, а скоріше недбало стяг дещевенький і геть заношений плащик з потертим оксамитовим коміром під колір вибіленого тоненького сукна. Одяг Лемак почепив на цвяшок біля одвірка мало не на висоті самого очеп¹.

— Так що маємо на сьогодні? Всі здорові? Ніхто не кашляє? З чого почнемо?.. — Вчитель повів так, ніби хотів зібрати, зосередити увагу всіх, готуючи до серйозної праці.

Хутко потирав змерзлі долоні, чомусь ураз дмухнувши на них, і спідлоба все ще озирає парубків, дівчат, старших селян.

Хористи помовкли.

На хвилику схилив голову, наче міркуючи, з чого почати репетицію. Трьома нападами тихо мугикнув, перевіряючи себе або добираючи перші звуки, і взявся за футляр.

Справді, зі скрипкою він видавався якимсь дивним і незвичайним. А як тільки повів смичком по коробці з каніфоллю, торкнувся пучками струн, то вже здалося, що це зовсім не той Методій Лемак, якого всі бачили і знали перед цим.

У хаті затихло.

Хористи любили ту частину репетицій, коли їхній учитель сам ще готувався. Порух смичком, його плавний і легкий плин по струнах, навіть саме натирання каніфоллю ураз вводили присутніх у ту небуденність, що справді була далекою від звичайних турбот, малих і більших клопотів, мимоволі піднімала настрої.

Відкриті і чисті з вигляду, зацікавлені і націлені, спрагли знань обличчя хористів здавалися йому виразом не єдино тих самих, що зібралися тут на чергову репетицію, але й образом, уособленням усіх-усіх верховинців, що готові були поринути в неказаний світ краси — нехай поки що світ зовсім невеликий, од великого світу відокремлений не самими лишень високими горами. Він бачив тут усіх горян, обікрадених нестерпними соціальними умовами й жахом багатвікової відірваності од рідної коліски, од рідних братів, що на схід від Карпат. Тут,

---

¹ О ч е п — верхня перекладина над одвірком.

у хаті на вигоні села, він бачив усіх тих, хто у підневіллі не мав змоги піднятися на верховини знань, хто справді був гнаний і голодний, терпів кривду і безправ'я... Коли такі думки находили, вчитель Лемак чомусь і сам відчував себе боржником і вже душею зливався зі своїми земляками воедино. І вже готовий був усе до останку віддати верховинцям... Єдино їм!..

Поклав скрипку. Почався розспів. Хористи ще якийсь час збиралися голосами, гуртувалися, здається, громадками й зливалися в одну течію, щоб відчуті єдність, щоб хоровий спів нічим не був схожий на отой безладний, коли один одного силкується перекричати.

— Нині будемо вивчати «Інтернаціонал!» — повів спокійно і якимось урочисто Методій Лемак.

Хвильку помовчав, ніби міркуючи, що казати далі. Він завше й сам готувався до кожної пісні, добре пам'ятаючи працю вчителя співів у семінарії. Той Приходько найперше грав на скрипці мелодію, наче хотів захопити звуками без слів, далі розповідав, коли пісня була створена, хто автор тексту, хто композитор. Навіть більше! Приходько в семінарії вимагав, щоб кожен майбутній учитель народної школи знав усе про пісню, а потім зумів і зіграти твір на скрипці, проспівати, розтлумачити й пояснити окремі частини.

Погляд учителя зупинився на парубкові з русявим волоссям у групі тенорів — він саме про щось перешіптувався з товаришем.

— Ферку, а скажіть мені лишень: що ви знаєте про «Інтернаціонал»?

Парубок схопився і справді по-школярськи задивився на керівника самодіяльного хору.

— Кажіть, Ферку, все, що знаєте про «Інтернаціонал!» — Учитель Лемак захоплювався і підбадьорював.

— Та... Та... Ми співали «Інтернаціонал» на демонстрації...

— А більше?..

— А більше не знаю, що вам сказати...

— Слова «Інтернаціоналу» знаєте?..

— Не всі...

— Чому?

— Бо, еге, я дав листок зі словами Петрові, а Петро мені вже не повернув.

— Чому не повернув? Треба було й собі переписати...

— Він дав іншому, а той йому не повернув...

— Отак і пішов «Інтернаціонал» по Верховині? Ну, гаразд! Хто може ще щось сказати про «Інтернаціонал»?

Літній чоловік з короткими стриженими чорними вусиками підняв праву руку, наче учень.

— Скажіть ви!

— «Інтернаціонал» — то є, прошу вас, гімн Радянського Союзу! — мовив співак бадьоро.

Вчитель мить помовчав з застиглою втіхою в очах.

— Правильно, Якове! «Інтернаціонал» — це гімн першої в світі держави робітників і селян... Ви правильно кажете!

— Як у нас, скажімо, «Подкарпатськіє русини, оставте глибокий сон», а в чехів «Кде домов муй»... — Якову справді сподобалося, що вчитель Лемак похвалив його за знання, тому взявся сам доводити дальшу обізнаність на прикладах.

— І це правильно! Але все-таки хотілось чути більше про «Інтернаціонал»... — Диригент хору на слові «більше» наголосив.

— Може, хтось інший знає... — Яків неначе почував провину і сподівався, що хтось допоможе.

— Ви наш учитель, знаєте все, що треба. То й розкажіть нам... — озвався Петро Бережник, присадкуватий коренастий парубок зі смагливим лицем, що виділялося на тлі білосніжної сорочки.

Вчитель поки що не поспішав.

— Я був уже на полонині з вівцями далеко від села... Тільки чув про демонстрацію Першого мая від тих, хто по молоко приходив... — виправдувався Бережник.

Лемак привітно, закликаючи до уважності, обвів очима всіх, ще хвилюк помовчав, ніби думаючи, з чого почати. Підняв волосся лівою рукою до маківки, і мимовільна добра усмішка осяяла його.

— Послухайте, бо це всім нам треба знати... Треба знати скрізь, де тільки в світі трудяться люди в поті чола, з твердими мозолями на руках...

У хаті стало тихо-тихо.

— «Інтернаціонал» — гімн світового пролетаріату і гімн Радянської держави... — Вчитель повів далі спокійно, з ледь помітним добрим хвилюванням. Мить водив очима по хористах, у хаті було тихо, увага зібрана — не вперше подібний настрої помічав Лемак, коли розповідав, навчав.

Сільські парубки і дівчата, всі, хто в цей вечір зібрався в досить-таки просторій хаті на вигоні села, довідалися, що слова пролетарського гімну написав французький поет-комунар Ежен Потье в 1887 році, що рівно через рік французький композитор П'єр Дежейтер створив музику. Хористи довідалися не тільки про те, ким уперше «Інтернаціонал» виконувався в місті Ліллі на святі робітників улітку 1888 року, але й про те, що Ежен Потье походив з родини ремісника, робітником був і сам, звідав соціальних утисків, чимало кривд, врешті став діячем революційного руху всієї Франції, членом Паризької комуни 1871 року.

Скільки наївного і незайманого захоплення, бадьорої жвавості вчитав учитель на обличчях хористів, коли добув з того ж футляра для скрипки два невеличкі портрети — то було не що інше, як скромні витинки з якогось журналу або газети.

Всі тягнулися до зображень, які вчитель подав Феркові.

— Гляньте, Ферку! Запам'ятайте і віддайте іншим... Нехай запам'ятають... Вони і нині з нами...

Почулося пожвавлення.

— Верховинці! — гукнув хтось ураз.

— Наші! — усміхнувся вчитель, приступаючи ближче до тих, що й собі тягнулися до зображень поета і композитора.

— Чиста правда! Вони обидва — як наші горяни! — Яків вусика свого скубнув, не випускаючи з руки портретик Дежейтера.

— От би вам, Якове, ще більші вуса відпустити, аби таких сягли! — Вівчар Вережник посміхнувся — парубок охочий був до жартів, а сам Яків справді чимось таки схожий на композитора.

— А хіба мої погані?.. Мені таких не мати...

— Вуси відростити можна, а от такої картинки з вас все одно не зроблять... — Бережник заходив далі.

— А коли зроблять? — Яків не піддавався.

— Пожартували, а тепер до діла... — Лемак умів лагідно перейти до науки, пам'ятаючи настрої, а також доцільність жарту.— До слова, ми вже знаємо, що «Інтернаціонал» — гімн Радянського Союзу... Що «Інтернаціонал» — гімн світового пролетаріату... Сказати б, усіх трудящих світу... — Вчитель повів далі зосереджено й помірковано, закликаючи до уваги.— А хто скаже, що то є «гімн»? Адже не кожному пісню називаємо гімном! —

Лемак, певно, хотів, щоб співаки пройнялися значимістю твору, який ось-ось мав усіма вивчатися.

Хористи мовчали — тільки тут-там хтось ще оглядав вирізки з портретами поета й композитора.

— Гімн, прошу, співається на державні свята!.. — Яків озвався першим — комусь треба сказати.

— Правда, Якове.. Гімни співають в державні свята. І не тільки... Але що означає гімн, чим він для кожної держави є, звідки походить слово «гімн» і коли перші гімни появились — от що належало б знати нам, аби глибше зрозуміли ми значення великого гімну, що починається словами «Повстаньте, гнані і голодні, робітники усіх країн!» і називається «Інтернаціонал».

Вчитель уже не чекав, щоб хтось відповів на запитання, бо знав добре правило уроку, що матеріал слід ґрунтовно подати. Дарма що тут, у сільській хаті на репетиції були дорослі, дарма що за всіма віковими правилами кожному б належало знати про гімн, Методій Лемак відчув себе освітянином і вже викладав. Хористам відкривалася справді цікава сторінка для пізнання з тих давніх-давнин, коли перші гімни започаткувалися на шляхах історичного розвитку людства. Дізналися присутні про те, що гімн — величальна пісня з сивих давнин, що гімни бувають не тільки державні, але й революційні, військові, релігійні, на честь значних подій, окремих видатних героїв та осіб, усі вони мають свої відмінні особливості.

Найбільше душевного запалу Методій Лемак віддав таки «Інтернаціоналу». Він хотів, аби його співали в поході, як прийдеться, бо вже в гімні цьому чув бойовий струмінь живої сили, яка справді здатна була підняти горня у борні за свої права, за себе, відкривала цілий світ...

Коли здалося йому, що хористи знають усе необхідне про «Інтернаціонал», чим збагачений особисто він, взяв до рук білі аркуші паперу — були списані акуратним учнівським почерком.

— Візьміть, роздайте кожному! — простягнув Якову.

Сам потримав один аркуш перед очима, перебіг по рядках, либонь, не так для повторення, як для того, щоб десь виловити можливу помилку — так і не встиг досі перевірити.

— А тепер послухайте слова! — Поклав свій аркуш і почав читати текст з пам'яті.

Голос лунав заклично. Проте вчитель не силкувався — знаходив для кожного смислового поняття своє, ба навіть виділяв окремо значимість слова. «Чуєш? Сурми заграли!» — мовби піднімали й вели, тут, врешті, наголос, мабуть, і проривався якийсь особливо.

Певно, читання захопило його. Тут-там хтось дивився на списаний аркуш, і дивовижно: не було такого, щоб хтось перевіряв учителя. Навіть більше, шепотілися слова в захваті — либонь, поняття поезії западали глибоким карбом, вражаючи співзвучністю.

Вчитель дочитав, тримаючи ще праву руку в повітрі, ніби в ній також була ота сила, що всіх єднала...

— А тепер послухайте мелодію... По ній і будемо співати слова. Уважно! — Свій аркуш поклав у футляр, перебіг очима кілька рядків широкого нотного зошита, й мелодія полилась.

Діалог з бідним селянином, що міг отримати блок

— Так, прошу вас, пане Кризино, сідайте собі!.. — Вомачка гречно простягнув руку й показав на стілець, бо Гаврило переступав з ноги на ногу так, наче силкувався щось втоптати в землю біля самого порога й ніяк не наважувався рушити до начальницького стола.

Якусь мить Йозеф Вомачка яложив очима по Гаврилові, ніби хотів у ньому когось впізнати чи розгледіти вічна-віч з потаємною перевіркою.

Відчувши мимовільну ніяковість од прискіпливого дошкульного панського погляду, Кризина м'яв розробленими дубцюватими пальцями смушевий ковпак, що не тільки на самій маківці виблискував залисинами, але й геть був облизаний довгими верховинськими зимами.

— Сідайте!.. Сідайте, прошу вас, пане Кризино!.. — Вомачка встав з крісла за столом і вже знову тикав рукою в стілець неподалік — привітність начальника жандармської станції в Сніговці несподівано причинила Кризині клопіт. Такого простий селянин ніколи не подибував, ба навіть про подібне чувати йому не доводилось.

Зосереджено, проте невпевнено озирнувся по канцелярії, наче тут повинен ще хтось бути.

Не було живої душі, окрім поручика Йозефа Вомачки і самого Кризини.

— Так сідайте, сідайте, пане Кризино! Ви Гаврило Кризина? — Воначка уже не тільки нервозно показував на стілець і дивувався, що за глуха і несприйнятлива до панської уваги селянська істота потрапила до нього. Але й уточняв: той це Кризина чи інший.

— Я Гаврило Кризина... Ки-ги, ки-ги! — дивовижно вирвалося з грудей нахолодженого Кризини, його уста мимоволі стулилися кружком, настовбурчуючи щетину на припаленому морозами і нестатками знекровленому обличчі.

Поручик повагом піднявся з-за стола і скрипнув чобітьми до Кризини. Міряв канцелярію з націленими очима, немов хотів поглядом пришпилити Кризину до стіни.

Гаврило позадкував, бо йому вмить здалося, що пан обов'язково має вдарити — чомусь не уявляв розмови з жандармами без покари, хоч сам і чував: Воначка особисто нікого не карає, б'ють чини менші... Ноги у Гаврила налилися оловом, і він уже не знав, що має чинити: стояти й чекати панської ласки чи давати тягу.

Пан верхній напрочуд привітно усміхнувся до Гаврила й стояв з простягнутою широкою долонею. А неборак знову не відав, як має тут поводитися. Бо не зрозумів: пан щось подає чи взяти хоче. Тому мимо всякої волі сягнув до Воначки потертою кучмою. Верхній ураз рукою замахав, немов умить із шапки мало вискочити не менше як сім рогатих чортів. Гаврило збагнув: панові його поношена кучма зовсім не потрібна. Він навіть бачити її не хоче, бо відвертається.

Йозеф Воначка знову повів рукою.

— Добрий день, пане Кризино!

Тут Гаврило зрозумів: з ним здороваються, подають руку.

— Доброго здоров'я, паночку! Доброго вам здоров'я! — Гаврило вперше за життя тримав у жмені панську долоню — м'яку, теплу, гладку.

— Як вам живеться, пане Кризино? Як жінка, як малі діточки?.. — Поручик був привітним до того, що Гаврило Кризина вже й розгубився не на жарт. Коли таке бувало, щоб цікавилися навіть його дітьми отут, у цих далеких від світу, загублених горах?

— Дякую, пане верхній... А як ваша пані? Як ваші діти? — заторохтів ураз Кризина, неначе й справді вони були в давньому доброму знайомстві, несподівано стрілися й таки гоже на гречність відповісти люб'язністю.

й самому по-кумівськи чи по-сватівськи поцікавитися панськими домашніми справами.

А Вомачка з Кризиною поручкався, уважно взяв його під лікоть, так провів до самого стола і вже всадовив у м'яке крісло. Кризина ще до кінця збагнути не міг, що воно діється й чому така увага до нього. Проте відчув: олов'яна важкість з ніг поволі спливає, відхлинає неспокій, морок розгубленості тане, дихати стає легше.

«В такому хіба попи і пани сидять!» — Пружини сидіння злегка підштовхували його, а лікті вмить не просто сперлися, а мовби знайшли дивовижну зручність і м'якість подушки. В такому кріслі Кризина ще зроду не сидів!

— Так скажіть мені, пане Кризино, як вам ведеться! — Вомачка при всій лагідній уважності видався йому загадковим, навіть незрозумілим.

«За віщо така ласка, коли пани на всяку увагу до простої людини скупі? Не інак, пан хитрить, улещує, як циган...» — Гаврило дивився на нього й чекав.

Пан дивився на Гаврила, Гаврило — на пана.

«Для чого він покликав мене до себе? — Кризина метикував, вишукуючи причину. Знав добре, що не для звичайної гутірки, а для розмови, при якій проста людина не розгадає, куди пан заведе і звідки пан виведе. — Можливо, тому, що мої діточки до школи ходять сяк-так, а коли велика студінь, то й зовсім не ходять...»

Директор наклав штраф, а як він сплатить, раз на книжки і зошити нема гелера... Чи не тому, що минулого тижня лісник Балінт Болга піймав його, коли додому поволоком тягнув сухарину для тепла. Балінт хотів зідрати з нього в лісі, просив лише на паленку¹, а Гаврило Кризина не мав при собі ламаного гроша, натомість доводив, що деревинку зрубав суху для порятунку дітей... Болга з дровами Кризину відпустив, належало сподіватися — пом'якло, злагідніло лісникове серце. А тут — дивися!

Пан верхній про зрубану в лісі сухарину нічого не казав, тільки пильно дивився на Кризину.

«Можливо, тому, що я досі не сплатив податок?» — Думка вела далі, але й для неї знаходилося своє заперечення. Гаврило добре знав, що до податку скоріше мають діло екзекутори. Оті самі, що останню козу можуть

---

¹ Паленка — горілка.

на мізерії описати й за роги витягнути з двора, коли ти боржник і вперто не платиш...

Від самих думок, що враз Гаврила обсіли, налягали сумота і дивна в неспокої зажура. Але ж чого пан просив сідати, брав його під лікоть? І вже м'яке крісло знову зрадливо тиснуло Гаврила пружинами...

Начальник жандармської станції поринув у папери, ніби щось шукав, раз по раз фиркав на Гаврила меткими і гострими очима — в них раптом Кризина упіймав гостру неприязнь.

Його пробрало спершу холодом, а далі гарячі паморочки вдарили в голову. І він чув, як поволі-поволі на чолі виступає неприємний піт. «А...— ледве не вирвалося з уст.— То за прокляте стебло зеленцю! Його пан фінанс¹ уздрів в огороді і все пописав! Я казав своїй Гафії, щоб висмйкнула з грядки чортове зілля й викинула його. А вона — ні! Казала, щоб росло, що буде для курива, що пани його не знайдуть! А знайшли, бо тютюн сплотив сам сатана, то сатана й господар для нього!»

Гаврило таки був певен, що врешті розгадав причину, задля якої покликаний на жандармську станцію в Сніговці. І вже перед ним знову й знову злорадно підстрибував пан фінанс у своєму сірому одязі-мундирі в те надвечір'я, коли приплівся на садибу, помітив у городці для цибулі, часнику і квітів одну рослинку тютюну — (саме тютюн строго було заборонено вирощувати, й кожне порушення законом каралося.

— Так говоріть, пане Кризино, як вам живеться? — Вомачка питав спокійно, проте з турботою.

— Що вам казати... Пан — ви... Я не пан... Ви ліпше знаєте, як живеться бідному чоловіку... — мовив Кризина якось скрушно, все ще ніяк не добираючи, для чого покликали його на жандармську станцію.

Пан Вомачка погортав папери, наче справді в них щось шукав і досі не знаходив. «Там, там негаразди мої! В отих паперах урядових і про дрова з лісу, і дітей, що не ходять до школи, і про несплачений податок!» — юрмилося в гадках Кризини.

Та скільки вже тягнути? Треба сказати панові всю чисту і святу правду.

— Що вам маю казати, пане верхній!.. — Гаврило ураз затнувся. Мимовільно провів по чолу рукавом жорсткого

---

¹ Ф і н а н с — податковий урядовець.

поношеного сіряка, що дряпнув, наче рашпілем. Бо вже не тільки чоло, а все Гаврилове тіло здавалося зболеним і переболеним від напруги.

— Кажіть, кажіть, що маєте сказати... На те ми вас і покликали, аби довідатись... — захотив пан м'якістю.

— Коли б ваші діти, пане верхній, були голі й босі, коли б ваші діти були голодні, ви їх до школи посилали б?.. У студінь і пса не виганяють на мороз... Та я радий, та й моя Гафія рада, що воно, небожатко, ще дихає якось на печі та й чекає само тепла навесні, та й чекає поживи з лісу, з поля, якихось черешень, ягід, ожини... — Гаврило пустився в розповідь і вже навіть сам зрозумів: втрачає над собою контроль.

Пан мовчав.

Гаврило міг подумати, що поручик Вомачка огризнеться, питає, яке йому діло до панських дітей. Та пан у наступ не йшов, не сварився.

— Говоріть далі, говоріть, пане Кризино! — Вомачка заохочував.

— Я знаю: дітям учитися треба! Велике горе мені, що я до книги сліпий! Але кажіть, пане капітане, в чому дітей до науки послати, коли вони не тільки на рідкий чир і пісний токан¹ голодні, але й босі та голі? — Гаврило Кризина таки певен був, що пани його тягнуть до відповіді за дітей. Обома руками сягав до пана, показуючи шкарубкі, нароблені, дешеві і нікому не потрібні в часи безробіття долоні.

Пан Вомачка далі мовчав. Він неначе враз проникав у той внутрішній світ горянина, де билися нестатки з розпукою, бунтарський дух вирував навіть у разі, коли вже могло здатися: довгі місяці голодної зими розчавили волю.

— Я знаю: ан-цвай — і покута готова! На бідного чоловіка накласти її легко. Екзекутор вовком прискочить, попише мізерію, дасть на ліцитацію! — Гаврило говорив так, ніби справді в нього було що й описувати, і продавати з торгів.

Пан мовчав.

Либонь, саме його мовчанка додавала Гаврилові сміливості, тут він і знаходив слухний і зручний момент, а тому йшов далі.

— Най екзекутор секвестує², най екзекутор на папери

¹ Токан — їжа з кукурудзяного борошна.

² Секвестувати — описати.

мене списує таким, як стою отут, перед вами! Най продає за всі мої довги мене! — Гаврило витягнув шию вперед, дихаючи так, ніби на плечі брав цілу брилу, поки підняв і рушив з місця — ніколи-ніколи він ще не мав нагоди викласти своє, саме так поговорити з панами.

Гаврило замовк, ніби тільки для відпочинку. Бо пан спонукнув спершу кивком голови, а далі й словом:

— Кажіть, кажіть!..

— Де заробити на хліб? Де заробити на сіль? Де заробити на одезину? Де заробити на податок? — Гаврило схопився з крісла так, що пружини скрипнули.

Пан дивився на нього. Ніяк не чекав, що сумирний, нічим не примітний поміж селян, з потертою кучмою і давно поношеним полатаним сіряком, неголений Кризина раптом почне виставляти своє. А Кризина стояв посеред канцелярії з розведеними руками — в одній тремтіла смушева шапка, інша була наставлена до Вомачки долонею вгору, неначе саме до неї пану й приглянутися належало.

Поручик встав з-за стола.

Кризина стояв незрушно, коли пан приступався до нього ближче. Вомачка лагідно, миротворно дотулився напахченою рукою до Гаврилового плеча.

— Не злобтеся, пане Кризино! Покуту за те, що ваші діти не ходять до школи, ми з вас знімемо — платити не будете. За оту колоду, що ви її повалили в лісі, а лісник подав на вас протокол для сплати державної шкоди і штрафу, теж платити не будете. Ми вас від штрафу і тут звільняємо... — Вомачка нарешті таки виклав з того припасу, що призначений був для Гаврила Кризини.

— Прошу вас, пане капітане, то була ніяка не колода! То в лісі була мізерна сухарина! То дрова для бідняка, ніяка не колода! — Кризина чувся тут скривдженим, при несправедливому поданні його на кару, а панська готовність підрятувати, зарадити додавала сміливості.

— Що там було в державному лісі, я не знаю... Знаю те, що нам надійшло від пана Болги... — перебив жандарм Кризину. Тільки Гаврило хитнув кучмою для заперечення — мізерна сухарина таки не колода! — коли пан верхній долонею подав знак мовчати.

Кризина поніміло дивився на нього, чекав.

— Але скажіть мені, пане Кризино, який вас чорт носить по голодних походах? Чого держите заодно, фіть-фірїть, з тими лінюхами, що насправді робити не хочуть,

а тільки вимагають задаремно полонини, просять задарма хліба? — Воmachка запитував і дивився проймаюче в самі очі Кризині. Справді-бо, панові в горах допекло, як бачив юрмища селян у голодних походах до урядів з вимогами праці і хліба, права безкоштовного випасу худоби на полонинах, а в тих юрмищах саме подібні до Кризини найбільше наганяли ляку і жаху — досить було тільки стрітися з їх грізними похмурими поглядами...

— Дякую вам, пане, що ви зняли з мене покуту за дітей — цею журою маю менше. Дякую вам і за те, що не треба платити за оту ніяку сухарину, яка дала родині скупе тепло в люті морози... Правду казати, голий розбою не боїться... Що візьмуть екзекутори від мене для сплати штрафу? Ельзу? — запитував Кризина навіть з певною зухвалістю.

— Котру Ельзу? В нашій державі людьми штраф не платять... — сердився Воmachка, догадуючись, що сам Кризина готовий з урядів насміхатися, зі службових осіб кепкувати. — Де видано, щоб сплачувалося людьми?

— Козу Ельзу! — заспокоїв Кризина пана.

Поручик задивився в подиві.

— А коли хочете знати, чого і я до голодного походу йшов, скажу: бо я го-ло-ден, мої діти го-лод-ні! — Кризина останні слова вимовляв так, що холодом проймало.

І знову застиг, важко ковтнувши — виступаюче адамове яблуко на зібраній поздовжніми складками-зморшками худій шиї затанцювало. Кризина чув гіркоту, горло здавило.

Начальник жандармської станції розумів, що селянин сказав не все.

— Говоріть, говоріть, пане Кризино... Нам треба знати, що вас болить, чим ви невдоволені... Говоріть!..

— Та коби я один був голоден, най би я помирав! Та коби голодна була моя Гафія, най би й вона помирала — ми вже знаємо, яке воно життя в цих горах!.. Діти голодні! — Гаврило мовив з такою розпукою, що пан дивився й, здається, навіть не дихав.

— А дома у вас нічого нема? — питав Воmachка.

— Є, пане! Є лише мізерія припасу, щоб ні жити, ні помирати... Ельза нас сяк-так рятує — по крапельниці молока дає дітям, аби зовсім не заціпли — мамою її небожатка називають...

Подібного пан Воmachка не чекав.

Коли зайшов до канцелярії Гаврило Кризина, коли зміряв убогого селянина очима по зросту та одягу, коли за руку з ним вітався і просив сідати, здалося, що Гаврило наляканий, затурканий, заморений не тільки зовні, якийсь навіть не при собі. Вже співчуттям переймався і міркував: подібні бунтують тому, що інші бунтують. А тут...

Пан Вомачка вперше, либонь, збагнув істину.

— А кажіть, пане Кризино! Тільки, сакра, кажіть правду чесно: хто вас до тих лайдацьких походів кличе? Бути не може такого, щоб ви своїм розумом! Ні-ні-ні!— занінікав раптом пан Вомачка, мов ураз вихопилося щось нездолене чи сам виявив таємницю, а про неї простий селянин знати не смів.— Я знаю, пане Кризино! До отих походів бунтарських вас агітують комуністи! Від них багато лиха на Верховині! Але я знати хотів би, хто вас, Гаврила Кризину, до походу агітує? — Пан тут запитував, якимось потупіло вирячивши очі на Гаврила, застигло розтуливши рот.— Ми хочемо знати все, як велить закон і порядок! Тільки тоді, коли на Верховині буде спокій, тільки тоді, коли лайдацтву, всіляким непотрібним демонстраціям і походам буде покладено край, наші уряди зможуть зайнятися Верховиною належно! Тоді подбаємо про заводи і фабрики, дамо допомогу матеріалами й грішми, почнемо будувати нові школи, дороги... — Вомачка вже викладав широку програму, дарма що жодних повноважень для цього не мав.

— Коли на Верховині, пане, почнуть будувати дороги і школи, відкриють фабрики і заводи, дадуть людям роботу і життя, демонстрації і голодні походи минуться й самі... — Гаврило Кризина враз виявив дивовижну обізнаність та надію: буде робота — значить, буде хліб, буде й до хліба... А тоді вже, глянь, буде на Верховині й спокій. Врешті, сам добре знав, що найбільше лихо від безробіття...

— Ого-го... — Пан покрутив головою.— Виходить, таки не хочете сказати, хто вас до лайдацьких голодних походів заманює, хто бунтує, хто вам розуму додає!..

— До голодного походу мене заманили, пане, мої діти! До голодного походу мене покликав і загітував голод!.. — Кризина говорив з упевненою поміркованістю, навіть стишено.

— Діти... голод... Кажете, що діти й голод... — Поручик тут міркував, уточняв.

Спохмурнів і знову сів за стіл цупко, поклавши руку на папери. Було видно, що це не все. Пан верхній спершу спідлоба зиркнув на Гаврила, далі прудко взявся гортати аркуші. Певно, щось шукає. Не інак, як нову напасть!

— Гм, гм...— Забігали очі пана по одному документу, аж поки він миттю не підвів голову:— Так от, пане Кризино! За те, що ваші діти до школи не ходять, покуту спишемо... Платити не будете і за велике дерево, що ви його без дозволу повалили в державному лісі! Як сказано, так і буде! Але в нас ще є донесення і про тютюн!— Жандармський начальник у Сніговці миттю тикав цупким пальцем в урядовий папір, списаний розгонистим почерком.

— Про який тютюн кажете?.. Ні про який тютюн я не знаю...— дивувався Кризина.

— Не знаєте... Кажете, що не знаєте! Значить, ви починаєте циганити і думаєте, що так ліпше буде! А коли ми покличемо за свідка пана Бодака? Отого самого, що тютюн у вашому городчику знайшов на корені? Так вам прийдеться платити кару вже не тільки за вирощування тютюну без дозволу, а й за потрачений паном Бодаком час для того, щоб доказати урядову правду!— наседав Вомачка.

— Так-так... То було на свято Іллі...— Кризина ніби сам розмірковував догадуючись. Він уже збагнув, що тут крутити нема куди, що справді гірше буде, коли пани зберуться і разом з ним поведуть бесіду. Але ж Гаврило шукав порятунок. Що сказати панові, аби той повірив: ні він, ні його жінка Гафія, ні діти тютюну в городчику не висівали. Гаврило добре знає, та й жінка його добре знає, що тютюн — діло державне, що кожен сам собі садити не може і не сміє, подібне карається законом. Хіба раз бубнар давав знати по селу про це? Навіть піп в одній проповіді застерігав, щоб не висівали «диявольське насіння». Тут треба було знайти таке виправдання, в яке повірив би пан Вомачка і, звісно, всілякі штрафи зняв.

Поки розум працював, шукаючи виправдань, Вомачка проходжався по канцелярії, хвацько поскрипуючи наваксованими чобітьми.

— Так що скажете, пане Кризино?

— Насінину до городця занесло вітром, отак одне кляте стебло тютюну й виростило... Гафія, небога, дума-

ла — мак! — Гаврило дивився на пана тепер уже не тими очима, в яких ясно виправдання, а ніби сам сторожко націлявся: вірить пан чи ні.

— Кажете, що насінину заніс вітер... Значить, насінина була зовсім недалеко... на вашому огороді, на вашій ниві, десь близько... Треба вважати, що ви тютюн садите з року в рік!..— Пан уже не просто припускав, а звинувачував.

— Пане! Ви маєте бога? — Гаврило зрозумів, що небезпека і кримінал уже тут — він добре пам'ятав, як один забережанин відсидів у тюрмі за добру грядку тютюну — була засаджена десь далеко від села, а й там фінансова служба на неї набрела.

— Пане, ви маєте святого бога? — повторив Гаврило в подиві.

— Якого бога? — Поручик Вомачка націлено вп'явся очима в Кризину.— Дивись на них: дітей до школи не пускають, в державному лісі рубають, державну звірину стріляють, тютюн садять для підриву державної монополії, в походах бунтують, а тебе питають про бога?— Він говорив рішуче й грізно.

Гаврило бачив, що справа пішла не на жарти — глянь, пан Вомачка покликав його сюди з дому, а звідси спроводить прямо до тюрми.

— Я вам присягаю на євангелії, я вам клянуся живим і святим господом богом: ані я, ані моя Гафія, ані мої діти тютюну не садили! То чортове насіння до нашого городчика на клопіт і гірку біду закинув диявол! — Кризина заговорив з такою живою переконаністю, так кучмою в повітрі замахав, неначе кликав свідків для порятунку, а ті мали мерщій з'явитись.

Вомачка очима просвітлився, заяснів, обличчя його несподівано розпливлося, тонкі пружки губ в усмішці зовсім розійшлись і зникли. Пан уже сміявся. Ні, він не просто сміявся. Вомачка зареготав, скільки було голосу й моці, заходився в реготі, то руками відмахуючись, то хапаючись ними нижче грудей.

Отетерілий Гаврило не знав, що з паном коїться. Він уже подумав, що сам лиха й накоїв, довів пана до шаленства. А тому його взяв моторошний страх. Тоді він з криміналу й не вирветься, сконає, коли щось недобре з паном станеться. «Свят-свят-свят, господь Саваоф! Хрест — орудіє на диявола!» — мимоволі перехрестився Кризина і несамохіть, непомітно позадкував до дверей,

тулячи кучму до сіряка на грудях лівою, а праву наставляв для оборони.

Пан замовк так само раптово, як ураз і сміхом вибухнув.

Гаврило не розумів нічого.

— Добре, добре, пане Кризино! Тютюн у вашому гордці посадив сам люципер, а покуту грішми будете платити ви! Не думайте, що хтось дурний, а ви розумні.— Вомачка неначе тільки тут приходив до розуму і клав край усіляким жартам — досить було!

Скрушений Гаврило не знав, що сказати. Справді, він сам зайшов далеко, на окремих поворотах догадатися не міг, як пан з ним говорить, звідки й куди поведуть думки. Знічений, розгублений, стояв з опущеними руками, відчуваючи при собі єдину м'якість і єдине тепло — кучму! Оту саму смушеву кучму, що була пошита з маленького баранчика, колись, либонь, і прикрашала, а тепер уже мало й гріла.

— Пан начальник розумний... Я не кажу, що дурний!.. То ми — прості, невчені, мало знаємо, бо не з книжок, а тільки на своїй шкурі вчимося...— Гаврило Кризина що-будь хотів себе виправдати. Йому все ж здалося, що відміряв недостатньо, треба щедріше, тому додав: — Я перший плюнув би в очі кожному, хто сказав би, що пани — дурні...

— Але, сакра, фітьфірїть! Маю з того досить! — Поручик знову схопився, змахнувши рукою на знак, аби Гаврило замовчав.

Кризина не знав, як далі бути. Він охоче ступив би до виходу, та догадувався: досить йому взятися за двері, як пан рывкне. І не просто в злобі, до пана вженеться сатана.

Вомачка походжав по канцелярії, кидаючи погляд у бік Гаврила.

Гутірка з простим селянином таки дошкулила. Та він розумів, що не тільки з одним Гаврилом розмовляє. Вомачка певний, що перед ним стоїть уся Верховина. Розмова з Кризиною відкриває цілий світ, і він, Йозеф Вомачка, начальник жандармської станції в Сніговці, починає глибше розуміти горян.

— Сідайте, чого ви встали? — Поручик показав на стілець.

Гаврило послушно опустився на сидіння.

— Думаю, пане Кризино, ви нам скажете правду!

— Яку правду пан хотів би знати?

— Хто вас агітує? Хто вам гупого розуму додає? Хто вас під червоний прапор жене?—Верхній при кожному «вас» вказівним пальцем правої тикав у Кризинин сіряк, наголошуючи, наче сам Гаврило найбільше його й турбував.

— Голод!..— Гаврило похитував головою на підтвердження, мовивши одне тільки слово.

— Верховинці — народ мирний і боголюбивий, спокійний і чесний. Але завжди знайдеться злий дух для бунту. Ми знаємо, що воду каламутять комуністи. Та ми хотіли б знати, хто вам, Гаврилові Кризині, голову баламутить. У нас є відомості про той лайдацький похід, що його називають голодним, а на ділі збирається він, аби пройти з галасом від села до села, далі зібратися і порепетувати перед окружним урядом.

Вомачка говорив не просто, а повчав, наставляв.

Кризина був уважним і зосередженим, хоч і розумів наміри пана. Розмова його натомила, він усе ще не бачив їй кінця. Однак був певен: пани хочуть довідатися про агітаторів, про тих, хто дає знати йому, коли час рушати в похід. Назви тут одного-двох, як уже гутірці не буде кінця. Не просто гутірці дошкульній, а вивідуванням і випитуванням — пани душу витрусять, а вже так не відпустять. Чи не краще прикинутися нетямущим? «Дальше в ліс — більше дров!»

— Отут цей документ! Він карою висить на вашій ший! Але ми його...— Пан Вомачка показав двома руками, як той документ можна вмить порвати і викинути. І буде по всьому!

Ярмарок видався втішним.

Гаврило знав, що пани можуть карати за шкоду, за козу в ялиннику — восени хлопець грався з однолітками, лісник козу в молодих насадженнях піймав, і врятувало тільки те, що ніде-ніде не вдалося йому натрапити на ушкоджену хоч одну маленьку гілочку. Пани можуть зняти шкуру за нікчемне стебло тютюну. А правильніше було б оказати: за спокусу виростити бодай трохи щипучого домашнього курива. Тютюн, правда, в крамничках водиться постійно, але ж за нього треба дати гроші. А віддай гроші за чортове зілля, значить, менше буде на хліб... Певно, через це не один верховинець таки ризикував і йшов на явний проступок: пани ні за що не карали так, як за самовільно вирощений тютюн. Саме

тут вони не шкодували паперів, коли списували протоколи.

Але Гаврило знову й знову думав: що пани можуть забрати у нього навіть при штрафі за кляте стебло зеленцю? Хіба Ельзу. Щоправда, він таки сподівався: такого бути не може. От сміх пішов би по цілій Верховині. Пани за стебло тютюну від бідняка повели козу! Ні, ні, ще раз ні! Цього пан президент зі своїми міністрами не вчить!

— Та ви, пане поручику, думаєте, що коли б у тому голодному поході я сам не хотів іти, мене б хтось туди силоміць зтягнув! Ніколи! Навіть на ланцях мене б ніхто не зтягнув! Але кажіть ви мені чесно: з ким іти? Може, з тими, що мають від хліба до хліба, що одягнені й обуті, що на них бідняк робить за жменю гнилої кукурудзи? Може, з тими, що дають землю за третину і четвертину?

Кризина таки чекав, щоб сказав пан своє.

Той не поспішав.

Що було казати при цій нехитрій науці пізнання?

Вомачка тільки дивився, як Гаврилове чоло хмурилося і ясніло, як щетина стовбурчилась на всьому обличчі і сам Гаврило ставав дивним у своїй зібраності, націленості.

«Газда розуміє газду... Злодій розуміє злодія... А бідний чоловік мусить розуміти бідного чоловіка! І коли до того походу голодного збирається голота, і коли біднота просить усього лишень роботу, я був би не чоловіком, а останнім сміттям, без розуму й серця, коли б відсиджувався на печі! Що я був би за чоловік, коли б чекав, поки інший бідняк виборє, вистоїть?»— Дума снувалася невідступна і чіпка, як той мотуз, що ним дараби прив'язують до берега.

«Я, пане жандарю, був би Іудою Іскаріотським, я був би останньою латкою, що для постола не годиться, якби продав за масні і солодкі слова своїх побратимів!»— Гаврило дивився на верхнього з погордою, ба навіть зневагою. І саме тут чув у собі силу... Вже не тільки власну, одну, а силу всіх таких, яким був він...

Пан драгувався. Але пан терпів. Пан знав науку і помовчати. Врешті, мундир, наваксовані чоботи скрипучі й рипучі теж давали йому деяку перевагу в силі перед оцим простим, обідраним, голодним Кризиною! Даремно саме тепер відчув свою слабкість...

Але в пана в руках іще було щось!..

— Говоріть, говоріть, що маєте сказати... Я слухаю...—
Вомачка лагідно.

— Я вам, пане верхній, уже казав, я вам, пане верхній, кажу зараз, я вам, пане верхній, скажу це завтра, післязавтра, через рік і два: до голодного походу мене ніхто не агітував і не просив, не гнав силою! До голодного походу мене гнали і поженуть тільки одні негаразди з голодом!

Вомачка чув усе, та могло видатися, ніби не чує нічого. Бо порипів чобітьми до важкого крицевого сейфа в кутку. Глухо озвалися дверці, коли жандарм сіпнув їх до себе. Добув довгасту синю товсту книжечку й поклав на стіл.

— Скільки у вас дітей?

— Семеро!

— Ого! — знову неприємно оглянувши пан, ніби несподівано піймав Кризину на скоєному злочині.

Йозеф Вомачка сягнув за книжечкою, мов прикидав щось, метнувши прудкими очима на Кризину і взявся відривати аркушик за аркушиком. Спершу пан просто губи стулив, а десь після п'ятого листочка почав лічити: «Шість, сім, вісім, дев'ять». Потираючи пучками пальців папірці, наче кожен з них був купорою в тисячу крон, начальник жандармської станції приклав їх пресом з полірованого мармуру, книжку ткнув до роззявини сейфа і клацнув замком.

— Так оце вам, пане Кризино, блоки! Підете з ними до пана Метнера в Сніговці й візьмете кукурудзу! — Пан Вомачка тримав простягнуті сині картки пучкою в spodіванні, що Кризина весь розпливеться вдячною усмішкою. Поручик, звичайно, знав, що Гаврило Кризина не відразу вхопиться за рятівні блоки на безкоштовну кукурудзу — те зерно видавалося з державних припасів з метою порятунку в найбільш голодну пору на Верховині, — проте не сумнівався побачити селянина в щасті і радості.

— Беріть... То вам на кожного члена родини по одному блоку!

Гаврило стояв отетерілий.

— Беріть! Кукурудзу понесете разом із своєю Гафою до млина. Там вам її перемелють на муку. З муки наварите токану — в хаті будете мати небесну благодать

і радість!— Пан Воmachка викладав так усю програму, наче Кризина звалився з неба й не знав, для чого існує таке зерно, як кукурудза.

Кризина стояв незворушний, аж поки не притиснув до грудей свою кучму.

— А...

— Не акайте, а беріть!.. То вам від самого пана президента!..

— Від Масарика? — прорвалося.

— Від президента з Праги, щоб ви, щоб ваша жінка Гафа, щоб ваші семеро дітей знали і пам'ятали!..— Воmachка все ще розгадати не міг холодну чуттєву стриманість безробітного Гаврила Кризини.

— А то, пане, дадуть усім... голодним? — Гаврило ніби зітхнув.

— Кому дадуть, а кому не дадуть...— Пан відповідав загадково.

Гаврило й тепер за блоками на кукурудзу руки не простягав.

Пан знав про вроджену стриманість горян при всій щедроті їхньої натури — це не тільки дивувало вже в перші роки служби на Верховині, але й захоплювало. Відсутність гарячкової хапливості, здатність помовчати і вислухати, терпеливість і невибагливість, вміння справді вдовольнитися зовсім малим з тим самим великим умінням з нічого вчинити щось, а з чогось — більше, дивовижно витончений смак у виробках народного мистецтва й особливо в килимарстві та вишиванні, сумливі мелодії пісень і подібні до вихру з вітрогоницею танці — все-все було гідне уваги. І не просто! За переконанням пана Воmachки, достойне докладного опису й дослідження, а тому не раз подумував сам взятися за перо. От якби тільки не кляті ситуації, при яких доводиться писати, писати й писати протоколи... На те він і жандарм!..

Через те, що пан Воmachка трохи знав натуру горян, тепер був нехапливим.

— Беріть! — сунув блоки ближче.

— А кажіть, пане, всі голодні дістануть кукурудзу?

Пан верхній подібної солідарності не сподівався.

— Але, сакра, фітьфіріть... То ви, пане Кризино, могли бути добрим адвокатом! — Начальник жандармської станції в Сніговці розсміявся.

— А кажіть, пане верхній, коли я проїм, коли моя

родина проїсть оці блоки, ви нам дасте нові? — Гаврило був рішучим і праведним у запитанні.

— Але, сакра, круці фікс, б'єйте до прделе! — Пан Йозеф Вомачка зірвався не на жарт.

Гаврило Кризина вийшов з канцелярії без «бувайте здорові», а Вомачка взявся припалювати цигарку.

Довго сидів сам у м'якому кріслі, відчуваючи справжню втому.

Затягнувся димом, проте ніякого смаку. Гіркота м'ясо-но в'язала щелепи, пересихало в горлі.

Навіть не помітив, як довго тліла цигарка — попільниця нарастала, цівочка диму тяглася гадючкою і десь там, певно, під самою стелею зникала.

Нарешті пан тюкнув носом, схопився й побачив, що під цигаркою — випала з-поміж пальців — димлячим кружком пропався й горить той самий акт, що був списаний і поданий фінансом Бодаком при виявленні тютюну-самосаду на садибі Гаврила Кризини.

— Сакра, фітьфіріть! — чалапнув у гарячці долонею по недопалку...

В зоряну ніч

— У вас, товаришу Лемак, справді виразне і добре письмо! Просимо записати все так, як ми домовились! — Іван Зарева дружньо кивнув головою в бік учителя, щоб той став писарем при цій потребі.

Купка білого паперу лежала на столі, тут же був і присадкуватий чорний каламар з чіпким корком у засохлому чорнилі.

Методій Лемак оглянувся, шукаючи ручку, мимовільно лапнув по кишенях.

— Я знаю, що вчителі нині писати не мають чим — криза не тільки на хліб і роботу!.. — Зарева посміхнувся і вже з перев'язаного шворкою згортка добував обгризену школярську ручку, втикаючи в неї нове перо.

Лемак сягнув каламарем угору, глянув навпроти світла.

— Чорнило є, є — я долив трохи води! Багато писати не будемо. Тільки по ділу... вимоги!.. — холодно заспокоїв голова акційного комітету одноцільного фронту Іван Зарева.

Вчитель діловито присунув папір ближче до себе, акуратно підривняв пальцями по краях для охайності — вчитель належав до дбайливих інтелігентів, що навіть малому надавали ваги.

Всі притихли.

Вчитель зібрався писати.

Довгою нарадою, роздумами та міркуваннями, викладом усього істотного і важливого, виробленими завданнями для кожного зокрема, здається, всі були натомлені. А зараз складала програму, що за вечір сформувалася доконечно й рішуче — лишалося записати на папері. Не з голими ж руками йти голодним походом до панів, а з чітко визначеними вимогами за ініціативою Закарпатської крайової організації КПЧ. Йшлося про документ уже не тільки від імені акційного комітету, а від усіх нуждарів округу, від усіх злидарів Закарпаття.

Хвилина тиші, хвилина повного зосередження наче й потрібні були перед тим, коли Методію Лемакові залишалося відіткнути каламар і взяти ручку з пером.

Ураз з-під припічка озвався цвіркун. Завзятим, хвацьким цвірчанням так наповнилася тепла хата господаря Василя Ковордана, немов у маленькі срібні дзвоники злагоджено й дружно вдарив цілий оркестр — залишалося слухати.

Диво яке! Наче ніякого тривожного неспокою і не було в цілому великому світі — що вже казати про зелену Верховину? — давно запанували мир і благодать, бо всі тут одягнені й ситі, присутні заслухалися. А цвіркунові, либонь, тільки цього й треба. Досить нагуторились, насперечались. Тепер він, цвіркун у чорному фраківі, дасть під припічком свій концерт з найкращих мелодій! А тому цвірчання було дрібним, розкотистим, дещо приглушеним і притишеним, далі проривалося голоснішими дзвониками з більшим завзяттям.

Хто міг би подумати, що така маленька земна істотка стільки потішного забуття здатна дарувати!

— Еге-ге, вуйку! Що то у вас за дорогий музикант під припічком перебуває!.. — Андрій Корінь широко розкритими сірими очима задивився в кут, звідки цвіркун посилав свої мелодії-вітання присутнім у хаті.

— Дорогий! — басовито відповів господар не без вдволення.

— Може, ви продали б його? Колись і в моїй хижі був такий, та зник... — Андрій Корінь пильніше задивився.

вився в ту частину хати, де бовваніла біла піч,— там, врешті, й цвіркун співав.

— Заплатиш великі гроші, гусяра сам піймаєш, підемо до панів, укладемо контракт, цвіркун буде твій... Інак ні!— Старому дідові навіть полюбилося, що молодші з ним до бесіди — нехай для жартів — стали.

— А скільки б ви за побратима отак хотіли взяти зеленими? — лукаво підбирався Юра Мочар. А сам він сидів біля Андрія і видивлявся, звідки цвіркун озивається.

— Що з тобою, Юрку, ярмаркувати, коли ти за життя зелених не лічив! — махнув долонею Зарева, справді знаючи про бідування Мочара в роки безробіття, при повній хаті малих дітей та на вівсяному ошипкові. Деяку поживу на зиму помогли-таки припасти з комітету дії.

— Кажете правду, Іване! Бодай оті зелені сотні не снилися, я їх таки мало перелічив за життя — не доводилось...— Юрко був лагідним і сердитись не вмів.

— А коли таки купити, скільки треба б викласти? — встрявав собі Корінь на правах купця першого.

— А скільки тобі, Андрію, не шкода? — Старий Василь Ковордан хитро прищулював ліве око й так дивився з печі на Кореня.

— Мені?..— спитав Корінь.

— Чий крам — того й перша ціна. А далі вже ярмаркувати можна скільки дяка...— Зарева й сам при цій пустотливій гутірці наче відпочивав, забавлявся з іншими.

— Маєш правду, Іване! Видно, тебе недурний піп хрестив! Недаремно громада обрала тебе за голову в комітеті... Але скажи мені тепер, аби і я, старий, знав: що то за комітет у вас? Чую, для бідних і голодних хочете добре, а ніяк не розумію, яка ваша політична назва... Що за комітет...— У старого таки засіло «комітет», а досі збагнути не міг, який він.

— Наш комітет називається так: Акційний комітет одноцільного фронту! — Федір Івашка вимовив це скоромовкою, проте так голосно, ніби для цього саме цілий вечір і відмовчувався.

Ковордан застиг очима.

— Комітет, діду, гадаю, розумієте, що значить... То коли збереться пару чоловік і щось одне хочуть —

значить комітет...— Івашка брався пояснювати старому якомога простіше.

— То би-м іще с'як-так розумів...— Ковордан не зводив очей з Івашки, який сидів на лавиці.

Даремно Івашка Федір шукав слова і поняття, аби пояснити дохідливо й просто. Ще «фронт» йому давався, бо тут згадувалося фактично війну з баталіями, відступами і наступами, мобілізацією та амуніцією. А от що вже таке «комітет акційний одноцільний», Івашка довести й розтлумачити не міг.

Діалог між старим Коворданом і Федором Івашкою присутніх у свою чергу навіть забавив. Іван Зарева тільки головою похитував, злегка щось помугикував, і годі було зрозуміти, що думає-гадає.

— Акційний комітет одноцільного фронту...— Дещо загадково, навіть дивну назву Іван Зарева вимовив звичайно й просто, неначе сам брався голосно міркувати.

Івашка зібрався слухати. Хотів же й він краще все зрозуміти.

— «Акція» — означає діло, роботу, дію. «Одноцільний» — це такий, що має одну, спільну ціль... Одна ціль для всіх — так найпростіше було б сказати... А «фронт» — то вже фронт... боротьба. Значить, «акційний комітет одноцільного фронту» то є не що інше, як штаб для боротьби за одну ціль... усі разом! — Зарева був певен, що його пояснення назви комітету дії уже більш ніж зрозуміле.

Василь Ковордан трохи помовчав, ніби в чомусь сумнівався, сам для себе уточняв і з'ясовував. А тоді й підсумував:

— Мудро! Коли багато бідних, без роботи, в біді, як допомогти собі, коли не в одному фронті...— Старий розумів нескладну, але надійну науку.

Всі трохи помовчали. Цвіркун завзято озвався й замовк.

— Тепер, вуйку, знаєте і розумієте наше діло, як треба, добре. Але ви ще не сказали ціни за музику. Та й до діла було б знати нам, чи є у вас якісь документи, якийсь паспорт на того музику, коли б купівля-продаж відбувся.— Юрко Мочар чомусь повернувся до цвіркуна, а може, й спокушався на дальші жарти, бо мовив:— Знаєте добре, панам документ на все подавай!..

— Коли писати діло, пишім! Ми все обговорили! — сердився нетерпеливий Федір Івашка — в комітеті дії

знали його таким, що, поки говорилося про справу, міг просидіти мовчки. Та досить було комусь пожартувати, як Івашка наводив порядок. Проте Федора любили всі за діло, завжди посилали з дорученнями по околицях та присілках, по глухих закутках. Вночі, в сльоту, при першій потребі Івашка завжди був готовий іти.

— Гусляр з-під припічка, Федоре, грає не вам... До всякої музики ви глухий — не розумієте в ній на дрібний мак! А коли Юра хоче виторгувати у вуйка, чого вам шкода? — Корінь неначе постулався цвіркуном навіть у тому разі, як перше право для купівлі таки мав сам.

— На мене серця, Андрію, не майте... Я думав — перший купець ви! — Івашка і собі не піддавався.

— Я хотів потішного музиканта купити на підмогу жінці...— Корінь заговорив так серйозно, що всі здивились.— Жінка, небога, хатньою роботою, клопотами та нестатками за день так намориться, що увечері з ніг падає. А мале, сарака, в колисці плаче та плаче. А був би в хаті цвіркун, він би й забавив малу дитинку, до сну вколосав...— Андрій говорив тихо, і таки не легко було збагнути, чого більше в його словах — надії, невдоволення чи жарту.

Цвіркун мовби зрозумів, що про нього мовиться. Їо так висвистував та видзенькував, немов справді жадав для Василя Ковордана щонайдорожчої ціни.

— Слово, вуйку Василю, ваше! Корінь платить, Івашка біжить по горілку для могоричу! — жартував собі Мочар.

— Аби ви тільки здорові та дужі були — жартуйте на здоров'я! — задумливо ніби не говорив, а віншував Ковордан.— Але я вам скажу щось своє...— пожвавішав, наче після мовчання при розмові-радї членів комітету дії, жартів про купівлю-продаж цвіркуна міг сказати й розповісти щось тільки своє.

Гості старого — Ковордан жив сам — готові були послухати.

— Хочете знати про мого побратима з-під припічка чисту правду — я повім усю. А коли чесно — нема тих срібних, нема того золота, за які я продав би його й розлучився з ним. Нема тої пари волів, на яку поміняти побратима згодився б... Ви того не зрозумієте ніколи...— Господар злегка похитнув побілілою головою, неначе тільки роздумував обважніло.— Коли осінні ночі затя-

гнуться і увійдуть в стопогану сльоту, коли студений вие збісiлими вовками і сіпає зруб хижі так, як би її підняти хотів і понести у безвісті, а я тоді один, на світі один — не спитьс'я мені. І якби не цвіркун-побратим, я ошалів би...

Старий нахмурився й замовк. Та було видно — сказав не все.

Хвильку похитував головою задумано, а далі мовив:

— Сталос'я одного разу, що побратим замовк. Була зима. С'як-так мені ще було, доки горіла ватра... В хижі темно, вогник зі щілини у дверцях пічки на підлозі грається, танцює живо, і вже я не сам, і вже не глуха сліпа самотина... Уже казка мені повідається предивна...

Старий спохмурнів дужче, насупив брови й голову похилив.

Кожен знав, що Ковордан залишився самотим після того, як і найменший син подався за кордон шукати роботу. Батькові-вдівцеві обіцяв повернутись через роки два-три, а не минуло і півроку, як з Бельгії вістка прийшла про синову загибель у шахті. Пожурився старий, і вже сподівання залишалос'я на отих старших — може, якийсь дасть знати, коли додому збереться. Що було чекати, коли сини подалися за моря-океани в сподіваннях, що доля...

— Яка вам казка повідалас'я? — ніби ожив учитель Методій Лемак — весь час він просидів, сперши голову на ліву долоню, щось міркував-роздумував.

— Казка про літа, коли в цій хижі три кута тримала газдиня, коли на святвечір до хижі газда вносив житній сніп, підлога встелялася отавою, р'ясно було дитячого сміху... Про все, про все ватра нагадає, було, мені... А коли ватра загасне... — Ковордан ураз замовк.

— А що, коли ватра загасне? — озвався зацікавлений розповіддю Андрій Корінь — у хаті старого раптом не тільки оглядався, мов уявити бажав усе таким, як було давно в родині, але й переймався чуттям до овдовілого старого діда.

— Ватра вигасне — дід засне! — вставив Мочар.

— Не засне! — кинув рішуче, навіть відчаєно Ковордан.

— А що з дідом? — Мочар чекав.

— Коли ватра вигасне — хижка осліпне... то якби з неї душа вийшла. Не тоді тихо, коли ти в хижі один, а коли ватра вигасне... І коли вже все тобі вчувається... А я

слухаю, слухаю, коли мій музикант голос подасть... А він мовчить... Бо під припічком так, як на цвинтарі... Кажу вам чесно, сни від мене шезли... Тільки під ранок очі склепляться повіками... Та я встаю, бо чується мені побратим — зацвірінчить так голосно, так несподівано, що я вже готовий — сну мовби й не було. На мене ляк паде, німію весь, і чекає моя голова. Та нічого не дочікується... І такий смуток налягає, як би живе зникло з чекання, з радості моєї зовсім-зовсім малої...

Можна було подумати, що Ковордан усе розповів про свого побратима в самотності. Ніхто не питав більше, бо розуміли: старий оповідав маленьку історію не для забави.

— Одного вечора побратим дав про себе знати! — повів старий жваво. — Такою музикою, таким голосним сюрчанням озвався, якби хотів розповісти, де він був, що чув, про що дізнався. «А де ти, цвірінку-небоже, пропадав на мою журу і загублені сни?» — приступився я до припічка, виглядаю, що покажеться. «Цвірінь-цвірінь-цвір-цвірінь», — забавляє мене, відбріхується він винувато — чує, що я сердитий за його мандри...

Старий заговк — цвіркун озвався. Справді, в хаті дивовижне коїлося: тільки тоді, коли всі мовчали, озвався з-під припічка цвіркун.

— А ваш музика, Василю, знає дисципліну! Дивіться лишень: коли всі мовчать, говорить він! Стаємо до бесіди — заговкає!

— Він у мене вчений і культурний... То, прошу вас, не баби — зберуться, одна одну перекричати хоче...

«Цвірінь-цвірінь-цвір, цвірінь-цвір...» — озвався запічок на вдячність дідові.

Товариші розсміялися.

— Забавилися ми, хлопці, добре, пожартували. Вуйко Василь нас потішив. А тепер — за діло! — мовив Зарева. Задля цього й зібралися члени комітету дії на околиці села в хаті Ковордана.

— Треба писати, бо час пізній! — нетерпеливився Івашка. Справді, радилися, домовлялися, а на папері нічого не зафіксували — цвіркун завадив.

— Я готовий! — Лемак підняв ручку догори.

— Так про що, хлопці, найпершим ділом ми домовились? — питав Зарева, хоч про все було домовлено перед тим, як у запічку озвався привітний цвіркун.

— Про підпору і роботу! — подав Мочар.

— А може, про працю і підпору! — вставляв своє Лемак і готовий був послухати інших ще.

— Треба про все! — поспішав Корінь.

— Кладіть, товаришу вчитель, лумеро «один!» — Зарева в повітрі вказівним правою мимоволі окреслив цифру, неначе вже сам писав.

Лемак ткнув у каламар ручку й акуратно вивів на білому аркуші число.

— Жадаємо для безробітних роботу! — Іван Зарева диктував спокійно, й тут повільно, розмірено заскрипіло перо, збираючи літеру до літери тим справді красивим почерком, яким Методій Лемак виділявся вже й тоді, коли вчився в семінарії.

— Написано! — Лемак підвів голову, задивившись на Зареву.

— Пишіть великими, щоб панам легко було читати наші жадання! — Корінь присунувся глянути на першу означену вимогу комітету дії від усіх у голодному поході. Побачивши, що про працю написано, а про допомогу нема й слова, вставив: — А про підпору?

— Буде й про підпору! — заспокоїв Зарева товариша і далі сам диктував: — Коли нема роботи відразу, жадаємо для кожного безробітного підпору!

— Так є! — Корінь задоволено.

— З першим — готово. Тепер пишіть «два!» — йшов далі Зарева.

Методій Лемак обвів бубликом головку цифри, а тоді підводив основу під неї.

Зарева глянув по присутніх, хоч і сам тут добирав слова другого пункту програми вимог перед урядами.

— Пишіть: «Жадаємо припинити екзекуції, відписати податкові рештанції та банкові довги!» — вигортав цілу громадку вже не просто слів та понять, але турбот і болів тих горян, що були обкладені податками, доведені до відчаю екзекуторами — вони описували все можливе, до останньої нікчемної кози — рятівниці малих дітей — за несплачені борги у лихварів.

— А що то є, прошу вас, «рештанції»? — Івашка ніби з неба впав — цього слова не чув.

— Не рештанції, а арештанції! — Корінь ніби вносив ясність, а насправді заплутував.

— Поясніть, Юрку! — гірко посміхнувся Зарева.

— Арештанції... — вхопився Мочар бадьоро й відразу, та на цьому застряв. Зневірився, махнув рукою...

— Без учителя не обійдемося! — Івашка витягнув шию до Методія Лемака чекаючи.

— Я розумію, чого Корінь говорить «арештанції». Корінь сподівається арешту. Майте гадку, Андрію, бережіться! — застерігав учитель. А потім таки докладно, для діла: — Рештанції — великий тягар, що всіх бідних душить. Рештанції — то коли чоловік частину податку державі сплатив, а решту іще довгує — усе відразу, неборак, не мав з чого сплатити. Так несплачена решта — по закону її віддати треба — називається рештанцією... — Вчитель Лемак пояснював дохідливо.

— Про школу треба записати!.. То вже ви, товаришу Методій, прикладіть слово до слова так, щоб добре і ясно панам — діло розумієте і знаєте... — Іван Зарева міг сам продиктувати, але певен був: школа найбільше хвилює, турбує вчителя. Звичайно, для голодного походу селян були пекучі справи — йшлося про безробіття, голод, заборгованість у податках і ліцитації на Верховині. Та Зарева не уявляв, як можна не дбати про будівництво нових шкіл — не в одному селі дітей учили в простих селянських хатах з темними вікнами, в тісноті.

Лемак хвилюк думав, ніби не знав, що має написати. Але ж подібне лишень могло здатися. Замислений, зосереджений Методій Лемак зіпер ручку пером на вінчик низенького каламаря, долонею взявся за чоло, немов тут озивалося стукотливим болем, сікло і бентежило, далі повіки склепив і перейнявся шкільними турботами верховинського світу. Тепер уже сидів не за столом з паперами, не в самотній хаті старого Ковордана на вигоні села, не в колі побратимів-однодумців з акційного комітету. Він потерпав від розпуки, бо вже знаходився в задимілому маленькому класі сільської школи, яка з докором дивилася на весь великий світ і більшими вікон — інспектор велів забілити шиби, аби не розсівалася дитяча уява, — і підвішеною до сволюка закуреною гасницею, і розкресленою червоними лініями по чорному плішивою дошкою на притуленому до стіни стоячку.

На нього там не просто дивилися, а зірочками зоріли блакитними, чорніли стиглими ягідками терну, жадібно відсвічували синявою дівочих і хлоп'ячих оченят. І він дивився на них, на своїх маленьких вихованців. Вони такі ще наївні, чисті, а вже так багато звідали і

натерпілися у злиднях. І тут йому стає ніяково, до болю прикро за все, все! За те, що діти до школи біжать обідрані та босі тоді, коли осіннє поле прихопило першими приморозками, а калюжки на шляху взялися тоненькою стрілчастою кригою. І за те, що в школі діти обступають пічку-чавунку, а вона, клята, курить, і сапає з неї димом люто, як тільки дмухнуть злі вітри, а довкола все закіптявлене і таке непривітне, що волати хочеться... Діти бухикають важким кашлем, чмихають розчервонілими носами, порепаними ручками розтирають і розмазують сльози...

«Гаразд, коли на дві лавиці одна читанка... Іванко у Петрика потягнув олівчик... А Петрик Іванкові за це від злості розквасив ніс... Федорко потяг з Майчиної торбинки вівсяного ошипка і з'їв так, аби інші діти не бачили... А для Дмитра, для Григорка, для Ілька, для Павлика ціла довга зима збігла вдома, на печі — в школі не були, бо не мали в що обутися, що на плечі одягти...» — Мегодій Лемак чує тепер скарги власні, розпучливі, і біль підкочується до самого серця.

Співнув головою, приходячи до себе, й умокнув рукою в каламар, щоб писати.

Писав повільно й докладно, наче саме тут викладав найбільшу сутність, найбільше власного серця вкладав до оцих слів. А вони — слова ті — сіялися рівною мережкою тим самим доладним і акуратним почерком, що від часу навчання в семінарії ніяк не мінявся, хіба ставав більш мужнім і твердим.

— Три! — вистрибнуло сухо. Учитель читав для всіх: — «Жадаємо будівництва шкіл для Верховини! Жадаємо для шкільних дітей взуття, одяг і їжу!» Лемак не закінчив писання, а тому оглянувся, припав до аркуша паперу, й прудко пішла ручка.

— «Школярам книги і зошити за рахунок держави!» — прочитав учитель, піднявши аркуш паперу зі столу.

— Так е! Так має бути! — згодився Мочар першим.

— А я прошу додати таке: «На рахунок капіталізму!» — Корінь рухнув правою розчепіреною п'ятірнею вперед, наче з пригорщі висипав.

Лемак тримав перо наготові.

— «Капіталізму» — сказати треба! — Зарева поміркував собі. А далі для більшої переконаності: — Пани у нас забрали все — полонини і ліси, наші руки і наші мозолі... Нам вони наше най віддадуть!

Лемак схилився до паперу, наче вже нікого не слухав, а сам доходив до думки, як треба подати дальші вимоги.

— А про полонини? — мовив Корінь, ніби несподівано щось загубилося і для загальної чималої радості знайшлося.

— Про полонини мусимо написати! Де будуть випасати люди тваринку? — Мочар відразу погоджувався.

Про полонини теж було! Врешті, про полонини говорилося завжди і скрізь, при всякій нагоді. Говорилося тоді, коли селяни проходили в першотравневих демонстраціях з червоними прапорами і вимагали не тільки роботи й хліба, перед панами ставили вимоги безкоштовного випасу отар на державних полонинах.

— Жадаємо безплатно полонини! — Івашка несподівано підхопився, мітингуючи в хаті Ковордана. Аж дід наставив вуха.

— Задармо пани не дадуть, а безплатного випасу для тваринки жадати треба! — виявляв більшу поміркованість Зарева.

Лемак не знав, що писати: безплатно полонини чи безплатне випасання.

Ураз зчинилася незлагідна бесіда. Зарева слухав членів комітету дії, слухав.

— Пишіть: «Вимагаємо полонини!» — Глянув суворо. Лемак нахилився над папером.

Усі мовчки чекали.

М'яко скрипіло перо.

Збори комітету дії затяглися.

Першочергове було обдумане, викладено.

Зарева сидів і котрий раз проводив очима окремі вимоги. Він тепер бачив їх не просто вилаштуваними рядок у рядок на білому папері. Бо в уяві до панських урядів пливла громада безробітних верховинців — пролетаризованих нещасних селян, лісорубів. Вони йшли з села в село не святковим маршем з бадьорими піснями, а похмурим рішучим походом — підняли їх злидні, щоб добралися до панів і виставили свої вимоги. Зарева бачив голодних у походах торік, їхня воля й тепер ставала його волею, а тому чув силу в собі, помножену безліч разів. Він-бо давно перейнявся пролетарським духом і був певен: тільки в борні з несправедливістю, з гнітом і безправ'ям можна стріти кращий завтрашній день. Ані

на мить не сумнівався, що під викладеним на папері підписався б кожен з голодного походу, який готується нині. І це також надавало певності. Поради крайового акційного комітету одноцільного фронту, участь у крайовій конференції акційних комітетів, врешті, ставали для нього великою наукою, не тільки наставляли, але й відкривали перспективу. До того ж він таки вмів настанови по організації голодного походу зберігати і не порушити, пов'язати з умовами околиці голодної Верховини.

Зарева знав добре, що все — нинішнє, завтрашнє, подальше — тільки продовження великої і важкої боротьби за права, за волю знедоленого люду в загублених від великого світу Карпатських горах.

Попереду немало ще виступів, немало ще походів зі злими сутичками — пани справді не шкодують брехні і обіцянок, як не шкодують палиць та куль, як не шкодують тюрем для бідного, коли бідний і голодний піднімаються.

Ситий і задоволений завжди чіпко тримався корита.

Міцний душить слабого, одягнений — голого, ситий — голодного. Бо всі, що давлять, прагнуть вичавити більше собі.

Зарева підвів голову од паперу, привітно усміхнувся до Лемака:

— Що скажете, товаришу вчитель? Підемо далі? — Знав Іван, що документ для учасників голодного походу перед панамі ще не готовий до кінця, він думав про ту одну-єдину вимогу, котра всій неправді, котра всій недолі і неволі поклала б край. — От би р-р-революцію! — вигукнув несподівано, зціпивши кулак.

І помовчав.

Мовчали інші.

— Чого її задушили?.. Чого вона дала задушити себе?.. — запитував себе, неначе вагався в чомусь чи добрався до істини отут, на вигоні села в хаті старого Василя Ковордана. — Замало сили було!.. Буржуазія і поміщики! Світовий капіталізм! Хіба він міг примиритися, щоб у центрі самої Європи була радянська Угорщина?.. Лише від 21 березня до 1 серпня дев'ятнадцятого протрималися ми тоді... Радянська Угорська республіка таки надіслала нашим бідним горам допомогу: п'ять тисяч центнерів муки, сім тисяч центнерів насіння... одяг, взуття... — Іван Зарева неначе про щось мріяв, щось

згадував, повертаючись у те минуле, коли й на Закарпатті вся влада в дев'ятнадцятому була в руках Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів.— Задушили! — вдарив Зарева кулаком по столу з глухим гупотом. А потім додав: — Не вистачило сили... А вона — перша Радянська держава — нам тоді ще допомогти не могла... Сама на ноги спиналася...— показав Зарева в той бік гір, звідки завжди над Карпатами сходить сонце.

Учасники засідання комітету дії задивилися на Івана Зареву, а тільки Методій Лемак знав усе про його боротьбу за соціалістичну революцію Угорщини в 1919 році — стала відлунням Жовтневої в Росії,— про поранення в угорській Червоній Армії в окремому Русинському батальйоні...

— Все готово? — схопився Івашка.

— Чекайте, Федоре! — Іванове чоло зібралося трьома пругами, брови мигнули вгору, блакитні очі засвітилися, мов раптом побачив він незвичайне.

— А Локота, Федоре! — Зарева неначе хотів знати думку лише Івашки.

— Про Локоту треба!..— мерщій підняв руку Корінь, тримаючи в бік стола націленого пальця.

Зарева ураз бачив у гірській блакиті весняного неба червоні прапори громад, що не йшли, а одностайними лавинами котилися з різних сіл міжгір'я у долину, зливалися в єдину силу і волю.

Прапори розвівалися, маяли неспокійно, проте величаво, і не було того, що могло б спинити похід. І тут Зарева знову силу відчув.

Лемак нахилився до паперу.

— Чекайте хвильку одну, най подумаю...— Піднятою долонею застиг над столом, бо сам ладнав слова, щоб їх продиктувати.

А тут ураз Зарева чомусь заяснів очима, немов когось сподіваного побачив.

— Він! Нас завжди він проводив... З ним ніколи ми не боялися навіть куль і були певні...— Іван перед людською рікою бачив тут самого Івана Локоту — посла пролетарів Закарпаття до парламенту Чехословацької республіки. Локота був не один, з ним і за ним ішов люд. Локоту Зарева бачив одухотвореним, піднесеним у своїй правоті, а тому і могутнім...

— Випустити на волю Локоту! — Іван Зарева торкнувся пальцем до аркуша, що лежав перед Лемаком, і поправив себе мерщій: — Випустити на волю посла Локоту! — Лице Зареви було рішучим. Однак він торкнувся руки вчителя на знак, щоб той не поспішав — ще все до кінця не виважене.

— Кажіть, кажіть спокійно, Іване!.. — Методій Лемак був справді терпеливим.

— «Випустити на волю посла Локоту і політичних в'язнів!» — так треба написати! Згода?

— Так треба! — загомоніло дружно.

— От мудро! — Андрій Корінь похвавішав і вперше, неначе сам готовий був диктувати, поспішив скоромовкою: — Локота сидить у тюрмі. В тюрмі сидить за всіх голодних і босих, за нас, за пролетарів республіки... Ми його до парламенту вибрали, а значить — ми йому дали нашу волю боротися за всіх пролетарів на Верховині... А тут право фашистське... — вів уже голосніше Корінь.

— Коли пролетарський посол у тюрмі, верх має фашизм! Додайте, товаришу вчитель: «Протестуємо проти фашизму!»

Зарева сперся на лікоть, і було видно: його знову ж таки обсідає неспокійний рій думок у хаті старого Василя. Мимоволі втупив очі в широкі ступні опущених з печі Коворданових ніг, потім зиркнув по дебелих вузлуватих ручищах старого так, мов нічого на білому світі більше й уваги варте не було.

Нахмурений у зажурі старий господар на вигоні села в горах здавався Зареві уособленням усіх бід і негараздів. І вже тут Іван Зарева міркував мимоволі над самотністю старого — порівняно ще молодим залишився вдівцем тоді, коли жінці необхідно було вчасно якусь дрібницю з лікарської допомоги... Думав про далекі загублені дороги Коворданових синів для зиску тих роботодавців, що до них в роки кризи, безробіття і голоду тяглися дешеві верховинські руки... І вже знову й знову перед ним лаштувалися в ряд ті, що село покинули й розбрелися по закордонах, шукаючи примарних гараздів у відриві од родин, батьків, рідних околиць та власних осель. І він знову й знову розумів несправедливість у світі, на Верховині нашої зокрема, сповнявся більшої рішучості для боротьби.

— З цим підемо? — зирнув Іван на Кореня, наче думка Андрія для нього враз найбільше й важила.

— З цим підемо! — згодився Корінь. Попри всю неуважність в окремих моментах, що могла видатися на обличчі члена комітету дії, він таки не пропускав мимо уваги нічого.

— Значить, проти фашизму запишемо!..— Методій Лемак нахилився над папером.

— Проти фашизму треба! — І додав: — Пани і фашизм з одного матеріалу. Я сам до цього прийшов розумом...— Андрій, здавалося, міг і собі щось цікаве розповісти. І не барився: — Несу я на демонстрації лозунг «Геть Гітлера!», а пан жандарм до мене прискакує і за держака — чирк, вихопив. Я панові кажу: «Вам Гітлер — сват, брат?» А пан жандарм нічого, тільки плакат від мене далі несе. Приступився наш Локота і каже панові так, як я: «Вам, жандарю, Гітлер приходиться вуйком або кумом?» А жандарм підхопив лозунга рукою, аби посол досягнути не міг, і каже: «До Гітлера вам, пане Локото, діла нема! Ми не можемо втручатися в справи іншої держави! Кому, а вам це треба знати!»

— А може, не забудьте, Андрію, бесіду, Гітлер самому жандареві приходився вуйком? — Методій Лемак блиснув білими зубами з-за стола. Ручку відклав на пляшечку з чорнилом і вже так слухав розповідь про випадок на демонстрації рік тому на святі Першотравня.

— Вуйком не вуйком, але тоді наш Іван Локота відповів жандареві: «Гітлер — це фашизм!» Вхопився я тоді за «Геть Гітлера!» й не випускаю. «Фашизм не в нас! У нас демократична республіка з президентом і парламентом!» — свариться жандар з Локотою. «Коли, пане жандарю, далі так буде йти, фашизм завтра прийде й до нас, у республіку!» — каже посол жандареві, а я вже «Геть Гітлера!» держу двома. Розсердився я і кричу: «Люди, ви не видите, що жандар проклятого Гітлера боронить!» Прискочили люди до нас.

Методій Лемак дочитував складені на папері вимоги.
Була пізня ніч.

Розходились.

— А як «Інтернаціонал»? Покажемо панам, що співати його вміємо?

Зарева кинув це ніби так, між іншим.

— Слова знає весь хор... Три репетиції були вже зі співом...— Лемак насував поношену кепку з обвислим дашком-козирком нижче до очей і вже готовий був іти додому...

Просили вас мама...

Відчинились двері, й холодне повітря прорвалося до хати,—двоє молодих стали на порозі.

Іван Зарева зачудовано глянув на жениха і відданицю. Бачив немало пар на віку, але такої — здалося йому — ще не видів. Від молодих дихнуло тою свіжістю і силою краси, що в'язатися може хіба що з весною в горах, коли вона переходить у літо, а в природі все росте і наповнюється силами для щедрої пори осені та багатства врожаїв.

— Просили вас мама, просили вас няньо, та й ми вас просимо ласкаво прийти до нас на весілля...— мовили, побравшись за руки, молодий і молода в золочених вінках.

— Ого-го! Нове видати і новому радіти!— схопився Іван Зарева й сам підійшов до молодих, розпростерши крилами обидві руки. Обійняв їх щедро, пригорнув до себе й одне по одному — від молодої — обцілував на віншування.— Щастя вам, як зеленого листу і трав зелених на зелені свята. Віку вам довгого і прекрасного, як довга дорога на високу полонину! Дітей вам здорових і розумних!— Зарева говорив захоплено, зі щедротою і радістю в своїх почуваннях.

— Дякуємо, дякуємо вам щиро!— першим озвався жених Федір.

— А скажи, Федоре, скільки гумових постолів ти порвав, доки таку царівну знайшов собі для подружки й жінки? — питав Зарева хвацько, молодцюватю, навіть з певним лукавством. Справді-бо одне одному парою були!

— Знайшов, вуйку Іване! Наречену мою звати Анна Калинка, сама вона із Заділля — туди ви посилали мене з паперами... Пам'ятаєте?— Федір-жених готовий був дякувати Зареві. Бо доручення від комітету дії і привели його в інше село, там заночував, та так на вечорницях і зазнайомився з Анкою.

— От видиш! І тут на добре діло наша робота пішла!..— Вдоволений Зарева брав молодих під руки і приводив до стола.— Ей, газдине, де ти? У нас — гості!—

гукав жінку — вибралася на горище в коморі по якесь повісмо й досі в хаті не з'являлася.

В коморі почувся грюкіт, господиня внесла кошик, а з кошика руськими зібраними віночками-жмутиками виглядали повісмяні жмутки — розбирай по одному, навивай на куделю і витягай з них довгу в безконечність, тонку і міцну нитку.

Молода з молодим привітно усміхнулися й слово в слово повторили запрошення на весілля.

— Дякуємо, дякуємо вам і всього щасливого та радісного!..— Господиня і собі віддала належне молодим за запрошення на гостину.

Доки газдиня розпитувала, що та як, хто на весіллі буде старостою, хто друзками, котрий з легінів понесе весільне знамено, звідки музики, тощо — врешті, весілля таки є весіллям завжди,— Іван-господар задивився на барвінкові вінки молодої і молодого. Він-бо завжди в зимові поріздяні м'ясниці — пора одружень — надивуватися і нарадіти не міг з тої краси, що її творили руки горянок саме там, де велося про чар та оздоби для весіль, а для відданиці і жениха особливо. Звичайно, найпершого захоплення достойні були вінки — верховинські одвічні ознаки дівочої чистоти і цноти, парубоцької нерозгубленої молодості і порядності.

Умів радіти прекрасному і високому Іван Зарева!

А вінки справді: ряснів дівочий тими квітами довкола голови, що були доладно й з великим смаком у кольорах дібрані, спритно складені один до одного, оздоблені пуп'янками й намистинами; до всього, вінок той вигравав різнобарвними блискітками і люстерками — якої тут фантазії не було, куди не сягала вона, а все тільки для краси справжньої, в традиціях, вивірених часом, не на потребу дешевому ефекту.

Іван Зарева задивився ще на зелені листочки хрещатого барвінку під сухозліткою — золото мовби творило знизу під квітами один вінок, над квітами — другий, а на голові дівчини було вінків аж три — два барвінкові, один з квітів.

Вінок молодого по шнурку на крисані теж з барвінку під золотом, до нього ще гілка розмарину — пахучий розмарин тільки, здається, й таїв загадку для тих літ, що подружжю належало вкупі пройти і прожити... Оскільки окраса молодого була простіша, Зарева знову оглядав вінок відданиці:

— Котрій царівні і принцесі, котрій коронованій цариці і королеві рівняться до нашої дівчини на Верховині?— вигукнув несподівано Іван і підійшов ближче, щоб краще оглянути вінок молоді.

Кругловида, не тільки вечірнім морозом розрум'янена, але й хвилюванням розігріта від певної незвичності нового стану в дівочу пору, з окрасою на шиї — різноколірні намистини були вміло дібрані в квітчасту стрічку-згарду,— з вишиванням у сорочці домашнього полотна й хитромудрими зборками довкола прорізу на грудях — проріз у міру оголяв наповнене юною, не розкритою ще пишнотою тіло, у верховинському сір'ячку, чорним оксамитом облямованому по краях, у гарно випрасуваній дорогій спідниці з тонкої шерсті — бордове поле всіяне багатобарв'ям квітів,— у білих цупких панчішках-капчуриках з грубої верховинської вовни та нових постеликах молода справді переважила б усіляких вельможниць найперше щедрою від природи вродою.

— У яких срібних росах тебе купали? До яких шовкових сповитків тебе вкладали? В яких колисках тебе виколисували, щоб ти виросла такою?— запитував Зарева захоплено. Дівчина спалахувала рум'янцем ще гарячішим. Проте була мудрою і не губилася у винахідливості:

— Купали мене в росах зеленої полонини, із трав шовкових були мої сповитки, а колиска — кленова...— Говорила Анна так, неначе знала, що питають у Зареви і як належить відповідати.

— А тепер, Федоре, скажи, скільки постолів ти порвав, доки таку відданицю знайшов собі?— мовив Зарева до Федора-жениха.— Чесно скажу: під Бескидами в Карпатах я такої дівчини ще не подибував!

— Скажу правду, як воно є: довгі-довгі дороги я сховадив-перемандрував, постолів порвав кінну фуру, доки знайшов собі відданицю для серця і душі!— Хлопець привітно, з вогником в очах відповідав, неначе також знав, про що його питають.

А далі пішло буденне.

В хаті Зареви вже довідалися, на який день весілля призначене, що для гостини закуплено, чого ще нема, де молоді будуть жити після одруження.

Звичайно, тут більше розмову підтримувала й вела господиня, бо сам Іван чомусь відмовчувався, наче поринав у задуму. Певно, він тепер бачив не просто Федора-

жениха в барвінковому золоченому віночку на крисані поверх шнурка, а цілий гурток сільських музик у поході першотравневого тоді, коли вулиці наповнялися людом з гір для демонстрації, а парубки виходили зі скрипками і цимбалами, з бубнами та кларнетами. Серед парубків був і він, Федір, зі своєю тонкоголосою скрипкою — співала та скрипка завжди з чарівливою завзятістю, відлуднюючи потаємними тривогами.

Що таке? Що раптом скоїлося? Чого Іван сидить з похиленою головою, на долоні чоло тримаючи, коли його щебетлива жінка так жваво й охоче розпитує молодих?

Зарева не просто сидить. Іван Зарева вслухається тепер у неспокійну музику зеленої Верховини, коли вона гуртується людом до походів з вимогами... Іван чує тут скрипку, либонь, одного парубка Федора — завжди слухав її особливо, виділяючи з-поміж інших скрипок та інструментів. І вже бачить Федора з націленим поглядом, спохмурнілим і рішучим — молодість завсіди тонко переймалася настроями довколишнього світу... А світ цей був таким нелегким у кривдах та несправедливостях для простої людини!

— А хто нам заграє ще на скрипці? Ти знаєш, походом до урядів збираємось, подамо викладені на документі жадання...— Іван ніби здогадався про щось найважливіше, найбільш істотне.

— Ми заграємо на скрипці в поході!.. З учителем уже кілька репетицій було в нас... щоб усе по науці і правилах ішло!..— Федір наче з півслова розумів запитання.

— Тоді все добре... А я гадав, що весільні клопоти, старання, те-інше не дадуть...— Зарева був задоволений, що сумніви його розвіюються — як це він міг навіть подумати про Федора таке, що той не піде з музикантами в годлоднему поході?

— Нам ще доріг і доріг!— Федір злегка торкнувся руки нареченої і вже готовий був іти далі й промовляти: «Просили вас мама...»

Як і годилося за давнім звичаєм, молодих проводжати вийшов уже господар, не господиня...

Діалог з селянином, що дістав блок

Довго й старанно струшуючи сніг з важких вояцьких черевиків — купив їх на осінньому ярмарку в Мукачевому не так і дорого (взуття крадене було зі складу),—

потупуючи гонористо підошвами об вистелену широкими плескатими плитами доріжку, Юра Шкріба підходив до-канцелярії начальника жандармської станції.

Газді чомусь здалося, ніби взуття добре-таки запилюжене — холоші були підчочені так високо, щоб черевики з-під них дивилися на світ і себе виявляли,— через те вже на самому ганку стяг з голови смушеву кучму й нею обмахував шкіру спершу по халявках, по боках, спереду для цілковитої чистоти. Ще бувши вояком у драгунському полку, Шкріба навчився порядку. Черевики ніби поновішали, і вмить спало на гадку: пан верхній впізнає, що взуття не просте, а державне, дивись — не тільки його, Юру Шкрібу, буде покарано, але й відпущено босим. «Ми собі люди свої!»— Шкріба прогнав геть лукаву думку й кілька разів ударив шапчищею по коліну — не класти ж йому запорошеної шапки на голову!

Готовий переступити панські пороги, Юра взявся за клямку обережно, опустив голову. І знову побачив цупкі, солдатські, зі складу крадені черевики, і знову напав страх. Коли що, так і скаже: купив на базарі в Мукачевому у циганки — носила аж п'ять пар. Хто її знайде? Лови вітра в полі, як і сам не впізнав би. Отаке мимовільне роздумування отверезило його: як це він береться за клямку, не постукавши? А тому вказівного пальця на лівій скривив гаком і так торохнув у двері, що луною пішло по панських канцеляріях.

Постояв, чекаючи, коли озовуться з дозволом увійти.

Спершу заскрипіло, потім закашляло, далі озвалося, і тоді Шкріба міг відчиняти двері.

Іще човгонував по підстилці — прибиральниця поставила для чистоти в канцелярії,— далі відчув у руці незвичайно велику мосяжну клямку — після домашньої ковальської справді могла його здивувати, хоч на віку подібні й стрічав.

Переступив поріг і так застиг, трішки-трішки схилений і в пана очима втуплений.

Пан пильно вдивлявся в якісь папери — були розставлені на столі трьома купками.

Газда не знав, що має чинити. Коли пан начальник викликав його до себе, було зовсім просто. Бо не встигав зайти, як пан питав, уточняв, наказував; навіть коли сварив, Шкрібі було легше, аніж тепер. А зараз він сам подався до канцелярії. А тому був переконаний: сунути від дверей напрямки — якось некультурно. Хто його знає,

за якими паперами пан сидить і над чим сушить голову. Належало терпеливо чекати.

Йозеф Вомачка чинно сягнув до вуха, ніби знімав з очей щось незвичайно дороге і крихке, розведеними положками, закопиленими догори, поклав на білий папір. Юра наче бачив санки посеред білої галявки — справді, як далеко пішла окулярна панська наука! Золоті обідки, два скельця кружальцями, й ти вже не полудавий, не сліпий!

Юра Шкріба вдався до хитрощів: кашлянув.

Даремно.

Він кашлянув не тільки голосніше, але й басовитіше, навіть хрипкувато.

— Ходіть!— сухо промовив пан Вомачка, тупувато звівши очі на Шкрібу так, ніби все ще не міг збагнути, хто до канцелярії навідався.

Незграбно талапнувши важкими черевиками, Шкріба скрипів половицями.

Пан простягнув на вітання руку.

— Добрий день, пане верхній!— Обличчя Юри розпливлося у якійсь дивній перекособоченій усмішці, уста його самі мимоволі склалися в химерну фігуру.

Пан нахилився до шухляди в столі, добув досить містку пляшку, бризнув з неї рідини на долоню і взявся розтирати на очах у Шкріби. Носа газди звело, пахучі паморочки вдарили й підняли до сьомого неба.

— Сідайте!— показав пан стільця газді. Юра мовби щось втопував черевиками в підлогу, переступав з однієї ноги на другу, а далі примостився. «Що пани — то вже пани! Мабуть, в самому небесному раю так не пахне квітами, як пахне в пана поручика!— думав-міркував Юра і якось непевно озирався довкола...— А від тебе гноєм смердить, димом тягне, колибою і бараном!..»— Юра ураз відчув таку велику і далеку відстань од пана до себе, до своєї жінки, що вік іти й не перейти.

При підтягнутості й чепурності пана Юрі ставало ніяково. Але заспокоївся думкою, що є ще багато-пребагато гірших, бідніших за нього, зовсім мізерних злидарів — куди цим навіть до того, аби отак собі поспілкуватися з паном...

— Так що нового, фітьфіріть, скажете, пане Шкрібо?— Вомачка уп'явся очима і вперся руками в край стола. Пан очі прищулював, мружив, немов цілився гостріше, щось хотів розвідати і збагнути.

—Иг-гик!— Юра гикнув і мотнув головою, пан мерщій відхилився, неначе зі Шкрібових уст сапнуло палючим пламенем.

— Так що нового, пане Шкрібо?— спішив пан нетерпеливо.

— Иг-гик!— Юра не міг узяти себе в руки твердо і надійно — з отрунку¹ ядуче виривалися сопухи старої бринзи — щурів нею труїти б. «Бринза як бринза... Кислячок ворохобить!..»— подумав Юра і вже одвертався сам від себе.

— Так що за новини у вас, пане Шкрібо?

— Готуються, пане верхній!— Тільки тоді, коли Вомачка знову назвав його паном, Шкріба таки готовий був обігритися, перед поручиком викласти все, що тільки знав і чув. А тому заспішив дивовижною скоромовкою:— Голота з комуністами так готується, що не приведи господи!

Вомачка приклав долоню до уст лопаткою, щелепи заходили, наче він жував щось тверде і в'язке.

— Кажете, сакра, фітьфіріть, готуються... Ми, пане Шкрібо, й самі знаємо, що готуються. Біднота хоче нагнати страху на газд. Але ви нам докладно розкажіть, на коли готуються, хто готується, що там буде, які докази маєте на те, що готуються...— ураз виклав усю програму Вомачка.

Шкріба миготливо заблимав очима. Коли б ще пан одне запитання подав, думав би, як відповісти. А тут ціла черідка.

Пан дивився нерозуміюче на Шкрібу.

— Може, якісь документи є у вас?— питався Вомачка прямо.

Шкріба сягнув до спідньої кишені цупкого новенького сіряка, мов щось мав добути. Він ніяк не розумів, про які документи говорить пан. Не прихопив нічого з урядових паперів — ані паспорта на чорного коня, що його купив на ярмарку торік у Середньому, ні на трьох кабанців — куплені були в Мукачевому, ні про сплату податків — тільки папери податковий агент приніс йому додому, відразу й розрахувався, аби не боргувати: пани досить мають клопоту з голодранцями...

Оскільки Юра Шкріба не мав при собі жодного документа, що міг би зацікавити пана верхнього (принаймні так газда гадав), його рука застигла під сіряком. Тим

¹ Отрунок — шлунок, утроба, нутрошці.

часом до бічної кишені сунув руку Вомачка. Та він добув її мигцем: срібний портсигар холодним гладеньким металом тьмяно засвітився на столі, коли пан злегка торохнув по ньому пальцями лівої.

Шкріба дивився на нього. Думав, що з інформації панові більше нічого й не треба. Адже пан, здавалося газді, хотів завжди лише й знати, які вітри дмуть по селу, про що селяни гуторять, що казав той, що казав інший. Юра добре зрозумів, коли пан Вомачка вперше тлумачив, що панів найбільше займає і цікавить з життя верховинців. А тому був певен: панам треба повідомляти, в якому місці, в якій кількості збираються бідаки, про що між собою говорять, у кого «язик найдовший і голос найбільший», що мовиться про республіку та президента, які виступи готуються. Через відсутність належного досвіду, практики й гарту чи за недостатнім, можливо, й поганим усвідомленням узятого на себе обов'язку Шкрібі видавалося все простим, навіть буденним. В одну мить мовби відчув певну гидливість до себе, тому готовий був трусонутися собою і гидливого позбутися. Хитнув головою, звів догори плечі. І вже бачив себе перед корчмою серед села в той час, коли громадка бідноти радилася й особливо уважно слухала того самого, котрий доводив необхідність виступити в голодному поході одностайно. Все начебто було гаразд, аж поки один з крикунів не вгледів його, газду Шкрібу. Кивнув головою на знак, щоб Шкріба приєднався до них. Та Юра знав порядок і «до жодних політик носа не хотів сунути». Певно, через це й не підходив: дивись, ще про нього панам будуть говорити, що він з біднотою. А тому, що не підходив, громадка поволі відійшла од нього — один одному подав знак ліктем. Що вже було Юрі плестися за бунтарями?.. Видав би себе з першого разу.

Погляду пана Шкріба не міг знести.

— Та кажу вам, пане верхній: комуністи готуються так, що страх божий! Уже виступали не раз, але, видиться мені, тепер буде гірка біда...— Юра говорив якось недоладно, навіть невпевнено.

— Але, сакра! Не дурійте і не жартуйте! Я вже, пане Шкрібо, чув, що комуністи готуються. Але ви мені скажіть, на коли готуються, звідки все знаєте, хто був на засіданні комітету акції одноцільного фронту з ваших і так далі, і так далі... Все по порядку!— Вомачка ставив питання цілком діловито і точно.

— Я, пане верхній, не жартую... Як би я смів жартувати...— Шкріба виправдувався поспішно: глянь, пан розлившись, а тоді рятунку не буде.

— Так розповідайте, розповідайте!..

— Кажу вам, що комуністи і голота готуються до такого походу, як минулої зими. На який день будуть збиратися — не знаю. Бо й вони ще не знають. Але найпанові все розповім...— Юра хапався і якось мимовільно тикав до пана жменю, наче щось просив — рука й застигла, наставлена.

Вомачка подумав, що Юра хоче припалити цигарку. Лапнув долонею по срібній шкатулці.

— Так прошу вас, пане Шкрібо! — простягнув.

Зашіпка клацнула. Табакерка щелепами роззявилася, шкірячи двома рядами довгих і таких же химерно білих зубів — кожна цигарка з позолоченою халявкою.

— Куріть, пане Шкрібо! Куріть!

— Дякую, пане верхній! Ласкаво дякую! Та най вам спершу розповім, як було... А потім закуримо ладком. А було так... Як би вам точно й по правді розповісти...— мудрував газда, мимохить брався за чоло — був недосвідчений в інформаційних справах та нашіптувальних обов'язках.— Ага, вже знаю!— зрадив Юра. І починав знову:— Випустив я вчора з хижі ягнят до овець, аби поплекалися. Дав волам, нівроку, кинув коровам до ясел та й чекаю того часу, коли худобинка спожие корм — треба її і напоїти. Роботи в хижі не маю ніякої — хижка то є, прошу вас, бабський фронт,— а тому приліг я собі на лавицю відпочити. Лежу з богом святим та праведним і думаю собі: днина геть-геть видовжилася, бо в зимній час у таку пору доби ще ніч темна стоїть. А тепер і звізди погасли на небі... Раз лишень принесло до нас Гафію Гаврилиху, жінку Гаврила Кризини — певно, знаєте того опришка! З моєю вони собі не такі близькі, та не такі й далекі — через три межі... Правда, я з Кризинами нічого не маю... Лежу, а баби в шепоти. Хилить мене вже й до сну, та я не сплю, бо на гадку прийшло, що пан мені казали. Пам'ятаєте, пане поручику, як учили все чути і все видіти!.. «Ану,— думаю собі,— з чим ти прийшла? Що тобі треба? Твій чоловік мене вовком з'їв би, а ти йдеш, бо треба!» — отаке мені до голови приходить. Але мовчу, вдаю, що сплю: надіюся таку-сяку політику почути — баба на язиці носить її. Просить Гаврилиха якийсь надібок для ткання на кроснах. Піднялася моя на горище,

поклала потак¹ і бердо на стілець для Кризинихи, та й вони собі слово по слову. Не два і не три, а Гафія взялася панам кістки промивати. «Мір'яй-мір'яй!— думаю лежачи.— Тут і до нашого міха щось впаде. Застрілимо вовка для пана верхнього! Буде шкура!»— І я весь слухаю, ще й хроплю, бо знаю: у баби відвага й вогонь тоді, коли чоловік очі зажмурить. І моя така, не бійтесь! Та даремно: вуха чують, очі видять, ніс на вітру! Я добре пам'ятаю, як пан верхній казали: «Ви — наші вуха, наші очі, наш ніс!»

Пан верхній цідив цигарковий дим струмком і так дивився на Шкрібю, мовби щось розгадати хотів. Юра не зупинявся.

— Знаєте, пане верхній, лишень раз я шпаркою розтулив очі. Моя долоню приклала до рота й подала знак, аби Гафія говорила не голосно! Кляті баби стоять одна за одну муром. І вже собі тихо шепчуть. Вони шепчуть собі, а мене сон ламає. Та, може, той сон і зламав би мене, коли б моя Параска — говорю вам, що розумна жона — дурний Гафі не додавала розуму. Отаку Гафі пораду: «Кажи, небого, Гаврилові, що біду знайде собі ан-цай, добро — за горами! Кажи Гаврилові, най сяде собі на гузицю і сидить плитою, бо нема чого людей до якихось походів піднімати і бунтувати!»—«Праведно думаєш, жоно!»— ледве не вирвалося з мого рота. Але похроплю, аби могли йти баби в ліс далі.

Жандарм курив терпеливо.

Шкріба вів далі:

— «Та що чинити, моя люба, раз мій такий суетний!»— каже сарака Гафа Парасці. А я думаю: коби тобі відлічити раз двадцять п'ять, другий раз двадцять п'ять на місце, звідки виростають ноги, ти б не ворохобив людей! Але мовчу, хроплю. «Таким, неборак, вродився!— скаржиться Гафа, моя слухає.— Напасть йому, напасть і мені! Я казала йому: «Чоловіче, сиди дома, тримайся якогось газди. Прийде весна — поможеш йому, він pomoже нам бодай відром картоплі, жменею насіння...» А Гаврило мені: «Я — пролетар! Я за пролетаріат цілої Верховини!» Я йому: «Ти, чоловіче, думай про себе, про дітей!» А він мені: «Я, жоно, за пролетарів усього світу! Я з бідними, бо лише з ними разом у боротьбі щось досягнемо!» От як казав опришок Кризина жінці, коли наводила його на дорогу чесну з кривої, відвертала од напасті.

¹ Потак — прилад для намотування ниток у домашньому ткацтві.

Жандарм курив далі терпеливо.

— Скажу вам, як є: моя Параска не дурна! Каже Гафії: «Най іде, най іде в той похід! Там його пани жандарі почухають пендриками¹ по хребту так, що не буде йому більше кортіти!» Видно, Гафія, небога, тут зрозуміла, бо моїй: «Я казала Гаврилові: іди, йди, чоловіче! Знайдеш яку напасть! Коли, еге, тебе за довгий язик і широке горло пани в голодному поході нагодували палицями так, що ти відлежувався і відкашлювався — жура була на моїй голові!» Але Гаврило — зла в ньому стільки, що ріка не понесла б, — жінці казав: «Не біда, що пани погодували нас палицями! Ми їх ще погодуємо землею сирою! Еге, в Росії пролетаріат показав цілому світу, як треба з панамі!» — «Що ти нашу Верховину рівняєш до Росії!» — клята Гафа вже чоловікові давала розуму. «А чому не рівняти, коли пролетарі всюди — пролетарі!» — Гаврило знав політику.

Вомачка навіть замилювався з тої докладності в розповіді, в яку несподівано увійшов сам Шкріба — пану могло здатися геть-геть довго, що ані слів, ані думок не годен і не здатен докупити пов'язати.

Пан верхній курив.

Газда вів далі.

— Гафія моїй говорить: «Гаврило казав так: коли мене пани позбиткували до синяків, ти, небога, жоно, ходила до Сніговця купувати п'явки, щоб витягли зшиблену кров пролетарську. Але коли на Верховині пролетарі візьмуть верх, панську кров будуть лизати пси!»

Поручик піднявся з-за стола, пройшовся по канцелярії.

Юра чекав, ніби мав сказати найважливіше.

Пан таки сів.

— Знаєте, пане верхній, отакого свинства я вже не стерпів. Схопився з лавиці і Гафії кажу: «Минулої зими Гаврила пани за політику погодували палицями, але забули висповідати і причастити. Най збирається в похід новий! Тепер дістане, що не дістав торік!»

Юра Шкріба не говорив, а гукав ураз так само голосно, як повчав і наставляв погрозами Гафію у себе дома.

Вомачка тримав між пальцями нову цигарку. Він довго і знервовано м'яв між пальцями куриво, далі ткнув між

---

¹ Пендрик (чеськ.) — гумова палиця.

губи й припалив. Пан потягнув так, що могло здатися: занімів, завмер. Потримав цигарку в зубах, не дихав. А Шкрібі примарилося: не тільки з ніздрів два струмінці диму пурхнули і хмаркою закучерявились, але дим тягнувся з панових уст, очей, вух. Вомачка не просто опи- нився в голубому тумані, а й тикав з нього портсигаром до Шкріби.

Юра якось хвилику не знав, що тут коїться. Невже пан його частує зі срібної шкатулки отим запахущим кури- вом?

— Зафайчіть¹ собі, пане Шкрібо!— Пан ще потримав срібло перед газдою, поки той добуде цигарку.

Юра наважився. Він чинно добував куриво, а дістати його з-за шовкової стрічечки не міг — спритності не ви- стачало. Пан особисто цигарку вийняв і ткнув газді-ін- форматору.

Незвично було Юрі, він якось мить оглядав куриво, ніби прищуленими очима силкувався прочитати назву тютюнової фабрики. Далі незграбно вхопив кінчик зве- деними в кружечок губами.

Пан газді й припалив.

Перша затяжка видалася смачною. Нараз Шкріба від- чув себе серед тих панів, що курять тільки дороге й запа- хуще, п'ють пишно і смачно. От тільки дим випускав не двома спритними цівочками — так цідив пан,— а розту- леними устами. Хмарка оберталася довкола, і Юра справді знову відчув незручність. Подумалося йому, що пан гля- дить на нього осудливо — як дивитися на отого простака, котрий лише нівечить панський крам?— і колче захотілося вийти на дорогу рівну й гладку. Пан Вомачка чинно і ді- ловито, з відповідними паузами ритмічно пахкав димом понад письмовий стіл так, наче це був зовсім і не дим, а щось чіпке і снопиками зв'язане. Врешті пан в'язав та- кими кружальцями, котрі спершу снувалися вінчиком, далі розпливалися й ширшали, аж поки не творили кола і не танули під стелею.

«От наука! То не якийсь дешевий самосад, зеленець, а куриво запахуще. Хіба не гріх отаким ні за що, ні про що вихукувати! Треба так, як це робить пан! Пан, еге, спершу дим прийме цілим отрунком, запашну користь із нього вибере легеньми, а непотрібне вихукне. До того ж випу- стить вчено, для забави... Пани й танцюють не так, як ми,

---

¹ За ф а й ч и т и — закурити, припалити.

селяни в горах... Ми крутимосся шалено й прудко, ніби для танців часу мало — робота жде... А пани собі пливуть, пливуть, пливуть!..

Якось нагода випала Шкрібі підвозити аж за північ пиво з корчми до тої зали, де веселилося панство, то й спостеріг.

Що було сили і духу, Юра смокнув цигарку — вогником засвітилося так, що вже й подумати можна: племнем сапне. Шкріба прищулив очі, затнувся і силоміць диму ковтнув. Та його вхопила судома: вивернуло нутрощі. Бо черево втягнуло, грудьми люто телепнуло, далі відпустило й тими ж грудьми штовхнуло під саму бороду.

Легше стало, як газда кашлянув.

Він не просто кашляв! Він закашлявся так, що з очей пішли сльози, а лице побагровіло й надулося.

Вомачка голосно зітхнув, а подумки карався. «Єзус Марія! Пане боже! За які гріхи наслав ти велику покуту й покарання вислухувати цього викінченого блазня? Чим прогнівив я тебе, чим завинив перед тобою, скажи мені!» — раптом заблагав і серцем заплакав Йозеф Вомачка, поручик жандармерії в горах зеленої Верховини.

Для порятунку він абстрагувався від канцелярії, від присутності оцього штурпака і простака окаянного, похилився і вчепився руками за краєчок стола, ніби й оцей стіл умить став кораблем для відплиття в чарівні безвісті. А тому...

А тому йому запахло качкою, наповненою яблуками і божественною начинкою — вся наскрізь пахла спеціями. І він мимоволі повів очима в той лівий кут канцелярії, де (згідно з розташуванням у домашній кухні) і мала б бути плита. Потяг носом глибоко й смачно, ніби в цей момент духовка дихала тими випарами й ароматами, що вовчо дражнили апетит і наганяли слину. Перед собою він бачив зовсім не закашляного патлатого й кострубатого Юру Шкрібубу, що з'явився з черговим донесенням, а сказати — з доносом. Бачив якраз настільки розповнілу, наскільки й розщедрілу жіночими звабами і принадами рудоволосу пані Бертю — чаклунку в готуванні страв та лаштуванні домашнього затишку. Не раз казала пані Берта, — це і є тим єдиним, що химерна доля в карпатських горах «серед неосвічених дикунів і варварів» послала їй для розради, порятунку і бодай сякої-такої віти.

Очима втупився в стіл, у папери на ньому, а в уяві бризало іскрами вогнисте вино Токаю в довгих гарних пляшках — серед білої скатерки хизувалися з чудернацькими дорогими наклейками та етикетками в золоті, сріблі і різних палаючих барвах. В одну мить бачив отут, перед собою в канцелярії, і Фішеля Зіхермана, і Ноє Гофмана, і низькорослого Симху Мошковича, і вогнисто-рудого Адлера Візела — всі вони були сповнені зичливої і беззастережної рішучості ошчасливити Верховину тим надійним закладом, у якому сарака верховинець безоглядно і неухильно міг би у відчаї за останній гріш забутися й відвести хоч на часинку душу... Не тільки! Пап Вомачка ласкавих добродіїв бачив тоді, коли концесія на відкриття алкогольного закладу була підписана і ним, паном верхнім у Сніговці, а новоспечені корчмарі явилися з піднесеними дарами продинці — неначе вистоювали в черзі й домовлялися, коли й кому заходити за правилами покірної вдячності...

Шкріба якось від кашлю вгамувався, опам'ятався. Та на нього враз напала така гикавка, що не лише в жандармській канцелярії, а по околиці луна котилася.

«Іудине плем'я христопродавців та братовбивць!.. Іскаріоти-срібролюбці! Я б вас вилами попротикав усіх та й на рожні пік! Я б вас у чорній в'язкій смолі так варив, щоб від стогону та зойку земля двигтіла і колисалася!.. Я б вас, паскудних апостолів зла й підлоти, запроданства і безчестя, людців з нікчемними душами, з наставленими сторожками вухами, витріщеними очима-шукачами, висолопленими язиками-лизунами, згноїв і кізковим сухим жужмом спопелив та й по світу розвіяв там, де росте саме тільки будяччя: коріння би від вашої отруйної і нищої гнилі заниділо на віки вічні!» — холодно свердлив очима довірника ¹ Шкрібу Йозеф Вомачка, до найменших подробиць пригадуючи день, коли домовлявся з ним про потайне співробітництво з жандармською канцелярією. Службу цю пан Вомачка запроваджував з власної ініціативи, а хитрий Шкріба ставив умову: в донесеннях та потайних інформаціях знатися йому тільки з начальником жандармерії!

— Що було далі?— Поручик обірвав плин думок неприемних, а очі його зблискували удаваною цікавістю.

---

¹ Довірник — людина, що має певні повноваження.

— Гафія каже своєму чоловікові: «Шкрібів синок у війську четарем¹ бути собі заслужив, а вислужить республіку — жандармом буде! А наш Василько сякої-такої служебки — бодай гайником-лісником, бодай поштарем, бодай кондуктором — не міг би собі заслужити? Але в панів треба мати честь! А яка честь, коли ти з криками, з червоними прапорами в голодному поході людей бунтуєш?» От як сказала Гафія своєму дурному чоловіку! — Юра Шкріба передавав слово в слово з тої гутірки двох жінок, що її почув у власній хаті.

— А що Кризина жінці на це? — Пан Вомачка уже ніби грався у вивідування.

— Гаврило Кризина Гафії сказав так: «Ніякої честі від панів не треба мені! Бо пани — псота!» От про що, пане верхній, я і хотів до словечка розповісти вам! — Шкріба підводив ризику і ставив крапку.

«От Іудине поріддя давнє, нині суще і прийдешне! — Пан Вомачка знову гидливо озирає щілками прищулених очей Шкрібу. — І я тебе, дурня, мушу вислухувати?.. І це тоді, коли моя золотоволоса Берта чекає з тією райською качатиною, до котрої нікчема Зіхерман презентував дванадцять пляшок ангельського «токаю»?.. — сердився і ремствував на лиху долю Йозеф Вомачка, бо справді Шкріба видівся йому не більше, аніж тим недоумком, служба котрого варта була ламаний гріш. — Але що я можу чинити, що я можу вдіяти, коли в цих проклятих горах без таких, як Шкріба, ані крок? Що я можу вчинити, коли не один пан Вомачка ще в цих горах таких шкріб шукати для служби буде?» — подумки питав себе. І раптом дивовижно м'як, у крутості поступався.

— Добре, пане Шкрібо! — ляснув долонею по столу. — Будете мати для нас якусь новину, софорт з нею сюди! Розумієте? — Піднявся з-за столу, щоб провести Юру. Досить уже тих донесень!..

— Розумію, пане верхній, розумію! — Шкріба й собі ліниво встав з крісла.

Стояв перед паном Вомачкою, переступав з ноги на ногу. По цьому Вомачка бачив: Шкріба має ще щось сказати.

— Так що зволите, пане Шкрібо? Може, у вас ще яка-будь важлива справа?

¹ Четар (чеськ.) — унтер-офіцерський чин.

— Не сердьтеся, пане верхній! Але я щось просив би...— Юра набирався рішучості, переводячи дух, і вже не те, аби на пана дивився, а став увесь ласкавим і лагідним прохачем. Бо очі його світилися такою прозорою підлесливістю, бо уста його стигли в такій податливості й готовності, що при цьому не лише пан верхній, начальник жандармської станції у Сніговці під Бескидами Йозеф Вомачка, а сам холодний камінь пом'як би й потеплів.

«От хамло! Звір! Собака!» — подумав пан і посміхнувся.

Якусь мить він озирає Шкрібу зацікавлено, ковзнув очима від ніг до голови, далі опустив погляд від голови й зупинився на черевиках.

— Державні? Де це ви їх добули? — Пан Вомачка таки оглядав вояцькі черевики з набитою підошвою про запас — врешті, не вперше подибував крадене — з такими проступками тут-там траплялося мати діло.

Газда несподівано сам втупив очі в черевики. Могутні — довгих сто років носи, а зносу їм не буде, — черевики були з товстої шкіри, підошви піднімали Шкрібу вище — до того ж ще підбиті дрібними цвяшками зі справжньої криці, бо й це додавало їм тривкості, не кажучи про звябний грюкотливий звук на кам'янистій вулиці — черевики, прошу, не гумові глухі постолі!

— Так що, пане Шкрібо, крадене! — Вомачка ткнув пальцем в його ступні, неначе кликав їх до свідчення.

— Купив у Мукачевому на осінньому ярмарку... Одна молода циганка аж п'ять пар мала для продажу... — про-стодушно, без найменших мудрувань та хитростей викладав Шкріба усе, як було.

— Зрозуміло: добрий мала станок для вироблення крадених вояцьких черевиків... — ніби розмірковував пан Вомачка, вже знаючи, для чого найчастіше тягнуть зі складів у казармі вояки окремі речі, особливо в тих місцях, де живе багато циган.

Юра нічого не дібрав, а може, й прикидався нетямким.

Бач, начальник жандармерії у Сніговці був у мирному настрої; то й закінчилося досить лагідно. Лише порадив берегтися іншим разом крадених речей навіть тоді, якщо їх продають зовсім вигідно і дешево на ярмарку цигани. Пан Вомачка дав добрі поради, що і як слід вчинити, аби найближчий жандарм був повідомлений про ярмаркування подібним крамом, як належить самому жандарму

помогти при затримці і т. д. Шкріба слухняно тільки головою на знак згоди покинував.

— То скажіть тепер, пане Шкрібо, яка у вас просьба, а черевики вже носіть!..— Вомачка відвернувся до стола.

Якось нелегко було зібратися після розмови з паном про крадене. Навіть смоктати почало під грудьми від незручності. Але Шкріба все-таки належав до тих догадливих, котрі в подібній ситуації здатні зметикувати: коли не тепер, то й не в четвер.

— Я просив би, щоб пан верхній були такі добрі та ласкаві дати мені пару блоків на зерно!

Пан відхилився далі, насупив очі, звів чоло борозенками і так озирав газду.

Шкріба закашлявся. Кашляв, звичайно, зовсім не від простуди. В горлі спершу щось ніби легенько дряпнуло, потім наче вдихнув гострого, бо той кашель виривався мимоволі й настирливо, грубо. Від сухості в горлі дряпало дужче, а відкашлятися було нічим.

— А ваша родина, пане Шкрібо, як...— Вомачка цікавився, немов знати хотів, чи справді газда не терпить і собі якої хлібної скрути.

— Не скажу, що бідуємо — гріх бога небесного гнівити... Є картопелька, є молочко, кабанця теж кололи тучного... Але щоб вам сказати правду, блоки треба не мені... Блоки я прошу для вас...— завернув Шкріба несподівано до сліпої вулички.

— Для мене?— Пан Вомачка ткнув вказівним лівою на саме серце.

— Для вас!— сміливо повторив Шкріба.

— Як для мене?— Пан спершу повів пальцем на Шкрібу, далі руку знову приклав до грудей.

— А так... Де не можете з блоками ви, там — дасть праведний господь — щось вчиню я... Є люди, від яких мені треба дещо вивідати. Самі розумієте, що треба вивідати...— Шкріба навіть спішив, знав — не все тут викладає. Та знав і те, що пан його має саме тут розуміти.

Ураз панове лице неначе розгладилося й обм'якло, подобріло. Очі вже не щулилися і не мружилися брови, зморшки з-над перенісся зникли. Він приступився до газди й таки привітно поклав руку на плече.

— Пане Шкрібо! Вас можна резидентом!.. Пане Шкрібо! Але прошу, сакра, фітьфірїть, пане Шкрібо!— Вомачка ляснув селянина по рамену і рвонув до сейфа скрипучою підлогою. Метко дістав синю книжечку з

простроченими для зручного відривання блоками і вже пальцями потирав аркушик за аркушиком з того, що виділялося для допомоги голодній Верховині з нещедрих і небагатих державних фондів.

— Десять? — кинув очима на газду запитуючи.

Шкріба мовчав — мовляв, пан краще відає, скільки може і скільки належить.

Вомачка знову потирав пучками пальців.

— Ще десять, а всього буде двадцять! Вистачить! — рішуче ткнув блоки Шкрібі. — Кукурудзу видають на блоки тільки у Метнера! — мовив на довідку, хоча газда знав добре, де отоварюються блоки.

Шкріба тримав сині папірчики купкою, а рука легко тремтіла.

— Заховайте! — ткнув пан п'ятірнею повеліваюче.

Шкріба совав незграбно зверху по сіряку і ніяк не знаходив кишені, зразу догадався заховати ретельніше, а тому мерщій тицяв стуленим кулаком під пахву.

Пана це забавляло.

— Та-та-та, прошу вас, пане верхній! — Шкріба раптом зататакав, ніби вистрілював до когось цілою словесною черідкою. — Зарева палить ватру!.. Його треба! — Газда лапнув правою долонею по зап'ястю над лівим п'ястуком, показуючи, ніби справді Іван Зарева щось поцупив і належало схопити його на гарячому.

— Зарева у нас на мушці!.. — мовив Вомачка. І схаменувся: для чого оцьому простакові це знати?

— Мені старий дещо розповість... Я у нього дізнаюся... Добре, що тут блоки!.. — Газда вже насував кучму на голову.

Справді, все пішло гаразд, з користю для діла...

Діалог з жінкою, що роздобула блок

Газда всідався до столу, коли скрипнули сінешні двері. До хати увійшла Гафія.

Жінка стала коло порога, ніби в чомусь провинилася й мала відповідати, а з чого почати — ще не знала. Як видно, дорога видалася для неї нелегкою, бо померзлі руки втягнула до рукавів, на обличчі змарнілому стиг клопіт укупі з сірою зажуροю.

Шморгнула і вхопилася за носа. Далі потерла промерзлими долонями, щоб якимось зігрітися і відчутти полегшення. Марно! Рукам таки було холодно.

Постоли, взуті на тоненьку онучку з поношеної свитини, пропустили воду, а тому ступні зводило, п'яти свербляче пощипувало: їх під собою Гафія й не чула. Тому якось непомітно, мимоволі переступала з ноги на ногу, — сама присутність господаря її не просто стримувала, а наче сковувала.

Запахло хлібом. Вірніше, дух свіжого печеного хліба плинув і тоді, як Гафія входила до сіней, але тут ураз запахи ті обдали її так сильно, що й голова паморочилася. Знала, що негоже озиратися, та силоміць очі вели її на лаву попід стіну праворуч од дверей. Саме там шикувалися паляниця за палянницею домашнього кукурудзяника з темними скоринками — окремі хлібини надтріснутими верхами ніби посміхалися уклінно, на знак привіту. «Певно, Юриха пекла їх на картопельці... То тільки тоді вони дихають так запахує і знадливо!» — подумала Гафія, ковтнувши слину, бо вона якось непомітно набігала.

Одна паляниця лежала перед господарем — її, здається, останньою і помітила Гафія. Юра чинно і поважно, мов не знати який скарб, підняв догори, потримав паляницю так, неначе замилювався нею, і думав, що тепер чинити, кому б її показати на славу господині вмілої. Далі сгнув за ножем-колодашем — такі ножі завжди виклепують сільські ковалі із звичайної пили, ковалі й гартують леза для твердості додаткової, а вже звичайні сільські майстри до них ладнають ручки-колодки зі сливи чи груші, через що віддавна і називаються ножі «колодашами».

Юра зовсім поважно, ніби вершив таїнство, черкнув ножем по хлібині, потім притулив її до грудей і так відтинав кусень-окраєць. Мабуть, газда таки жалів зуби, бо шмат поклав на стіл і ретельно, смаковито краєв далі.

Жовтий розріз ще теплої кукурудзяної паляниці дихнув випаром і обдав ситою оселею. Гафія вже відчула не тільки картоплю, але й кисляк — завжди його додавали в хлібне місиво для м'якості та смаку.

«А чому ні?.. Шкріби — маєтні, газди! Вони можуть напекти, коли хочуть, скільки хочуть, з чого хочуть! — Гафія судила ґрунтовно й докладно, знаючи діло.— А що, я не напекла б? Напекла б і я такого, що й вельможні графове з'їли б! У мене руки хіба не такі, в мене голова хіба не така, як у Шкрібихи? Було б з чого напек-

ти...»— Вона готова тут уже нарікати, ремствувати, ба навіть комусь докоряти.

— Сідайте, сестро!— привіталася і припросила Гафію господиня Параска — саме внесла з комори довгого череп'яника, що для краси був обведений довкруг хвилястими кривульками, обмальований чічками та листочками. Гладун господиня поставила на стіл перед хазяїном і метнулася до мисника по глек.

Гафія тим часом уже сиділа на табуреті біля самої печі і звідти дивилася по хаті.

Параска покірливо на мить застигла перед господарем, тримаючи наготові ложку:

— Тобі зі сметаною чи голячком кисляку?

Справді не знала, захоче Юра поїсти ситно чи тільки перехопить свіжого хлібця й зап'є збираним молоком.

Газда чавкав паляницею, тримаючи в жмені кусень, а тому докладного розпорядження зразу дати не міг. Через це розчепіреною п'ятірнею свердлив повітря над довгуном, подаючи знак, що сметану вмішати належить у кисляк.

Біле молоко булькнуло з гладуна до присадкуватого глека, Юра тут же сягнув рукою і з таким присвистом запив, що виляск чути було, певно, і в десятих сусідів.

Параска якось невпевнено зиркнула на чоловіка, думаючи: чи не йому належало б припросити Гафію до свіжого кукурудзяника?

Газда залишався глухим і сліпим чи лише вдавав, що не розуміє тих натяків. Однак родинне чуття — нехай і через третю межу — озивалося, тому Параска взяла на власний рахунок.

— Не з'їсте, кумо, ще теплого кукурудзяничка з кислячком?— Уже готова приступитися до мисника, щоб знайти глечик і для гості.

— Не їм, люба сестро!.. Не їм по вівторках молочного...

Господиня запитливо подивилася. Щоб не залишалася прикра недомовленість, Гафія викладала:

— Відколи — най ніде не стається, щоб про таке не чувати й не знати — одного літа при отеленні на Петра і Павла в нас відійшла теличка Нуця, я молочне по вівторках не їм — у вівторок відбулося...

Гафія говорила добродушно й спокійно, мовби навіть виправдувалася. Буває ж таке на Верховині, що дається

зарік постити чи говіти з надією і вірою, ніби тільки це і врятує від напасті, допоможе в біді.

Гафія на хліб дивилася таки завзято — хтось збоку подумав би, що очима поїдає. Їй бажалося, щоб Параска згадала бодай про її дітей, раз не сідає вона їсти. Але як подати Парасці знак, коли сама не догадується? В одну мить якось зиркнула на господиню, показуючи головою до паляниць, та тільки бачила, як великий кусень до уст підносить Юра, жадібно, в широко розчепіреній жмені, та ще зяв бездонною порожниною розтулений рот газди, коли хліб лише наближався, і вона потамувала в собі найменші жадання.

— Ви, Гафіє, до мене самої ци по якому ділу до Юри?.. Бо я би-м ішла обходити худобицю...— запитувала і виправдувалася господиня ввічливо, а в цьому ї не могло бути нічого принизливого для неї самої. Були тут тільки благородна діловита увага й статечність...

— Я, сестрице, до Юри, бодай здоров був і щасливий, куди лишень повернеться з вами та й з вашими дітьми...

— Дай боже і вам щастя та гаразду на всяку днину!..— Параска віддячувала Гафіїну ширість і таки спішно одягала кожушок — потертий був на плечах, але в господарстві коло хати послужитися ним ще можна.

Господиня виходила на мукання корови.

Юра Гафію нічого не питає, Гафія нічого не сказала. «Най поїсть, неборак... На яслах і худобинку не рушають...»— думала поважливо.

Нарешті газда долонищею витер губи, відсунув глек далі, вкинув до рота крихти. Тільки тут націленими очима задивився на Гафію. Хвильку її озирав, мов вивідував поглядом, а вона відмовчувалася.

— Гаврило дома?— кинув, усе ще облизуючи язиком то по лівій, то по правій щелепах у роті. — А що в хащі? Збори?.. Рада?..— лукавив.

— Рада!..— Гафія й собі не піддавалася — раз газда кепкує, чогу поступатися.

— Дивись, небого, добре! Твій доходиться! В одній череді з вовками до капкана потрафить... Отоді вже буде, що не було!..— Газда і повчав, і лякав.

— По різдву, еге, неборак вибрався сіно звести з Ясенової усамотях... Санки в нього вирвалися, корсою шибнуло до пня — зламалася... Пішов знайти іншу...— терпеливо й докладно розповідала Гафія про чоловікові

пригоди. І тут починала собі міркувати: як приступитися до того діла, котре сюди її привело?

Півкукурудзяника було з'їдено, три пузаті глеки кислячку зовсім свіжого випито. Вдоволений ситністю м'якої хлібини, все ще чуючи на язичці смак перемішаного зі сметаною молока, Юра й не помітив, як смикнув ременем у гачах, відпускаючи пряжку на три дірки — треба ж дати волю чреву! Обома долоньми звернувши до низу, далі низу доверху погладив себе по досить поповнілих боках, наче вмощував, утрамбовував, голосно гикнув і знову шуснув жменею по щетині довкола уст.

— Якогось дерева для літувки і зимарки¹ я хотів би врубати під Прелуками... Твій не поміг би?— Шкріба закидав наче мимохідь. Знав добре: коли наймати самому, більше й платити. А тут чоловік довгими тижнями нудиться — роботи ніде нема.

— А чого не поміг би? Часу неборак має. Самі знаєте, як тепер з роботою та зарібками...— Гафія зраділа. Чоловік-бо змарнував цілу довгу осінь, ні в честь, ні в славу минула й зима. Весна ось-ось прийде, а й не показується робота добра. Чого не допомогти газді?

Враз відчула дивне тепло настрою. Здавалося вже, що всі негаразди з нестатками й голодом біжать від неї притьмом, мабуть, полегшення тут прийде й ласкава доля змилюється... Навіть раділа тому, що залишилася в хаті сама з Юрою. Так якось простіше. Повірила в можливість ураз про все домовитись. Тепер і наступає її хвилинка.

Газда широко й смачно позіхнув, розтуляючи уста в глибоку, як прірва, чорну воронку. Велике кругле обличчя враз побільшало, щелепами витяглося — борода сягнула донизу, — вуха чомусь були схожі на черпаки, що ними з мішка добувають борошно...

Гафія неначе зніяковіла, навіть засоромилася, а тому понурилася головою, аби вже не бачити нових позіхів. Шкріба побожно обмахнувся хрестом, з грудей видобувся дивний у невиразності словесній згук — за людський ніхто не признав би його і тоді, якби Юра повторив для більшої ясності.

— Щось, дорогий, я вам казала б і не казала б... Казала б, бо треба, а не казала б, бо унимаюся...— Гафія входила в хитру, зовсім незрозумілу дипломатію.

---

¹ Літувка, зимарка — оселі, в яких живуть улітку, взимку.

— Кажіть, кажіть... Най знаю, яка нагода привела вас до моєї хижі. Ми собі — свої! — Шкріба міг здатися м'якшим від воску.

— І дерева під Прелуками мій Гаврило-неборак поможе вам нарубати стільки, скільки лишень треба... Прийде літо, дайте знати в сінокіс — траву піде косити. Сама я дамся до косарів сушити сіно. Коли треба, пущу вам хлопця ягнат пасти — дитина заробить бодай на яку-таку одежину... — Гафія раптом бралася наймати до газди всіх зі своєї родини, хто тільки здатен послужити.

Газда зметикував: Гафію пригнало важливе і велике. Так просто вона б стільки не виклала. Але ж холодним і розсудливим розумом пам'ятав: нехай скаже сама про все.

Гафія справді не знаходила, як підійти ближче до гори, що враз повиділася їй такою високою. Але рушати було необхідно. Коли вже пішла з дому, знайшла газду дома, знає, що тільки з ним про все говорити й належить — сама Параска потай від чоловіка наважилась чимось підсобити, — то й клопотатися їй.

— Хлібом нам, чесний господарю, допоможіть! — сказала все так виразно, так прохаюче, що й самій стало ніяково. В тій просьбі несподівано чулося навіть приниження.

— Яким хлібом, небого Гафіє! — На хвилику газда затнувся, наче недочув чи слабо зрозумів.

Розгублено мовчала.

— Яким хлібом, Гафіє-небого, тобі допомогти? — питав для ясності, наче справді хліба і в голодну пору на Верховині було достатньо в кожній хаті.

— Не мені, дорогий та любий, допоможіть!.. Дітям... — Гафія говорила для більшого розуміння — врешті, хіба не голодні діти її пригнали сюди?

— Гафіє, хліб — у Метнера... У нього повен склад... Еге, минулого тижня завіз вагон... Хліб е... — Газда пояснював охоче.

— Я знаю, що в Метнера хліб е... Але там за гроші... А звідки той грейцар на хліб дістати, коли мій довгу осінь пробув дома без роботи, цілу зиму провалявся — гроша ламаного не заробив... А кожен день тричі до рта щось покласти треба. Мізерний припас уродився на наших нивках та геть знидів... До нового далеко... Якась жменька ще бережеться для насіння, з'їсти — не наїстися, а в землю що потім втулити й загорнути? — Гафія викладала все-все, звертаючись до газди простими сло-

вами й житейською мудрістю простою. Для весняного засіву-бо всякий, і найбільшій на Верховині, беріг пригорщу зерна, бодай малу купку картопельки...

Шкріба наче води в рот набрав.

Мовчала Гафія.

Бачилося їй, що таки мовила все. Тепер газді належало зм'якнути, зрозуміти, а вже й допомгти. Врешті, вони собі ще й свої. Гаврило до всього і відробити газді готовий подвійно.

— Гафіє-небого, знаєш, що тепер з хлібом круто...

— Знаю, що круто...— схопилася Гафія.

— У Метнера є хліб не тільки за гроші...— Газда думав, що тут вводить Гафію у світ дивовижних таємниць, звідки вже без допомоги ніяк не вибратися.

Помилявся газда!

— Я знаю, чесний газдо, що в Метнера хліб дають і на блоки, без грошей...— мовила Гафія спокійно-преспокійно, навіть зовсім тихо.

— Видите, яка ви розумна, Гафійко!— Газда пожвавішав, повеселішав ураз, наче перед ним хтось нетямущий просвітився розумом.

— Але ви знаєте і сам добре: є рибка в воді, та їсти її годі!— мовила Гафія.

— Коли-не-коли, як-не-як, а декому допомгти вдається блочком чи двома...— Газда справді говорив загадково.

— Знаю!— кинула виразне і коротке Гафія, неначе камінь голосно озвався з глибини.

— А твій Гаврило ходив кудись хліба роздобувати?— Шкріба навіть якось осудливо, принижуюче глянув на неї мовби збоку, косячи оком, якщо подібне їй не здалося, не повиділося.

Поки що мовчала чи збиралася з відповіддю. Ні, таки мовчала. А тому він:

— Шалку на голові носить чоловік... Він усьому господар. От йому й належало б податися в роздобутки.

Газда неначе випишував рахунок чоловіку Гафії одним розчерком, мерщій.

— Я знаю, що він шалку носить на голові... Але я знаю і те, що привели на світ дітей укупі; чого тільки він має ними старатися, дбати?... Тепер я, завтра Гаврило...— Гафія сміливішала, а тому й слова якось самі гуртувалися.

— Розумію, розумію!— неначе відходив і м'як Шкріба.— Ми не гонорні. Кому добувати хлібець, кожен знає

і сам! Але тут одна біда: твій Гаврило-неборак хотів би кулаками, погрозами, улюлюканням добути для родинки поживу! А за крик поживу не дають!

— І я знаю, що за улюлюкання в поході поживи не дають... Синяками і палицями погостити можуть, але ані одного сухого округла не дадуть задармо, аби хтось і помирав.— Гафія наче й справді розуміла не тільки ситуацію, але й світ поділений: одні мусять заробити в поті чола і мозолем кривавим, а другі з людського поту і мозолів добувають зиск і багатство.

— Правду кажете, родинко дорога!— поспішав газда з похвалами.

А Гафія ніби цим підбадьорена:

— Мій неборак довго носив чорні синяки і пописаний жандармськими пендриками хребет. Але це його не зм'якшило! Ніяк не зм'якшило!..— Гафія махнула рукою.— Тепер він — криця! До кременя — іскри летять! Отому я до вас прийшла сама в надії, що допоможете мені... А він, неборак, коли увидить світ з добрими людьми, сам зміниться...— підводила своє досить-таки надійно.

— Гаврила треба вчити... Я, кажім, вчуся ціле життя, проте ще мало знаю. Правда, хребет для науки я не підставляв... Я дивився більше, як світ стоїть, і завжди пам'ятав, що хтось мусить бути хитріший, мудріший, ситіший, а оті всі — глупіші, дурніші, голодні, слабші — мають їм коритися... Еге, у нашого праотця Адама були два сини — Каїн і Авель... Один орав земличку і сів хліб, інший пастушив... Та обидва хотіли принести жертву всевишньому создателю. Добре знаєш і сама, ще в школі нас піп на законі божому вчив. Та коли оті обидва — Каїн і Авель — жертву принесли, коли ватру запалили — дим одного пішов у чисте небо — жертва була праведна і сам Авель був праведний. Бо жертву приносив від чистого серця, від щедрої душі... Від жертви Каїна — сама знаєш — дим по землі простелився — жертву всевишній господь не прийняв... Отоді Каїн у злobie обмив руки кров'ю рідного брата — вбив його... То вже тоді було поділено!..

Гафія заслухалася. Гафія, небога, склала схудлі руки на грудях, і справді можна було подумати, що хтось її безнадійно підтискав і вганяв до сліпої вулички. Від вдоволення, що Гафія пильно заслухалася, газда потягнувся з лави за столом до неї ближче, тримаючись за сидіння обіруч, вичікував.

Справді, непростою була газдова оповідь; було над чим Гафії, сарака, помислити. Щоб підвести до кінця, задоволений газда сказав:

— А то були, Гафіє, два рідні брати! Подумай тільки! Від одного батька, з-під одних грудей! А що вже казати нам тепер, коли світ поділений, почетвертований та помежований уздовж і впоперек, коли є не тільки небо з царством та ангелами, але й преісподня з чортами та грішниками в смолі пекельній!..

Гафія мовчала. Коли б отак подивитися на неї збоку, можна б погадати, що газда затис її у глухий кут. А враз ледве-ледве не вимовила, запитуючи: «А кажіть, Юро, куди нам? В преісподню? До чортів рогатих? У смолу пекельну? А вам куди з отими самими, що хребет мого неборака написали пендриками? До царства? А правда, що лишень до царства! Бо ви праведники, а ми грішники!»

Та що могла сказати вона, коли прийшла до газди Юри по хліб на відробіток?..

Либонь, саме тому й довелося помовчати, потерпіти...

А газда ніби якоюсь дивовижною здатністю проникав, пробирався крізь гушавину її бентежних дум та неспокою.

— Послухай, небого, і наставляй свого неборака; було так, як тобі розповім, як я видів сам, до чого мене підвів мій власний розум! Але кажу тобі, слухай!— Юра навіть палець вказівний на лівій звів догори, щоб Гафія пильнувала кожне слово. От розумний, що вже розумний Шкріба був отут, у своїй хаті при Гафії! Тільки слухати його.— Майже в один день одної весни на газдівстві в мене отелилися дві корови: Вечеряна і Зоряна. У Вечеряни бичок такий красний, такий костистий, такий поставний і складний, що рідко видати. Думаю собі: оцього для племені виплекаю! Бо з такого виросте не просто бугай, а краса!

Тут газда телепнув чуприною із збитими і безладно злиплими патлами навдивовижу чорного волосся, неначе уявляв собі бичка-однолітка, далі бугайка ще не на порі, проте ось-ось придатного для діла, після якого телички та бички на світ приходять; далі бачив бугаїща-перестарка з карікою-кільчищем у ніздрі — таких, як правило, пускали вже не до корів, а до коровищ, а частіше подібних транспортували на убій, обмотавши мішком голову, аби, неборак, і сам не бачив, не знав, куди його ведуть од рідних порогів і стійла... І все це з отого маленького сірого

бичечка, що вродився і відібраний був для племені. Газда саме тут здатний був уявляти й бачити!

Врешті, все це здатна була побачити і Гафія — не раз доводилося їй водити корівчинку на подвір'я з бугаєм.

— Так от, аби я вам доказав своє! Жінка, бачу, ви мудра, зрозумієте!— Газда вибирався з раптового забуття.— Вечерянка привела бичка, а Зорянка привела теличку. Маленьке, слабеньке небожатко, з білою латкою на чолі. Де їй до бичка! Бичок — хлоп, а вона — думаєш, що й на ноги не зіпнеться... Та полежав, полежав бичок і сам до дійки схоплюється — на манну потягло його! Жити хоче... Обсохла від матері й теличка... Гадаю: підніметься, не підніметься, що вже буде! Діти й у вас, нівроку, були, самі знаєте. Одне за цицькою мошорить та губки складає відразу — тільки народилося, а друге — ліниве. Бо цьому до рота ткнути треба — то вже відразу, Гафіє, видно, що за чоловік на світ явився. Бо коли лінивий та до роботи не потрібний, то вже і їсть ліниво! Не думайте, що інак!— Газда терпеливо викладав далі свої спостереження і досвід.

— Ой так! Істинну правду кажете! Діти є всякі! І в мене — бесіду собі не забудьте — одне так тягло цицьку, що-м думала: амінь, відірве! А друге — слинило, балежило і гунило...— Певно, тільки на цьому вони й могли ближче зійтися, найповніше порозумітися.

— Та слухай, небого, що сталося далі, аби вже знала всю правду!— Газда, звичайно, не міг розповідь обірвати.— Видався бичок норовистим — до дійки приступиться і замість діла хвись-хвись. Корова терпить, доки терпить — мати,— а далі відмахується від синка, бо він ще й у вим'я штовхає. Не злюбила корова бичка. Тим часом, доки бичок хвисяє та тусає, теличка спорожнить вим'я Зорянчине, а далі приступається до Вечерянки. І тут собі поживиться солодко. Минуло небагато часу, бичок закартавів, заслаб, а теличка така підхопилася, що вже любо на неї глянути. Ніякого плідника з бичка не виросло, бо одного понеділка прийшли на двір різники і повели неборака на м'ясо — шкуру з нього я сам видів... Сказати просто: благає і ласкаве теля дві матки годують, злий бичок не дістане поживи й від одної.

Куди завів Юра, Гафія все розуміла; що казати газді на це, ураз не знаходила. Тому знову:

— Олені Омеляновій ви вже дали не один блок на хліб...

— А ти звідки знаєш?— Газда навіть настрашився.

— Знаю!— сухо мовила у відповідь.

— Коли знаєш, то дав...— зізнався.

— Олена — молодиця... Знайшла собі копила¹, то, може, за блоки хоче заробити ще одного... Судити її не мені... Але з Оленої комори миші останню зернину ще не витягли і з обійстя Олениного не повтікали... А є, газдо, й такі, що на один ріденький чирок муки не мають... Вони вже на вас скаржилися панам...

Шкріба дивився на двері. Йому тепер найменше хотілося, щоб до хати ввійшла його Параска — клята Гафія дізналася про Олену Омелянову, а жінка за неї вже бралася до його душі, вже було свари в хаті.

— Я не кажу нічого... Олені з копилем теж треба жити — кожен живе, як може... А за свої гріхи відповідь сам...— Гафія таки сягала до живого і болячого, врешті, не все газді сказала з того, що добре знала.

Мигнула очима вниз, по свитині. Очі її застигли на кінчиках постолів, що рильцями задерлися вгору. Дарма що була в хаті, дарма що у Шкрібів потріскував вогонь, вистачало й часу для того, аби зігрітися, а чула не інше, як пронизливу студінь од ніг до самого серця й голови, чавкіт болота в драних постолах. До того ж мірқувала тепер, що й постолі ті взула при репетуванні старшої дочки-школярки — дівчина скаржилася, що мати взуття розносить і порве...

— Знаєш, Гафіє, ти мені Оленою носа втерла... Я не кажу... Всі ми грішні... Але Олена, сарака, прийшла до панів, коли її такі, як твій Гаврило, до голодних походів заманювали — потрібна була красна молодиця прапора нести... Та Олена й співає... Ти чувала, як Олена співає?..

— Це чувала...

— Так от, аби ти знала: голодранцям потрібна була Олена. А Олена з нами... А в Олені — блоки на кукурудзу... А як — щось за щось, а не ні за що!— вже навіть ділив газда.

Встала з табурета.

Знову відчула таку порожнечу, ніби довкола весь світ вигиб, опустів... Уся надія, здається, раптом здиміла. Просити, кланятися більше і нижче моці не було; навіть якесь невдоволення до Гаврила знову й знову зринало —

---

¹ Копил — байстрюк.

невже, неборак, не знаходить іншого порятунку, окрім зборів, голодних походів, крикливих домагань з лозунгами та вигуками? Одна молодиця, одна проста селянська жінка Олена Омелянова знайшла порятунок — її байстриук ситий... А Гаврило не може!..

Збиралася виходити.

— Чекай, чекай, небого! У мене серце — не каміні! І я маю душу! — Навіть рукою подав знак, щоб не поспішала йти.

Острішками брів метнув під саму стелю до полиці — почорніла від часу та хатніх димів і випарів дошка на трьох увірчених у сволок чобах подовж кімнати витягала-ся казна з яких давнин. Саме на оцій полиці й громадилася всіляка всячина з речей менших і більших, для вжитку ще потрібних, а також і з того, що вже давно відслужило своє, проте береглося — ніхто не збагнув би, для чого й чому. Тут же на полиці купкою тулилися в потемнілих оправах товсті книжки для молитви — мало коли звідси бралися, бо тільки добув одну, як пилюга повисла густою пеленою.

Рукавом акуратно тернув по палітурці, розкрив книгу. Показалася іконка зі смиренним царем і пророком Давидом-псалмопівцем. Шкріба кружечком наставив уста й голосно дотулився до неї цілуючи. Далі гордовито мовив:

— Зима була довга-довга і голодна, як непричком¹ тепер... Прийшов до мене чоловік із Заділля. Поклав торбу коло порога, щось казав би — і не важиться. А потім витягнув псалтир і подає мені. Дивлюся, псалтир такий новий, що й до церкви його не гріх дати б на спасіння душі та божу славу... «Що просите?.. А може, ходите молячися?..» — «Не молячися ходжу, а прошу!» — відповів чоловік із Заділля. «Та скільки просите?» — питаю у нього. «Мливо кукурудзи, купу квасолі і мірку картоплі!» — мовив чоловік. Яюсь не зовсім красно було на святій книзі ярмаркувати, але півмірки картоплі я віддав. Отак і була куплена книжечка... Параска хотіла, аби ми дали її до церкви, а я взяв та й, еге, понаписував на вічну пам'ять усю родинку! — Газда тицяв пальцем на аркушеві там, де корячкуватим почерком-грабельками — літера до літери — були вписані спершу ім'я господаря, далі — госпо-

¹ Непричком — наче, нібито.

дині і вже всіх інших домочадців від найстаршого до наймолодшого — «за здоров'я», а на останній чистій сторінці книги всі родичі по йменнях «за упокій». Газда й цю сторінку Гафії показав.

Добув синенькі довгасті аркушики — блоки.

— Олена Оленою... І їй, сарака, треба жити... — обережно, наче мав діло з грішми чи купюрами під золотом, потер листки пучками пальців і подав Гафії. — Кукурудзу одержиш у пана Самуеля Метнера. Добра кукурудза тепер у нього — суха, коли не хлюпнув води для ваги... — Газда наче міркував.

Поки йшла сюди, поки велася довга і така нелегка бесіда, здавалося їй, що піднімається на високу-височенну гору, що перевал далекий і відстань не подолати. А тут, коли вже блоки тримала в жмені, повиділося все незвичайно буденним і простим, до сліз простим — для чого пониження і страждання?.. Невже ціле життя її з Гаврилом отаким бути й повинно?..

— Під Прелуки чоловіка вирядиш... Тільки щоб добре одягнувся, бо там і в літі вітри студені... — попереджав, не забувши нагадати, що й сама говорила про готовність допомогти на заготівлі деревин, на сінокосі — була б тільки кукурудза для порятунку...

— Коби здоров, сарака, та й аби знову до якоїсь біди не трапив. Еге, минулої зими відлежав після походу...

— Відлежав, бо дурний!.. Так йому й треба... Коли не має свого, пани додадуть... — хапався газда. Далі повчав: — А до політики носа Гаврилові сунути нічого... Політика — стерво... Тут люди зі вченим розумом голови ламають не раз...

— Я знаю, що політика — остання сука! — Гафія погоджувалася й таки готова була йти.

Чиясь тінь несподівано майнула під вікном.

Затискала в лівій руці блоки. Коли зігрілася, в жмені наче нічого й не чула. Ще розтулила долоню, зирнула, поки в хаті. Блоки тут. Затиснула чіпкіше.

Було вже темно-темно, як навпрошки бралася додому через поля. За день відсиріла й розм'якла земля знову твердла і вкривалася хрусткою кригою. Болітця бризкали водою, чавкотіло в постелах...

Пан Вомачка знайшов цікавий документ

«Нарешті наші за голову візьмуться й таки порядочок наведуть!»— думав Йозеф Вомачка, всідаючись зручніше за столом берегівського ресторану «Золотий фазан».

Доки меткий довгов'язий кельнер подасть обід, можна й поміркувати та пофілософствувати — проблеми ті нині здалися йому такими злободенними й пекучими. Саме тут, у затишному периферійному ресторанчику, пан Вомачка при нагоді міг прикинути що й до чого, ба навіть окреслити для себе якісь перспективи. Маючи справді світлу і намуштровану циркулярами пам'ять, ще далекий від тої пори, коли вже появляються перші ознаки старіння — забудькуватість і розгубленість, він слово в слово повторяв циркуляр від 12 лютого 1932 року президента Підкарпатської Русі до всіх окружних управлінь про застосування вогнепальної зброї. Вступну частину урядового документа поручик пропустив (була вона загальна й заповнена цифрами, тільки підводила до суті), а добрався до основного. Тут перед його очима замиготіли й застигли рядки зі словами, у вухах чулося їх звучання (у пана Вомачки така ж гостра пам'ять зорова, як і слухова!): «... серед населення поширена чутка, немовби комуністичні депутати добились в уряді того, що жандармерія при вжитті заходів не має права застосовувати вогнепальну зброю, що вона може вживати тільки холості патрони. Рекомендую, щоб у тих місцях, де ця чутка поширена, було звичайним способом доведено до загального відома, що це не відповідає дійсності. Крайовий президент Розсипал».

Літери розгонистого підпису крайового президента враз застрибали, далі вгамувалися і чавунно хололи. Вомачка втупленими очима глядів у білу дамаскову скатерку з розкинутими по ній для краси стрічастими сніжинками, що виблискували шовком, а бачив лише підпис президента краю під циркуляром.

«Подраспустили народец!»— мовив сам до себе по-російськи і вже тут бачив виструнченим здоровенного білогвардійського полковника з побагровілими припухлими очима того ранку, коли сам стояв поміж легіонерів на плацу в далекому містечку за Уралом і вислукував погрози на адресу червоних.

«Подраспустили народец!»— шалено кричав полковник, уже не просто даючи дозвіл, а й наказуючи кожному

білому супроти червоних вважати себе не лише вояком, але й прокурором, суддею, карним виконавцем.

Полковник велів червоних у полон не брати.

«Подраспустили народец!»— котрий раз мимрив пан Вомачка, стуляючи губи пружком, витягаючи ніс гостряком.

«Ім демократію? Ім республіку? Ім, фітьфіріть, конституцію? Ім парламент?— запитував зовсім тихо, проте вимовляв категорично й чітко не тільки кожне слово, але й кожен склад. І тут же відповідав, ніби тільки він і знав, чим відповідати на поставлене риторичне запитання:— Ім — кошару!»— Махав рукою від себе так, наче щось серпом підтинав чи заганяв у ворота.

Вихиляючись тонким тулубом, плавно поколихуючи тачею над столами, зосереджено усміхнений кельнер уклонився пану Вомачці п'ястим пивом, що оранжево іскрилося маленькими бульбашками на стінках кухлів, стигло ледь помітною росою на чистому склі і біліло високо над вінцями кучмою збитої піни.

Аромат обдав гостя чаром хмелю з ячменем і отим чаклунством пивоварів, що завжди тримали в таємниці своє мистецтво і вміння, хіба що передавали його найближчим, синам...

«Тільки одного ковтка й досить, аби потрапити на сьоме небо і про все-все забути. Це і є наша національна гордість!»— Вомачка справді любив пиво при всякій нагоді, а тому тепер знову пильно вдивлявся в колір напою, вбирав пахощі носом...

Мучила спрага.

Пан Вомачка хотів пити. А тому знову сьорбнув зо три ковтки світлого пльзенського пива.

Начальник відділу поліцейської дирекції Ян Байцура і старший референт у справах охорони суспільного порядку провели сьогодні нараду про ситуацію в краї — вона не тільки справила велике враження категоричністю вказівок, але й додала сміливості та рішучості, не кажучи вже про беззастережні права.

Ян Байцура знову й знову нагадував події голодного походу 10 лютого 1932 року у Великому Березному під проводом комуністичного депутата чехословацького парламенту Павла Терека, масовий виступ безробітних селян на Мукачівщині 11 лютого. Референт інформував про «доконечну спровоковану необхідність крайнього примусу з вогнем» у Перечинському районі 12 лютого,

«оскільки виступ селян загрожував спокою і безпеці республіки». Це й спричинилося до того, що вже 12 лютого, рік тому, крайовий президент Антонін Розсипал змушений був розіслати циркуляр на спростування поширених серед населення чуток, немовби комуністичні депутати добились в уряді, що жандармерія не має права застосовувати вогнепальну зброю, а може стріляти тільки холостими патронами.

«Значить — вогнем! А далі куди? Так наша рідна республіка, фітьфірїть, в один день — бах, і нема!» — потягнув пиво з тою жадобою, коли в кухлі вже не залишалось і на самому дні. Пан Вомачка знову й знову уявно перечитував торішній циркуляр, про який нині мовилося особливо багато, бо він у своїй «принциповій частині» був зовсім правильним і вчасним.

«Подраспустили народец!» — видихнув глибоко. Спрагу неначе рукою зняло.

До всього пан Вомачка не був позбавлений злої фантазії, готовності покепкувати, навіть познуватися при нагоді. А через це бачив тут широченну галявину в ущелині під Бескидами — подібної насправді й не стрічав ніде від самого початку служби в цьому краї. На галявині кошара. А до кошари палицями заганяють горян. Та всіх-усіх, від малого до старого. Наставили вартових, аби ніхто нікуди податися не міг...

Тут несподівано обдало його пусткою. Такою мертвою і холодною, що стало моторошно. Бо вже ніде над хатами не в'ється, не голубіє димок, бо вже нізвідкіль не чути мукання та бекання. Навіть худоба в цьому краї вигинула...

Самі здичавілі пси виють...

«Хіба лише таким може бути спокій у цьому русинському краї? Хіба тільки так панувати можна тут?» — запитував пан Вомачка, озираючись, немов справді шукав поради, ще чийогось слова.

— Ні, порядок мусить бути! Порядок тут буде! Але потрібна рука! Потрібна не просто рука! Кулак потрібен! Твердий кулак! — Пан Вомачка мимоволі стуляв довгопалу п'ясть так чіпко й твердо, що суглоби випинались. — Коли мало одного пендрика на хребет верховинця, по волячій шкурі треба бити двома, трьома, десятьма! Мало пендриків — не треба шкодувати олова! Вогнем палити! Правильно радив і говорив пан Алойз Вопічак! — бадьорився поручик.

«Обід, як на великдень!— Вомачка в котрий раз пере-свідчився, що паприкаш¹ по-королівськи вміють готувати на Підкарпатті в одному лишень аграрно багатому і ситому Берегові.— Може, фітьфірїть, ще на регентській кухні в Будапешті так варять!» І зразу ж засумнівався. Поспішив вуличкою в напрямку до великого берегівського ринку — три місткі кухлища пива озивалися своєю волею.

Оглянувся, чи хтось не бачить.

Прилаштувавшись упригол до високого паркана, Вомачка труснував головою; приплющив повіки, мов раптом щось замерехтіло, засвітилося, і вже нипав очима по не так і великому друкованому плакатику.

«Поліцейский комиссариат в Берегові со соглашенієм земскаго уряда...» Писане кирилицею читав легко відтоді, як потрапив до полону в Росію ще вояком австро-угорської армії.

— Доктор Берталан Замиш!— Вомачка раптом вигукнув з такою несподіваною радістю, наче хтозна-скільки літ і довгих зим сплигло від останньої зустрічі з дорогим другом.

«О, давно то було, як ми з тобою, сакра-мать, проживали у тьоті Моті в далекому-далекому Ходасоці! Мені виділося, фітьфірїть, що наші кістки ніколи додому і чорний ворон не донесе!— уже згадував пан Вомачка, мандруючи думкою з Берегова в далекий і тихий край над річкою Недображкою, де було оселено групу захоплених у полон австро-угорських вояків.— Але добра була тьотя Мотя. Попаслися ми. Щедра душа!— вдався пан Вомачка в полюбовні згадки.— Глибокий тил є тил, полон — полоном, а життя — життям!»

Добув з кишенки шкіряний футлярчик. Акуратно розстебнув защіпку; між довгими пальцями блиснув ніжик з пержавіючої сталі; воявничче клацнуло лезо — вигострене було як бритва, тому поручик і дотримувався правил обережності.

Так само діловито, як і майстерно-прудко сягнув Вомачка вістрям, протинаючи зжовклий, дощами обмитий, сонцем випалений плакатик у суттєвій частині з текстом, щоб його зняти з паркана. Найперше сунув ніжик до футляра, далі плакатик заховав у кишеню. Він задоволений, що справді трудовий день наближався до кінця,

---

¹ Паприкаш (угор.)—страва з курятини, приправлена перцем.

що день цей сплив у клопотах не тільки для загального блага і добра, але й для безпеки рідної республіки. Був певен, що саме нарада у начальника відділу поліцейської дирекції проведена оперативно, діловито, вказівки чіткі й конкретні.

День збігав.

Сонце з півночі на овиді ще холодним сяєвом відсвічувало засніжені узгір'я, та самого світила не було видно, бо гряди гір піднімалися стрімко, далі відступали і вже відкривали затемнену надвечірньою сутінню просторинь.

Пан Вомачка думав, що дні стали вочевидь довшими і яснішими, що й тепла в природі побільшало.

Шофер Войтех Вотруба тримав кермо і так дивився поперед машини, наче з твердого пня був витесаний — не зірне ані вправо, ані вліво.

— Але, сакра, фітьфіріть! То мусить бути порядок! Правда, Войташку?— озвався Вомачка до шофера з такою бадьорістю і завзяттям, наче віднині вже в горах усе залежало од нього і було в його руках.

Шофер не відповів.

Машина бралася все вище в гори. Обабіч тракту долинки з озиминою під снігом траплялися все рідше, до того ж вони були менші й менші... Пан Вомачка впізнавав нивки і по огорожках з вориння — огорожі стирчали вже кіллям і тягнулися в цупких обіймах почорнілих рейок.

Настрої, враження, рішуча певність та розуміння серйозності і небезпеки виступів селян — попередження в першій декаді лютого «цілком таємно» надійшло таки не випадково — не позбавили пана Вомачку здатності сприймати докотишню красу величавих гір, дивовижність мальовничо окреслених ліній по овиду, а тому він роззирався тут і там, тикаючи очима вгору по видноколу. Сам край своїми красотами припав пану Вомачці до серця, як тільки потрапив сюди на службу.

«Написати подання самому президенту?— починав міркувати, чим міг би зарадити особисто для загальної справи в краї.— Але наш обов'язок додержуватись порядку. Пану президенту на Градчани подання повинен слати крайовий президент Антонін Розсипал! Пан крайовий президент має отримувати подання від окружних начальників...»

Турбота в пана Вомачки справді була серйозна, і вже йому не до озирання околиць, не до замилування неповторною природою.

Поручик мимоволі потягся до кишені, добуваючи той плакатик, що його акуратно зняв на паркані в Берегові.

Пожовклий папір Вомачка тримає на коліні й зиркнув на зосередженого шофера Вотрубю.

«А що, коли й він з тими голодранцями? Що, коли й він уже став пролетарем?..»— ставив Вомачка запитання, на які й справді нелегко було відповісти.

Не до читання йому. Машина не просто рівно котилася по гладкій і добре накатаній дорозі, нею гойдало й підкидало — спробуй читати. Перші слова, перше складене речення видалися недолугими, на пана Вомачку нагнали дику нудьгу і байдужість. Він приплющив повіки й силкувався усі щоденні клопоти забути, виснажливу метушливість прогнати. Та тільки майнуло в гадці, чи не може хтось з яруги машину підстерегти, шибонуть по ній добрячою каменюкою, як узявся обнишпорювати шлях, обочини. Голодні-бо все можуть! Хіба їм важко, наприклад, повалити дерево поперек дороги?

Заспокоївся тільки тоді, коли добре поміркував і вже повірив: хто з верховинців насправді може знати, куди повертатиметься він з Берегова трактом у Сніговець? «То вже служба мала б бути не від голодранців! Для цього потрібні дійшли голови!»— вже трохи наївно мислив пан Вомачка.

Всі думки видалися не лише дивовижно смішними, а й химерними. Тому хутко плакатик заховав до кишені, щоб уважно прочитати й розтлумачити собі вранці в канцелярії, на службі. Там він і переконається, на що здатний отой Берталан Замиш, майстер усілякого крутіїства, винахідливець і пустун — як багато приемного і несподівано далекого завжди зринало при згадці про Замиша, про далеке Ходасово, а там уже й про тьотю Мотю з її щедротними любощами та плотськими втіхами — подібного пан Вомачка не подибував ніде, а небога пані Берта і в слід не годна вступити їй, знаменитій тьоті Моті. І треба ж!..

Пан Вомачка прочитає плакатик на свіжу голову й вирішить: варто слати подання до самого президента Масарика чи все ж спершу гоже було б викласти міркування пану крайовому президенту Розсипалу. Щоб не відразу та й не через голову... Ніякі вельможі такого не люблять...

Добре склавши документ, відповідно аргументувавши пропозиції та засоби для боротьби проти демонстрацій, голодних походів тощо, можна б і по службі впасти в око начальству, а то й самому піднятися вище. Хіба не для того служимо й прислужуємо, щоб зробити кар'єру? У всі часи так було!.. Взагалі, ситуація на Верховині складна, тут повно політичних партій і гризні, набріхування, економічних труднощів, сюди б кинути ешелони хліба, нагодувати голодних, голих одягнути, босих взути.

«Гаразд! Уявімо собі, що ми враз усіх нагодували, одягнули, обули! Та привезене зерно вони з'їли, одяг зносився, взуття порвалося!.. Що далі? Хіба подібне може тривати без кінця?..»— Вомачка ставив собі нові запитання і вже починав розуміти, як цупко заплутується...

«Ну що ж! Саме зараз хвиля накочується... Саме зараз тліє й димить, аби спалахнути вогнем!.. Недарма розмова була такою гострою! Тут потрібні рішучість, воля!»

Так міркував собі пан Вомачка, поки й не вигукнув:
— Форс-мажор!

Шофер від несподіванки аж налякався.

Вомачка скося глянув на Вотрубуба. Вотрубуба покосився на свого начальника.

— Форс-мажор, Войташку, означає: далі нікуди! Край! Стіна! Глухий мур! Звідси — на загибель!— Пан Вомачка вельми хотів, аби Войтех Вотрубуба таки вдався в гутірку з ним — в дорозі начальник жандармської станції почув безжально жорстоку самотність.

Шофер чомусь волів помовчати.

— Пендриками їх! Пендриками!— мовив голосно, а могло здатися, що начальник жандармерії лише губами водить.

— Але, пане начальнику!..— вихопилося з уст Вотрубуба поки що невизначене і малозрозуміле.

— А що?— Начальник жандармерії в Сніговці буцім-то зрадив, що мовчазний Вотрубуба озвався.— Минулого року зима, фітьфіріть, була студена, голодна і боса. Боже, чого я навидівся!— взявся розповідати пан Вомачка навіть зраділо.— Одной днини голодна юрма посунула на казарму і нотаріат — здавалося, сакра, розтопче. Отоді було дано команду: «Пендриками!» Що за танець був! Коли мої хлопці почали виписувати ініціали та автографи на хребтах верховинського бидла, я подумав, що і в дикій Африці подібне рідко можна видати! Кому куди попадало! По голові, по ногах, по руках, по хребту най-

більше! Потім пішли інтерпеляції-протести комуністичних посланців, депутатів, наїхали журналісти і всілякі писаки... А що, коли закон у нас, коли право наше? Пендриками їх, пендриками! Вони це розуміють! Ця азбука для них найясніша!..— остаточно підсумував пан Вомачка.

— А звідки стільки пендриків?— Войтех Вотруба неначе міркував чи кинув мимохідь.

— Як звідки?— Вомачка уточняв запитання або й провокував шофера.

— А звідки стільки пендриків?..— знову Вотруба для себе.

— Завеземо! Завеземо, Войташку!— бадьоро брався пояснювати пан Вомачка, мов саме подібну відповідь тільки й належало чекати.

Якийсь час їхали мовчки. Машина мчала вузькою ущелиною в міжгір'ї, гори навалювалися одна на одну так, наче їм справді було тісно під небом. Тут-там на великому камінні, в підніжжі скель — нависали стрімко,— чорніли вимитими та вивітреними роззявинами брили, громадям лежали крижини. Перші води сніготалу пішли натужено, кригу поламали й понесли. Де-не-де вона застрявала й бовваніла, танучи день у день.

Войтех Вотруба з-під козирка шкіряного кашкета зирнув на свого начальника:

— А не ліпше було б, пане поручику, якби в ці гори замість пендриків більше хліба?.. Та ще роботу... От би завод якийсь, щоб людей тисячі зайняти... Розпочати будівництво шкіл, доріг... Лікарню бодай одну на цілий округ...

Пан Вомачка такого не чекав. Либонь, саме тому враз прикусив язик, отетерів, зачляк. Він навіть відкинувся на сидінні, немов так краще було бачити, хто за кермом.

На пана Вомачку зовсім-зовсім спокійно глянув Войтех. Очі його були рішучі, націлені вперед, вираз обличчя — зібраний і зосереджений.

— Що для мене враз відкрилося? Пане боже! Так то є ви, Войтех Вотруба? Шофер державної машини? Службовець жандармерії в Подкарпатському краї? Але, прошу вас, пане Войтех, ви соціаліст! Ви — комуніст!— не говорив, а волав злорадно й розпачливо Вомачка, мовби виявив щось несподіване...

— Стань тут, а я сам піду й роздивлюся!— мовив Юра Шкріба пошепки до наймита, коли вдвох опинилися в садку недалеко від хати старого Василя Ковордана. Височенний віковий горіх налягав на нічну землю густим громадям гілля,— до зеленої крони ще було й було, а саме тут, під горіхом, і темінь найгущіша.

Зморений, невисокий, слабкуватий Павло опутив ліве плече, трохи прихилився, і ноша ніби сама впала на промерзлу землю.

— Стій тут!— коротко шепнув газда, взявши його за плече, мов одного слова було не досить.

— І я йду з вами!— Наймитчук готовий бути піти на розвідини.

— Ти знаєш, який тепер хліб!.. Що, коли хтось потягне?— Газда ніяк не наважувався залишити лантушок без охорони, хоч насправді Павло був би для нього в пригоді — якось ніяк іти самому, заглядати у вікна, прислухатися.

Павло зрозумів усе.

Розвалькувато, неначе якого нападу чекаючи, Шкріба обережно талалав з-під горіха, дедалі танучи в темноті.

Поки наймит віддихувався, навіть присівши й скоцюрбившись,— йому здавалося, що так тепліше,— газда сторожко й обережно виглядав з-за рогу хати.

З невеликого вікна в ніч падало слабе світло, лягаючи навкіс.

«Ага! Якби в старого опришка хтось сидів, вікно було б заслонене!»— Газда був певний, що Ковордан дома сам. Проте все одно не йшов відразу на світло. Хвильку постояв, ніби розмірковував, прислухався, а далі таки рушив. Він знав, що коли з ночі добре видно в приміщення освітлене, то зовсім не видно з тієї освітленої кімнати на подвір'я. Тому спершу став віддалік, потім наблизився і так зазирає до хати на вигоні села.

Ковордан, бач, сидів біля стола зішулений, щось читав чи переглядав старі папери— для них йому й потрібне світло. Ні, старий таки втупив очі до великої книги, злегка похитуючись.

«Сам!»— Газда впевнився і вже поспішив за хату, до горіха.

Десь далеко-далеко гавкав собака. Хрипливо, глухим голосом подавав знак чи просто лякав випадкового про-

хожого, а то й відробляв господарську їжу. «Гавкай! Газда тебе годує, мусиш!»— міркував Юра, пам'ятаючи давній порядок: найрідшу юшку, навіть запліснявілу скибину хліба на службі належить відробляти старанно і дбайливо!

— Поможи!— Газда сам вхопився за ношу руками.

Павло брався й собі до лантушка — відпочив трішки, то можна було й до хати старого Ковордана піднести. Раз газда ледве помагав досі, то що тут йому — хіба для пустої слави...

— Ні-ні! Давай, звідси понесу я!— Юра таки не випускав, а пнувся піднімаючи.

Наймит спокійно і слухняно вхопив ношу й так поміг висадити її на хребет господарю.

— Стій тут... Нікуди ані руш... Чекай!..— Накази газди були виразні і такі ж короткі.

Не дочекавшись відповіді, Юра подався до хати.

Хвильку постояв, ще раз мигнув до вікна. Йі таки не знав, як бути — вносити лантушок до хати чи класти його поки що десь тут, під стіною.

«Мабуть, ніякий чорт не буде женитися!..» — Газда таки помітив недовгу лавичку й на неї опустив добро.

Рипнули двері до сіней. «Ага, старий опришок хижу! не замикає... Аби голоті з руки тоді, коли захоче!» Газда інак не міг розуміти, чого справді хата старого Ковордана і вночі не на засуві.

Обдало квашеною капустою. Цей запах для самого Шкріби тепер здався близьким і рідним, не просто відомим. Не уявляв без нього звичайної верховинської хати взимку, напровесні — капуста в сінях завжди найдужче давала знати про себе саме в цю пору!

Мацаючи по дверях до кімнати, знайшов стару ковальську клямку і став на порозі.

— Добрий вечір, вуйку Василю!— Шкріба поздоровався голосно, гадаючи, що старий уже недовчує.

Ковордан спроквола, ніби навіть лінуючись, спершу тицьнув пальцем у книгу, звів голову.

Хвильку Шкріба стояв біля дверей, а Ковордан оглядав його недовірливо.

— Доброго здоров'я!.. То ти, Юро? Чи мені лишень видиться?— Старий господар подався головою в сутінок. Таки нелегко було відразу второпати.

— Я, вуйку, я!.. Юра Шкріба!..— сказав газда, хоч насправді Ковордан ніяким дядьком йому не дово-

дився; навіть у далекій рідні Ковордани зі Шкрібами не були.

— Та ходи, сідай, небоже... Сідай, сідай!— мовив старий привітно, а Шкріба од дверей не рушав.

«Як бути? Відразу внести дарунок, а потім про все розпитати? Чи спершу розпитувати, а коли старий чесно розповість, то вже його тоді й обдарувати?»— метикував, не знаючи, як краще повестися. Подібне трапилось вперше.

«Коли дати хліб відразу, вуйко пом'якне воском... Тоді ми вже собі з нього свічку й зліпимо».— Думка ця прийшла хутко, і Юра був певен, що треба діяти.

— Я, вуйку, вам щось приніс...— почав-таки Юра без достатньої певності.

— А що ти мені приніс, небоже?

— Беріть на плечі якого сіряка, самі подивіться!— Газда сміливішав, кивнувши головою до дверей.

— Га?— Старий не добирав.

— Кажу вам, вуйку, беріть щось на плечі, подивіться!— Шкріба ступив на два кроки ближче.

Старий таки пішов босий по долівці, гукнув:

— А ти, небоже, сам покажи!.. Що дивитись?..— чи боявся холоду, чи хотів усе при світлі розглянути.

Шкріба зник за дверима. Та лише на хвильку, бо залишив їх відчиненими. І вже важку ношу, піднімаючи в дебелій руці, волік через поріг і ближче до столу — саме над ним висіла гасниця.

Впавши плазом, мовби відчувши хатне тепло і привітність, вмостившись зручно надовго, лантушок, здається, знайшов своє місце. Нахилившись ближче до внесеного, Василь Ковордан не міг розгадати, що тут діється. Сам Шкріба відразу казати не брався — йому таки хотілося, щоб Василь дійшов власним розумом. Господар потягся рукою й так обмацав ношу. Все стало ясним — до хати внесли кукурудзу. Проте господар зразу й словом не обмовився. Тільки вп'яв очі в гостя якось холодно — чи не завітав, бува, Шкріба на короткий перепочинок.

— То вам, вуйку!

— Мені?

— Вам!

— А за що?

— За що — потім. А тепер скажіть, куди вам мливо покласти? Де комора?— Газда хотів якомога швидше зерно десь заховати. Справді, чого він так поспішає?..

— Віднеси до сіней!— Старий несподівано так приймав принесене, ніби належало йому законно, а сам він тільки тепер про це догадався.

Шкріба тією ж правою вхопив лантушок, умисно тужився і пригинався, виносячи — хай старий бачить, скільки зерна!

Скрипнули сінешні двері, уже за ними на холодній долівці в самому кутку під обдертою і обшарпаною стіною опинилася кукурудза — мінливою ж буває доля не тільки людська!

— Хліб най вам буде на пожиток і здоров'я. А за мішком потім прийде наймитчук Павло — нині спорожняти його не треба!— Газда не забував, що лантушка йому дала господиня Параска з умовою повернути.

— За простибіг?— Старий Ковордан добре знав, що зерно в голодну пору газда Шкріба приніс для діла.

— Щось — за щось!— Шкріба прихилився до Ковордана й на саме вухо наче шептав.

— Знаю, небоже, щось за ніщо не дають... То все приходиться мозолем-потом...— Ковордан не уявляв, що й газда в голодну пору міг користатися блоками з панської ласки.

— Ой так, вуйку, тепер хлібець дорогий, як манна з неба... Круто за хлібець... Будете мати надовго один...— Газда і засмучував, і потішав господаря.

— За здоров'я? За упокій? Споминки ¹ приніс?— Василь Ковордан таки думав, що газда кукурудзу приволік за молитву, й мимоволі глянув на стіл — тут лежав ветхий псалтир. Довгими зимовими вечорами не спалося, ото старий і почитував навіть при гасниці на потребу доброї верховинської душі кому за померлими, кому для здоров'я живих — хто платив грішми, хто купую борошна, квасолі, картоплі, траплявся часом і кусень сала.

— І за здоров'я, і за упокій, і просто так! Але щось — за щось! Я вам, а ви мені — куку в руку...— Газда наче витрушував з рукава загадки, при цьому хитро поглядав на старого.

Хвильку обидва мовчали.

— Кажі, Юро, що я тобі винен?— Ковордан знав, що саме там, де йдеться про рахунок, слово — краще за всіляку мовчанку.

---

¹ Споминки — поминальний іменний список за упокій чи за здоров'я.

— Кажіть мені ви, вуйку: ті опришки у вас часто раду радять?— Газда ставив питання напрямки в сподіванні, що кладку перекинуто надійну і тривку.

Старий закліпав ясними очима — вони враз похмурніли, острішки брів супилися, нависали.

— Про яких опришків ти питаєш, Юро?

— Знаєте, вуйку, добре, що не про тих, які давно мали злото, таляри, дукати, а про оцих, тепер...

— А про яких тепер?— Дід Ковордан сахнувся.

— А про тих, що їх у вашій хижі збирає Зарева... Той, той вагає каламутить воду і розпалює ватру — нема кому його розуму навчити...— Шкріба розстібав усі гудзики.

— З таким до мене, Юро, не ходи... Юда продав Христа за тридцять срібних, а потім повісився... Ніякі ради в мене ніхто не збирає і не скликає... Проте для кожного порядочного чоловіка моя хижа відкрита — еге, ніч, ти прийшов, ніхто замка тобі не відмикав...— відкарбував старий, задивляючись на газду, наче мав щось йому сказати, та поки стримувався.

Юра не чекав цього. Пошкодував, що напався на діда, що почав безоглядно розпитувати про теперішніх опришків, назвав ім'я голови комітету дії — отак думав, ніби той усе-все з півслова розповість... А він, Юра Шкріба, про те довідається і мерщій до пана Вомачки... А пан Вомачка знову потягнеться до сейфа, дасть нові блоки на курурудзу.

— Кажете, вуйку, що ніяких політик не знаєте...— Шкріба завертав, мовби для рятунку, до глухої вулички. А вірніше, тільки заманював.

— Хто, небоже, з політиками, панами й попами оре, той гузицею боронує!— навіть посміхнувся старий.

Та в усмішці тій сміху не було й сліду. Бо дід Ковордан ураз в хаті своїй побачив уже не газду з волами та коровами, з черідкою овець, наймитом та панським знайомством, а слухав і чув господар Василь Івана Зареву, чув Методія Лемака, Кореня, Івашку, інших до них подібних тоді, як на вигоні села в його гостинній і затишній господі таки радили раду непросту. Бо говорили вони вже не про те, як прикупити ще шмат земельки, поміняти слабих коненят на дужчих, найняти вівчаря до отар на полонині, вигідно збути на ярмарку в Мукачевому випасених за літо волів... Він чув і слухав отих статечних і стурбованих, що дбали не лише про себе, а про всіх

безробітних, голодних, скривджених панськими неправдами.

І при всьому тут газда Шкріба повидівся таким мізерним, таким ніяким — швидше його з хати!

— Знаєш, Юро! Щось я тобі сказав би!.. Та, гадаю, не варто! Легше мовчане і заховати, й стерпіти... Та не можу, аби-м тобі не заявив: у нашому роду ні один голий срібний нікому до руки не прилип без чесної роботи... Гріха не візьму на душу і я — смерть уже недалеко! — Старий неспокійно закрутився по хаті, щось шукаючи. Потім миттю кинувся до стола, відчинив шухляду й добув саморобну свічку. Тремтячими пальцями поклав вощанку на стіл, чиркнув сірником, спритно відщипнув цупкими нігтями гнота. Тим часом сірник згас, то й запалив інший. Слабкий язичок потягнувся і оранжево заяснів.

Старий першим ступив до сіней.

— Ходи! — кивнув білою куделею.

Обернувся, шукаючи, де газда сховав принесену кукурудзу. Тільки надивав у кутку, як ткнув до неї свічкою:

— Бери, небоже, і неси!.. Неси гріх з хижі!..

Світив вощанкою, щоб газді було видно.

Піднімаючи лантушок з долівки, Шкріба геть-геть натужив сили, доки ношу вмовив на ліве плече, — сам Ковордан задню, більшу частину мішка цупко обхопив руками і піддав.

По дорозі газда думав завернути до Омелянової Олени, у відчаї там і заночував би. Та ба! Олена живе на протилежному краю села на ґруні — туди навіть без ноші дорога важка й довга. Коли крадькома цупив для Олени мірку чи дві картоплі, завжди сідлав коника. Було це двічі в ті дні, як Параска-небога відмолювала гріхи на храмі в Бороняві.

Заморений до в'ялості в колінах, скроплений сімома потоми — не залишати ж йому дорогий скарб десь під тинном! — нарешті під саму північ приволік-таки кукурудзу додому.

До хати, звичайно, не вносив.

Відчинив сінник і поклав її в кутку, ще й оберемком сіна прикрив. Нехай лежить... От тільки на Павла була така злість, що вбив би його. Тому подався до хліва. Наймит спав на прилаштованих попід стіною дверях. Надихане тваринкою тепло обдало його випарами і гноїв-

кою, натомість до хліва ввірзався холод — полонини лежали під наметами снігу й дихали студінню до низовин. Несамохіть Павло підтягнув голі ступні під потерту ковдру-ліжничку, а газда ж намацав і трусонув:

— А тебе в які сині скали та безвісти чорти понесли дочасно?— зганяв лютя. Бо хіба міг сподіватися, що наймит покине його на вигоні села й подасться додому?

— Г-ге!— гекнув Павло спросоння. Бач, сам наморився ношею, то й спав завмерло.

— Кажу тобі, глушмане, який чорт поніс тебе від Ковордана!— сіпнув Шкріба наймита зліше — звук газда до того, що Павло завжди прокидався на перший окрик. Звідки враз такий міцний сон?

— Г-га?— Павло таки схопився налякано.

— Кажу тобі, іроде проклятий, яким чортом рогатим тебе понесло з-під горіха...

Шкріба не встиг досваритися, коли слуга:

— Я, газдо, думав, що все добре... Що ви там п'єте горілку... А для чого було в сірячку на голі плечі мерзнути?..— Наймит виправдувався, тільки тепер дібравши, чого сердитий газда...

Врешті, він так і не знав, що скоїлося з панською кукурудзою.

Пан Вомачка вивчає цікавий документ

— Спершу ми собі його, фітьфірять, прочитаємо! — вдоволено тягнув начальник жандармської станції, зручно вмощуючись у кріслі.

Пожовклий плакат розпростер на всю ширину столу, ніби мав тут пуститися у вивчення акцій на фронті з важкими кровопролитними боями та атаками.

Срібний портсигар вийняв з кишені й поклав на краєчок плаката, потім добув цигарку, ретельно потер пучками. Припалювати не поспішав, наче беріг про запас смак якісного тютюну.

— Ну-ну!.. Так що нам пан Заміш оголосили? Зараз ми до всього того...— мовби запитував і зразу ж рапортував комусь, дарма що в канцелярії сидів сам-самісінький.

Якусь хвилику байдуже нипав по аркушу обіч, далі переводив зір на плакат, щось прикидав, стуляючи пружки уст.

— Прочитаємо вголос!— гładив друкарський відбиток і читав слово за словом, рядок за рядком, до останнього найнепомітнішого, здавалось би, знака.

По канцелярії начальника спершу зовсім голосно, потім тихо, далі знову гучніше бубоніло, виривалося й глухло, враз вибухало знову, зрештою таки в'язалося незугарне, зловісне плетиво з того самого плакатика-оголошення, що його зовсім випадково роздобув пан Вомачка в Береговому. А тому, що за першим разом Вомачка не дібрав суті, він узявся читати знову вже повагом, зупинючись навіть на окремих реченнях, ба й словах:

«ОБ'ЯВЛЕНІЕ

Поліцейській комиссаріат в Берегові со соглаше-
ніем земскаго уряда в Ужгороді со дня 28 января
1932 г. № 1673 и на основаніи стат. 3 закона со
дня 14 юля 1927 г. № 125 Сборника законов и
распоряжений воспрещает до отміны собранія,
скопленія і сходки всякаго рода на публичных
містах.

ОБЫВАТЕЛЬСТВО ПРЕДУПРЕЖДАЕТСЯ, ШТОБЫ В СОБСТВЕН-
НОМ ИНТЕРЕСІ ДЕРЖОВАЛОСЯ ВСЯКИХ ДВИЖЕНІИ И СО-
БРАНІИ, ПОТОМУ ЧТО КАЖДОЕ ПОКУШЕНІЕ К ПЕРЕСТУПЛЕ-
НИИ ЭТОГО ВОСПРЕЩЕНІА БУДЕТ ВСЯКИМИ ПРСРЕДСТ-
ВИЕМИ ОБІДЕНО.

Переступающіи этого воспрещенія будут покар-
аны на основаніи статьи 3 цитованного закона де-
нежным штрафом от 10 до 5000 к. ч. или арес-
том от 12 год. до 14 дней.

ВОСПРЕЩЕНІЕ НАСТУПАЕТ ДНЯ
31 ЯНВАРЯ 1932

В Берегові, дня 30 января 1932.

Управляющій поліцейскаго
комиссаріата

д-р *Замиш*»

— Але, сакра!— вигукнув Вомачка. І зрозумів: доку-
мент має велику суспільну вагу, в ньому-бо саме й за-
кладений той регламент, якого скрізь по Верховині не
вистачає.

Пом'якшену цигарку тендітно вхопив губами й чирк-
нув запальничкою. Бадьоро засвітився червоний язичок,
димок поплив-повився хмаркою.

Але то голова! То є розум! Недаремно пан доктор Берталан Замиш нині, сакра-мать, у земському поліцейському уряді не що інше, а закон і шабля! На таких республіка може покластися. Саме такі — її опора!

Йозеф Воmachка говорив із захопленням про сходження по службових сходинках давнього побратима-легіонера, який честь мав бути підписаним на зжовклому і випаленому сонцем документі великої вражаючої сили.

— Історія, сакра, то є історія!..— Пан Воmachка тягнув розчулено й так мило, ніби справді історія малих та великих країн, племен і народів трималася на подібних паперах.

По плакатику прудко ковзнув очима, мов чогось не догледів, пропустив, далі зупинився лише на одному слові. На якому ж слові зупинився вдумливо пан Воmachка? «Обідено»,— випирало з тексту пузатими літерами і вже варте було цілої гвардії вчених мужів-дослідників, на складній науці геть-геть обліселих — хто, коли не вони самі, міг ще тут дібратися глибокодумно і точно справжнього смислу?

Довго ламав голову, що те «обідено» мало б значити. Додавав крил фантазії, тужився, збирав крихти знань з російської мови, що надбав їх у полоні за Уралом, не міг при цьому оминати ту ж тьотю Мотю, а ясності й розуміння дійти того було годі. Певно, саме через це і взяв до рук олівець. Під химерним словом — починало вже муляти — не просто виписав, а викрутив хвилясту кривульку. Подумував, чи не доведеться запитувати про зміст у центрі мовознавчої науки в Празі — таким складним і заплутаним усе бачилося.

Ще одна, досить істотна дрібниця не давала пану Воmachці спокою. А саме: як не звертав загостреної уваги на стиль у викладі власних думок, спостережень, донесень канцеляріям до центру в Підкарпатському краї і вище, таки деяка нескладність мовного стилю доктора Замиша в тому плакаті-оголошенні, що мав силу розпорядження й закону, дивувала. Лише одну обставину можна взяти до уваги й м'якше судити. А саме: гарячкова поспішність, навала різних менших і більших справ — їх виконання, втручання в них доктор не мав права відкладати ані на день.

Та й тут пан Воmachка знайшов себе враз:

— Мелодійність, стильова доладність — для лоскотання вуха! Це республіка балакунів і піїтів! (Смішно стало

справді, коли згадав, як і його тьотя Мотя прозвала пійтом, коли замість завзятої волі та беручкої пристрасті губився, таки не знав, яким способом до амурного діла підступитися). Нам — кострубатість! Бо кострубатість помагає! — посміхався лукаво й знову тикав пальцем у плакатик. — Заряд у ньому великий! Динаміт! Тим більше, коли заборона не відмінена новим розпорядженням! Нашому б округу такий документик! — Пан Вомачка ховав плакат до сейфа. Таки тільки в крицевих обіймах бачилася для нього найбільша безпека.

І вже доходив твердого рішення: треба писати! Треба подавати до центру свої міркування. Можна б і пану президенту в Прагу! Певно, там зрозуміли б його правильно. А, дивись, і оцінили б!..

Натомлений схилив голову на тонкопалі жилаві долоні, заплющив очі й так думки проганяв. Треба ж було дати відпочинок перетрудженій уяві! Склав долоні човником і так прихилив голову. В скронях чув неприємну ломоту, далі вже ніби щось сіпало. Через це розчепірів п'ятірні по столу й на них вмонтивав голову бодай на хвильку — побачив би його хтось у такому стані, подумав би: який же він комендант жандармської станції?..

...Схопився після того, як добре й солодко здрімнув. Ворухнув головою, протер очі й долонею повів по обличчю. Тільки тепер помітив цівочки слини, що збігла на руку й навіть на столі тьмяніла. Сплюнував до кошика з пожмаканими канцелярськими паперами, тернув хусткою по лицю, по руці, далі вже й по столу. Схопився, чуючи млявість у ногах, пройшовся по кімнаті і зробив кілька легких рухів руками, взявся кистями в боки і так пружинисто присідав, підстрибував, немов вивіряв свою давню вояцьку здатність до різних гімнастичних вправ.

— Чскай! чекай! А що було в мене 30 січня минулого року? — спитав себе і раптово зачяк серед канцелярії з піднятою до чола долонею, наче саме тепер повертався знову химерний пам'ятний випадок...

Під папками, під паперами, під зшитками знайшов невелику книжечку — до неї записував, інколи просто занотовував варту найбільшої уваги, не тільки пам'ятіє по роботі, але й цікаве для майбутнього. Пан Вомачка давно спостеріг потяг кожного, хто тільки десь щось важив і пам'ятав, писати мемуари. Книжечка для нотаток,

повна записів, залишалася в канцелярії хоч би й тому, що не хотілося, аби на неї випадково напала Берта — трапилась би в записнику пожива і для неї. Та й зовсім зручно було мати цю книжечку напихваті — інколи випадали такі години, коли без творення пан Вомачка чувся б окраденим...

— Матеріалець для якогось Ольбрахта або й самого Карела Чапека! — лягнув записником по столу, вмостився зручніше й таки почав гортати аркуш за аркушем для згадок.

Знайшов запис від «30. I 1932».

«Марічка в брудних лахах... Худюща жінка... На руках дитина... цукерка на долоні... Цицька...»—от і все, що було тут виписано акуратними, сказати б навіть каліграфічними, літерами. В двох лишень куцях рядках — пан Вомачка справді у всьому любив стислість і виразність, зокрема, в записнику мало коли виявляв зайвину у викладі.

— Пане боже! — гукнув і обома долонями обхопив лице, наче ховався вже не тільки від умить побаченого, але й від усього світу, від себе. Погляд кудись впирався крізь пальці, немовби з-за ґрат, а перед очима все зібралось й нікуди не відступало.

Марно мружив і стуляв повіки, марно сам од себе ховався, марно готовий був утекти казна-куди. 30 січня 1932 року окреслювалося і поставало перед ним у всій виразності з подробицями так, ніби відбулося вчора. Як прудко збіг один рік!

І він все бачив.

Відчинилися двері. Несміливо, без попереднього стуку. Пронизливо залунав дитячий тонкоголосий плач.

Схопившись з-за столу, кинувся до порога.

Кошова долоня враз штовхнула дівчину до канцелярії.

Маленьке задкувало, перестрашено тислося назад.

Жінка з дитинкою на руках стояла там і собі. Бач, нічого вже не лякалася, бо дивилася твердо й рішуче.

На ногах дівчинки він застиг очима. На її ногах навіть не постоліки — оце нікчемне взуття, що його більше ніде-ніде в республіці особисто не подибував, — а дрантиві намотки з лахміття. Брудна свитинка, сірячок не по зросту — з рукавів ручок не видно. Червоненька квіточка хусточка на голові. Кругленьке личко. Оченятка-

ми наполошено застигло на ньому, ніби сам не людиною, а вовком для неї міг здатися.

Метнувся до столу й щось довго-довго шукав по шухлядах. Врешті, добув-таки цукерки. Нервово тремтіли його руки, коли вигортав кілька на долоню, склавши її жолобком. Бо вже був певен: такого вона зроду-віку не пробувала. От зрадіє, коли їй подасть! От поласує дівчинка в червоній квітчастій хусточці на голові й лахмітті на ногах замість черевичків!..

В різноколірних папірчиках-обгортках цукерки квітли на руці пана й так потяглися до дівчинки, щоб могла взяти.

Маленька ручками вхопилася за мамин поділ і тісніше притислася до неї.

Прикляк навпочіпки, долошу сунув ще ближче, аби вже не сумнівалася, сміливішала, добре сама бачила: це не що інше, а солодкі цукерки.

Стрівся з очима дівчини.

Сахнувся, мов тепер його мало поглинути море недовіри та розбурханих докорів.

— Як тебе звуть?

Мовчала.

— Яке ім'я твоє?

Мовчала.

— Як тобі каже мама, коли їсти зове?

А вона мовчала.

— Вона говорити не знає? У неї нема імені?— питав пан матір.

— Кажі панові, як тебе звуть! — понукувала жінка.

А вона мовчала.

— У неї нема імені!— провокував пан.

— Кажі панові, що тебе Марічкою звуть!

А вона все одно мовчала.

— Пан подумає, що в тебе нема язика!..— Мати була не рада.

А вона мовчала.

Потягнувся, щоб погладити її по личку — білому, зніділому, навдивовижу вродливому, а дівчинка відсахувалася од нього ще далі. Тільки долонею хотів погладити, як заслонилася маминою спідницею.

— Ну-ну, бери цукерку! Таких у селі не продають... Це з Праги! «Оріон»! Чула «Оріон»?— Пан знову тягнувся з цукерками, ставши навпочіпки, ураз зрозумівши

безглуздя і своїх пригощань, і белькотливих рекламних пояснень.

— Беріть для неї ви!— простягав жандарм гостинця матері.

— Ви, пане, дайте нам хліба!..— мовила жінка сухо, з холодним відчаєм.

При слові «хліба» дівчинка заплакала..

Заплакала й дитинка у матері на руках — мале згорну- те на грудях таким старанним клуночком, з такою турбо- тою притулене, що пан Вомачка враз побачив велику і ніжну жіночність з турботливим материнством, і йому стало жаль, що Берта на світ не привела ані маленького Йозефка, ані маленької Власти — отак вони вдвох і про- падають у цих далеких горах без гілки й корінчика...

— Тут хліба нема!— Пан Вомачка опустив долоню з цукерками вниз.

— А де... Де той хліб? Скажіть, пане!— питала жінка і впивалася в нього такими очима, в яких уже спалахував холодний пронизливий пломінь.

Стояв серед канцелярії і не знав, що має їй сказати.

Чомусь пану повиділося, ніби жінка явилася на жан- дармську станцію всього лишень для провокації. Отут во- на має вивести пана Вомачку з себе, пан Вомачка почне кричати, сварити, вона зчинить рейвах, збіжаться селяни. І піде: начальник жандармерії в Сніговці збиткується з беззахисної невинної жінки та її двох голодних голих ді- тей. Оцього тільки й не вистачає для різних писак, охо- чих до сенсацій!

Задивився на жінку з двома дітьми й подумав, ніби її намовили комуністи прийти сюди з голодними. Тому вже переймався рішучою злобою до матері. «А що, коли на руках дитина не її? А що, коли мале також не її? Во- ни справді не схожі! Еге, цукерки брати не хотіло! Якщо не сите, так дике...» Пан Вомачка починав переконувати себе в цих догадках.

— Але б'єжте пріч!— надумав спровадити матір з діть- ми за двері.

Маленьке дитинчатко ялозило ручкою по материнних грудях, шукаючи поживу — бач, була саме та пора, коли матір звичайно її годувала.

— А що їм дати? Що їм дати, коли й тут нема крап-

---

¹ Але б'єжте пріч! (Чеськ.) — Ідїть геть.

лі!—вихопила цицьку з пазухи, наче в інший спосіб нічим і нічого довести не могла пану в його канцелярії.

Пан задивився на голі груди — дитинка хапала їх устами.

— Але б'єйте пріч!— Пан Вомачка не міг цього стерпіти — готовий узяти жінку з дітьми за плечі й вивести.

— Куди пріч? Куди я бігти маю, коли Шкріба каже, що блоки на хлібець у вас, і сюди мене посилає?.. Жінка опиралася пановим велінням-наказам.

— Б'єйте пріч! Я вам децко не уделал! ¹— Пан сварився дужче, як тільки почув про блоки допомогової акції для Верховини.

Вона стояла, ніби саме тут уже зрозуміти нічого не могла.

Вомачка приступився до неї, ткнув гидливо рукою:

— А заховейте то, ать го не відім! Цо сі місліте? Я то потршебуї відет, якове мате?²— хмурился.

Дивовижно легко, одним рухом сховала цицьку до пазухи, навіть знітившись.

Дитинка заплакала.

Заплакала Марічка, цупкіше хапаючись за мамин поділ і налякано зводячи вічка на пана.

— Трефулка-а-а! Стражмістр Трефулка-а-а!— гукав на весь будинок пан Вомачка.

Вбіг Трефулка.

Жінка з дітьми у відчай підбігла до начальника жандармерії.

— Випустіть з криміналу мого Івана, а ні — і нас туди заберіть!— вже кричала мати й, здається, готова була дитинчатко на стіл покласти.

Та тільки здавалося! Бо вона дитя показувала тепер панові: немовляті треба їсти, а чоловік у тюрмі.

— А який чорт вашого Івана до голодного походу гнав? Хто його змушував на державну службу з камінням нападати?— Пан знав провину.

Діти плакали.

— Но так! Той Іван Валигура один місяць мусив у басах ³ відбути!..— Пан Вомачка долонею повів по розпашілому чолу, таки пригадуючи і заарештованого то-

¹ Я вам децко не уделал! (Чеськ.) — Дитина не од мене!

² А заховейте то, ать го не відім! Цо сі місліте? Я то потршебуї відет, якове мате? (Чеськ.)— Заховайте, щоб я не бачиз! Що думаєте, я це повишен бачити?

³ Б а с и (чеськ.) — назва тюрми в 30-ті роки.

рік після голодного походу Івана Валигуру — коли на цього чоловіка жандарм кинувся з пендриком, він вгатив його каменюкою так, що оборонець державних порядків мусив відлежати в мукачівській лікарні зі струсом мозку, — і його жінку з малими дітьми в той день, як прийшла рятувати злочинця. Тут же, в канцелярії над записником зі скупими помітками, усе й пригадав...

— Пане Трефулко! — гукнув Вомачка на всю канцелярію.

У прихожій почулося тупотіння.

Насторожений і готовий виконувати наказ, виструнчився коло дверей Антонін Трефулка.

Пан Вомачка мигнув очима:

— Пам'ятаєш жінку, яка тридцятого січня минулого року приходила до нас з малими дітьми?

Стражмістр дивився, нічого не розуміючи.

— Так ту саму, що мала красну Марічку в червоній хустині? А інша дитина була на руках... Змарніла геть-геть...

— Приходило таких багато!

— Але та, що її Іван дав по голові вахмістру зі Сваляви... — Пан Вомачка нагадував далі.

— Так-так, пам'ятаю... Ту саму, котра показувала дівадло¹ з малими дітьми? — вже уточняв Трефулка.

Вомачка ступив до сейфа.

Добув синю довгасту книжечку й поклав на стіл.

Трефулка чекав.

Пан поручик пучками потирав аркушки один по одному, далі акуратно відірвав аж чотири.

— Віднеси до Івана Валигури. Скажеш, що кукурудзу можна одержати у Метнера! — Начальник жандармської станції пояснював зовсім тихо й спокійно.

Трефулка взяв блоки.

— Скажеш, як мала Марічка... — Пан Вомачка враз неначе зм'як.

Конверт для шофера

Вотруба став біля дверей, чекаючи на веління свого начальника.

Пан Вомачка довго не зводив очей з паперів — бач,

¹ Дівадло (чеськ.) — видовище, буквально — театр.

пильна робота раптом насила так, що, можливо, й не помітив, як Войтех переступив поріг.

Зовсім ні.

Пан Вомачка добре чув і бачив Вотрубку. Він навіть спідлоба зирнув, не піднімаючи голови — спершу впізнав Войтеха по розтоптаних, зате до блиску наваксованих шкарбанах. Щось неприємне озвалося в ньому: все-таки цей Войтех Вотруба порядний шофер! Завжди акуратний, підтягнутий, не було випадку, аби на роботу спізнився, порушив порядок. А що вже до машини — такого шукати треба!

«Сам завинив та зашкодив!» — думав з гірким розчаруванням, навіть досадливістю...

— Ходіть ближче! — махнув рукою пан Вомачка, даючи знак, щоб Вотруба приступився.

Шофер став біля столу.

— Сідайте! — Пан Вомачка кивнув на стілець і поклав перед Вотрубою невеликий аркуш паперу.

Шофер зрозумів: документ належить прочитати й підписати. Тому мовчки роззирнувся по столу, шукаючи ручки. Врешті, знав, де служити, за що служити, які повинності в нього зараз.

Адже розписувався він і тоді, коли на роботу в жанґ дармерію ставав.

Вомачка чекав: Вотруба щось скаже, здивується, бодай розгубиться. Не може такого бути, аби все відбулося зовсім просто. Всі ми служимо і на хліб заробляємо.

Вотруба шукав по кишенях ручку, проте її в нього не було. Він шукав далі. Очевидно, сподівався знайти бодай шматок олівця і ним розписатися, хоча добре знав, що так державні папери не стверджуються.

Вомачка зрозумів. Чинно подав Войтеху власну ручку.

Вотруба готовий був підписувати, та поручик взяв його за лікоть.

— Прочитай, прочитай, а потім підпишеш! — Наказ був рішучим.

Щоб не заходити далі, Войтех швидко перебіг по рядках очима. Значилося тут, що він, такий-то й такий-то, після служби в жанґ дармерії не має права розголошувати відомі йому таємниці за жодних обставин, інакше йому загрожує притягнення до карної відповідальності з наступним ув'язненням.

— Я, пане поручику, все знаю і все добре розумію!

— Могло бути все інакше! Шофер ти добрий і справний в роботі! Але з твоїми ідеями не в нас служити, а попереду голодранців іти з червоним прапором!

Звичайно, зрозуміти легко: пан Вомачка дорікає, а не просто шкодує — склалося все не на користь жандармерії.

— Готово!— Вотруба наче скинув вантаж, розпросту-ючи плечі і піднімаючи голову.

— А це твоє!— Пан Вомачка простягнув білий звичайний конверт.

Вотруба й це зрозумів одразу: в конверті гроші до останнього гелера, що їх заробив і досі не одержав. Гроші ці — розрахунок повний і остаточний. Республіка привчена до порядків як у малому, так і у великому!

Начальник жандармерії в Сніговці якусь хвильку й сам дивився на шофера розгублено. За час його служби такого, мабуть, не бувало, тому й не знав, що сказати. Здається, мимоволі відчув кривду, тому нахмурився і навіть міцно стулив уста. «Зрада! Зрада!»— готовий був заволати на всю канцелярію. Але ж розумів марність подібного. Вище про все вже знали, й ніякого вороття бути не могло. Дисципліна перш за все! Мабуть, саме тому, що панові Вомацці таки хотілося зберегти бодай видиму благопристойність, він подав руку на прощання.

— Ви вже не мій пан!— Вотруба відступив на крок далі, ніби саме так був захищений од пана Вомачки найнадійніше.

Поручик зблід. Ще якусь хвильку його рука висіла в повітрі, а потім поволі й опустилася.

Вотруба вийшов.

Як Настя Сивульку рятувала

Після ранкового оберемка сіна Сивульку випущено з хліва. Настя вилила три відра води до видовбаного в колоді жолоба.

Телиця широкими ніздрями нюхнула морозне повітря, хвицнула задом, задерла догори розпущену китицю хвоста й побігла до колодязя.

Стара Настя любила дивитися, як телиця припадає до води й смачно п'є, як потім завзято і бадьоро вистрибує по двору — треба ж худобинці повеселитися і розім'ятися після нудного стояння в тісному й паркому хліві.

На доріжці до хати Настя побачила двох. Один високий і, як жердина, тонкий, у чорному капелюсі й сірому пальті, під пахвою тримав портфель, інший — присадкуватий, клишоногий, у коричневому плащіку, руки в кишенях, а голову так у комір втягував, що здавалося — не тільки шиї не має зовсім, але й половини голови.

Чоловіки про щось жваво герготали — анічого зрозуміти Настя не змогла б.

Поява незнайомих її не втішила. Вона взагалі не звикла, аби до неї навідувався хтось із чужих, та ще в панському одязі. Чомусь панів на подвір'ї завжди мала за неприємність та напасть. Спостерегла, що, саме коли їй наснилися сні чи то з балегою, чи з гіршим за всіляку балегу — рідку і густу, коров'ячу і баранячу, що вже казати про свинячу, — вдень до неї конче приходила напасть. Якщо не пани з паперами на податок, погрозами за несплату й недоплату, то інша недобра пригода — падіння з ударами й синяками, прокол на цвях чи тернину. А цієї ночі уві сні таки хтось сухими балежанниками і балежатами-кизяками тикав їй перед очі й при цьому зловредно хихикав. Як тут бути добру?

— Місіка-місіка! — озвалася Настя, подаючи знак, щоб тваринка тікала до хліва, — очі в людей бувають всілякі. Хіба телицю важко наврочити? А тоді ходи до ворожок та знахарів!..

Телиця од водопою — ані руш, ніби вже вчарована. Насті аж у серце кольнуло. Іншим разом тільки подасть голос, як телиця хвостом браво метне, зведе розумні очі й біжить — китиця хвоста догори! А тут, сарака, нашорошила вуха, жалібно мукнула й уже ліниво ялозила по воді.

Чоловіки на саму Настю навіть не глянули. Вони перекинулися тим же малозрозумілим словом, хвильку загадково постояли і з різних боків обходили колодязь.

Високий прикрався і вже підступно гладив телицю за вухом. Спершу наставляв рукою здаля, обережно — либонь, боявся, аби не боданула рогом, — потім запустив пальці в м'яку теплу шерстку й наче саме тут, за вухом, щось перебирав.

Поки тонков'язий телицю улещав, присадкуватий теж не дрімав. Бо вийняв з кишені мотузку, склав її дужкою і в мить готовий був зашморгом накинути на роги — лишень тоді тваринка і сили для опору мала найменше, та й упокорити її було б зовсім легко.

— Місіка, місіка!— Настя наполохано зойкнула і бігцем до панів.

— А ви що, вцапіли чи подуріли?— гукнула.

Телицю наче люто вpekла жалом страшна комаха, тваринка мотнула головою й стрибнула від незнайомих. Присадкуватий так і залишився з мотузкою, довготелесний мало не полетів на землю.

— Хто чував і видав серед білої днинки хапати худобинку на мотуз? Люди чесні!— репетувала Настя. У присадкуватому впізнала Григора Воробця: служив побігайком при нотарському уряді.

— Тут, бабо, все по закону!— діловито і поважно заспокоював її панок з портфелем під пахвою.

— По якому в злого антихриста диявольському закону?— сварилася Настя, а телиця тим часом стрімголов побігла до ясел.

Навперейми худобині стрибнув Воробець, мершій опинився перед хлівом, тонкий та високий. Либонь, у гарячці таки сподівалися схопити телицю на мотузку — мабуть, це безрозсудлива хапливість.

— Місіка, місіка!— Стара збентежену тваринку втихомирювала, гладила по шиї й так до ясел прив'язувала.

Пани стали на порозі.

— А бодай ти на отого мотуза повісився на сухій вербі! А бодай тебе хапало трясучкою і кольками! А бодай ти наївся твердого каміння і сирої землі!— Настя виказувала Воробцеві все-все, що тільки йшло на язик.

— Тут, клята бабо, тільки по закону!— Високий і довгов'язий тикав перед очі старої свій портфель — там були папери, що й давали право вести тварину з хліва, а далі вже продавати її з торгів.

— По якому злодійському закону? У хижі малі діти молока від Сивульки чекають, як манни небесної, а ви на мотузку в'яжете! Бодай вас в'язало і несло у сніні скали та в чорні безвісті!

— Бабо, не репетуй! Бабо, слухай, так буде ліпше для тебе! Не думай, що то ми для себе!— напоумляв стару Григір Воробець.

— А що слухати?— Настя, здається, відступала.

— Пан екекутор телицю засеквестували, бо ваш син не платив ані гелера податку за минулий рік. А ще має рештанцію і з позаминулого року!— тлумачив довгов'язий зі знанням справи.

— Який податок?— дивувалася стара.

— Державний! За землю — раз! За хижу — два! За корову — три! За вівці і кози — чотири! — загинав довготелесий палець на лівій, збираючи п'ятірню в кулак.

— За яку землю? За яку корову? За які кози і вівці? Знаєте добре, що одне спалив мороз, інше збило градом. А на що не було граду, з'їла посуха! Знаєте, що корову неборак-син віддав різникам нізащо — при отеленні відійшла... Кози й вівці мором згубило!.. — Настя виклала всі негаразди — справді, торік напасть за напастю падала на мізерію Андрія Кореня — навіть шкур не знімав, бо заборонено було; згине належало глибоко закопувати.

— Державне, бабо, пропасти не сміє! На чому держава тоді буде стояти? Коли торік у вас була шкода, два роки тому шкоди не було! Рештанція висить! — Довгов'язий навіть папери добув з портфеля.

— Яка рештанція висить? Бодай ви на сухій вільсі повили, що дерете з бідного! — розходилася стара.

— Рештанція, бабо, то недоплаток... Решта з того, що залишилося! — брався пояснювати старій Воробець, хоч насправді вона добре знала не тільки значення самого слова, а й ті прикросі, які завжди пов'язані з виплатою старих боргів.

— Рештанція у вас і за випас на полонині!.. — Довгов'язий добув якийсь папірець з портфеля і вже крутив ним перед самим носом — недобачав.

Тільки пан взяв у руку один документ, як уже знайшлися й інші. Була тут покута за Дмитрика, що не ходив до школи, був тут виписаний штраф і за Христинку, на одному з паперів значилося грошове покарання за самовільну рубку дров у лісі. Андрій Корінь, бач, був пописаний уздовж і впоперек. Усі повинності про сплату податків, накладених штрафів Настя добре знала й сама. Як відала і те: раз пан грошові повинності наклали, не змити їх і свяченою водою.

— Якби не криза, Андрій, неборак, усе сплатив би... І ми не так стояли б... — пробувала стара шукати якусь зачіпку — може, пани зрозуміють, відступляться. Сердешна вже уявляла собі, як Воробець на мотузці Сивульку цупить двором, як виводить на вулицю, як веде для продажу з боргів. За життя бачила вже й те, як збиралася на подібний торг здебільшого добрі газди — там справді до їх рук прилипало бідняцьке.

— Коби ваш славний син не ходив по всяких агітаціях та пропагандах, коби він займався ділом, а не дбав про демонстрації та голодні походи, і на вашому господарстві могло б усе йти ліпше...— Довгов'язий раптом виявив таку обізнаність, що стара й отетеріла.

— А куди він ходить, сарака... Де він заробить, коли самі знаєте, що тих заробітків чорт має...— Настя ставала на захист своєму синові. А сама справді думала тепер, чого це Андрій не слухає, не радиться з нею, а живе своїм богом. Вона вже йому й казала, аби залишив усілякі політики, тримався хати, не шукав негараздів як собі й родині, так і їй, старій матері. Хіба мало натерпілася за життя? А зараз бачиш! Пани тут, ще й згадали справи, до яких Андрій вмішується. Певне, пани все знають...

— Теличку з хліва не дам! Буде Андрій — рахуйтеся з ним! Тут він голова!— Стара не лише впиралася, але й шукала рятунку. Знала: коли пани беруть, то беруть! Та все ж сподівалася бодай на сяку-таку честь хоч би й тому, що Воробець — свій.

— Теличка, бабко, засеквестована. Тут усе по закону, говорити нема про що! Пани беруть не собі, а державі державне! Чотирнадцять днів від секвесту минуло, Андрій грошей не заплатив. Усе ясно!— Високий і тонкий скрипів та повчав стару жінку, ховаючи папери до портфеля. Бабусю таки силоміць штовхнув набік і проривався до хліва.

Стара вхопилася за рукав Воробця:

— Григоре! Ви свій чоловік, знаєте, яка натура в Андрія. Він мене за телицю з хижі вижене!

— Я не можу проти закону йти! Тут він старший! Ви хочете, аби ми зі служби полетіли?— Григир Воробець сподівався, що стара зрозуміє і їх обов'язки.

— То не дурний казав: «На чужого пса бери палицю одну, на свого — дві!»— Настя метнулася до хати, що духу волаючи:— Дмитрику, Петрику, Іванку, Васильку, Марічко! Внучаточка любі, діти дорогі! Ходіть швидко сюди! Пани теличку у вас забирають! Молочко забирають геть! Сусіди добрі, рятуйте!

Стара репетувала не своїм голосом, неначе крик і був єдиний рятуюнок.

Забігла до хати, бо їй виділося — діти не почули. Та тільки схаменулася, що в одну хвилину пани виведуть телицю зі стійла, з двома здирниками впоратися на дворі буде неможливо, до всього тварину сполошать так, що,

не дай біг, телятко дочасно приведе. А тоді вже справді яка корівка з Сивульки? Через це стара метнулася до хліва, рвонула двері й мерщій зачинила, прихопивши їх ще й верклюгом-заверткою. Виконавці панської волі опинилися в хліві — звідти нізачо не видобутися.

Першим з хати вилетів Петрик, за ним пташатами випурхнули настрашені Дмитрик, Іванко, Василько, а останніми вибігли дівчатка з таким зойком, що можна було подумати: горить!

— Діточки любі! У хліві пани! Хочуть нашу Сивульку забрати!— Настя обома руками показувала на зачинені двері, тоді як діти з'юрмилися при ній — як могло статися таке в родині Кореня, що одне за одним щороку на світ прийшло?..

— Бабко, кричіть, аби світ чув! — найхитріший Іванко радив, як боронити Сивульку од напасників.

— Кричіть усі!— Бабуся рішуче звела руки вгору.

Діти репетували, найменші — Настечка і Юлинка — плакали. Стара зняла сірячок і так обгорнула дівчаток докупи, щоб разом були й грілися.

Котрийсь з панів гунав у двері хліва зсередини.

— Бабо, сакра, відчини, бо кінець тобі зроблю!— Григор Воробець погрозливо гукав — справді, в химерній ситуації опинилися екзекутори.

— Сиди, сиди там, чорте проклятий, доки люди не збіжаться на двір!— Стара справді була на коні — не тільки пани під замком, але й ціла ватага діток є для підмоги. Чого їй тепер боятися?

— Проклята бабо, вчиню тобі капут!— знову озивався Воробець.

На садибу першим прибіг захеканий Петро Крулько — він був недалекоим сусідом.

— Петре, що твориться на світі? Прийшли преісподники цицьку дітям з рота виривати!— Настя зраділа, побачивши хоч одного чоловіка.

Петро в здивуванні тільки очима блимав по зачинених дверях стаєнки — для оборони від нечистої сили, від босоркань та ласих до чужої сметани очей на них ще й однораменний хрест був мазнутий темною барвою.

— Що-що-що?— Неборак Петро Крулько ніяк не розумів, яке тут диво.

— Дияволи! Нечиста сила! Чорти! Дух святий при обійсті і при нас, хрещених!— навіть заволатала Настя, показуючи на двері.— Екзекутори там замкнуті.

— Бабо, сакра-мать, відчини двері, бо в темниці не висидишся, кінець тобі вчиню!—гукав Воробець.

Крулько ступив до дверей чи то з цікавості, чи то справді рятувати був готовий.

— Лишіть, Петре, лишіть! Най там чорти посидять, доки не збіжаться люди на диво, доки не прийде Андрій!— Баба не підпускала Крулька близько до дверей, а тут уже сходилися інші.

Мукнула телиця.

— Бабко, пани задушать нашу Сивульку!— Іванко на-налякався, коли б пани раптом у люті не скоїли злочин.

— Бабо, відчини двері, бо проткну телицю вилами — випущу з неї нутроші! Отоді вже м'ясом її звідси забере-мо — не буде ані вам, ані нам, а рештанція буде висіти все одно!— Воробець чи лякав, чи справді у відчаї ша-ленів. Адже був не один у хліві, до всього в подібну си-туацію потрапив уперше.

— Що сталося? Горить? Земля провалюється? Біжіть до хижі, бо як мухи від студені згинете!— Андрій Корінь ніби з-під землі враз вигулькнув перед самим хлівчиком — багато люду з'юрмилося, а того не було, який дав би раду панів випустити з-під замка.

— Пани, няньку, від нас Сивульку забирають!— Іванко і тут першим знайшовся.

— Яку Сивульку?— не міг второпати Корінь.

— Еге, приступилися до телиці тоді, коли я до водопою випустила... Думала, вони глянути, для купівлі — чесне діло... А вони забирати силою...— Настя викладала все по ділу.

Андрій відчинив двері.

Воробець стояв коло порога, довгов'язий був ближче до телиці.

— А що ви тут?— Корінь уже сердився.

Можливо, саме це довгов'язому й додавало куражу. Бо тільки хтось розсміявся — треба ж таке, щоб двоє панів при зачинених дверях коло телиці!— як високий узявся Сивульку відв'язувати.

— Ти, чоловіче, відступися, бо тобі вчиню кінець, а мені — темна тюрма!— Корінь заскреготав зубами.

— Дайте собі, людкове, спокій! Ви не знаєте Андрія!— Настя шукала миру.

— Будете покараний! Ми забираємо не ваше! Закону мусите підкоритися!— Довгов'язий аж зблід.

— А де той закон, аби мої діти без хліба ще й молока не напилися?

До пана приступилася й Настя.

— Бабо, іди! Будеш знати закон!—кричав довгов'язий.

— Балегою! Балегою їх погодуйте, аби знали!— хтось радив з-за порога.

Воробець перший вийшов з хліва.

— Бодай тобі пси ребра облизували! Ти свій чоловік, а таке робиш!— невисока й немолода жінка ганьбила Воробця.

Трефулка рапортує

— «...Кажде покушення к переступленію этого воспрещенія будет всякими просредствіями обідено!»— читав неголосно Йозеф Вомачка, ніби саме від кожного окремого слова мав незвичайне задоволення, добував найглибшу мудрість.

Ураз витягнув шию, націлівся очима в текст, збираючи борозенки на чолі.

— «Обідено!» Що має означати, сакра-потвора, «обідецо»?— ніпав по друкарському відбитку того плакатика, що його колишній побратим Берталан Заміш дав розклеїти і розвісити по людних місцях і в громадських приміщеннях рік тому на Беревіщині для забезпечення порядку.

— «Обідено!»— гукнув до себе. І вже відчував: заряду з таємниці слова ніяк не викреше!

Обм'як у кріслі, опустив голову, звів руки долу так, що вони поколихалися. Весь охляв, розслабився.

Телефонні розмови з оточеним начальником про підмогу на випадок виступу демонстрантів, нервозний натяк, що в окрузі давно слід запровадити стан облоги, рапорт про те, що для голодних отримані блоки на кукурудзу у визначеній кількості є не що інше, як подражнення порожнього шлунка, підготовлена і ще не відправлена супліка на депутата парламенту від КПЧ Йозефа Грубого, який принизив його офіцерську честь,— останні донесення стосовно готування голодного походу й отримані через довірених інформаторів повідомлення щодо «червоного дня»— все-все навалювалося, давило.

— А хтось думає, що серед оцих голодранців державна служба легка!— запустив пальці до обрідлої чуприни й сперся на долоні.

Стук у двері.
Невже почулося?
Чекав мовчки.

Стук знову.

— Прошу!— заволав.

Біля дверей виструнчився стражмістр Антонін Трефулка, праву руку піднявши до вітання.

Начальник мимоволі схопився з-за стола так, наче перед ним мав ураз вилаштуватися цілий ескадрон.

Обличчя Трефулки покам'яніло.

Здригнулися брови, нервово сіпнулися губи. Слова безслідно погубилися. Тому й адамове аблуко забігало під бородою на витягнутій шиї.

— Так що скажете, сакра, фітьфіріть!— Пан верхній нетерпеливо чекав нервуючи.

Трефулка ніби щось ковтнув.

— Наказу виконати не міг! Жінці Валигури блоки не потрібні! Вона давно померла! Іван Валигура на заробітках у Бельгії...— відрапортував жандарм.

Пан Вомачка мимоволі опустився на стілець за столом. Він спершу потупив голову, далі якось обм'як, опустив руки долу.

Трефулка стояв.

— А... А-а...— заакав поручик — слово ніби застряло.— А... мала Марічка? Оте дівчатко з червоною хусткою на голові?..— питав Вомачка.

— Грудна дитинка померла, а Марічка знаходиться в сиротинці¹ у Мукачевому!— Трефулка і тут був стислим.

Вомачка зблід.

Несподівано схопився, ніби його підкинуло.

— Але, сакра, б'єйте пріч! — махнув п'ятірнею, показуючи двері.

Трефулка затримався, якось дивно крутнувши тулубом.

— Але, сакра-мать, кажу вам, б'єйте пріч!— гукнув шосили Вомачка.

Стражмістр зовсім спокійно щось добував з грудної кишені.

Затремтіли пальці, коли розстібав гудзик.

Вомачка з цікавістю задивився на стражмістра.

---

¹ Сиротинець — сирітський дім.

Трефулка добув складені сині листочки блоків на кукурудзу. Ступив до столу. Подав блоки начальникові жан-дармерії, змахнувши рукою на відклін.

Кукурудзяна булка

До світанку було геть-геть, коли Гафія схопилася. Зирнула по хаті, і повиділося їй, що настав ясний день. А то всього лишень сніжком-відзимком припорошило землю, то і в хаті біліше. Спритно застібала спідницю й обгортала голову хусткою — відколи жінка — жінкою, негоже їй з непокритою головою.

Стала перед вікном.

День, бач, тільки приходив. Довколишні поля, гора навпроти, густі чагарі в чарівній обнові явилися світові так, неначе зима ще наостанок дарувала всьому під високим небом чистий наряд. Мине день, два дні минут, дерева знову зчорніють — вітер сніг обнесе, сонце розтопить його. На полях залисини великі навіть по пригірках. А що в долині? Тут відзимок зникне скоро...

Добувала з печі сухі дрова, тріски — завжди постійний припас для розпалки. Ось і тепер збирається палити. А тому вже не тільки на серці радісно, а й у душі в неї дивно весело! Заспівала б собі, якби Гаврило не спав. Навіть зирнула в його сторону.

Зовсім випадково грюкнула поліном — воно випало з рук. Чалякалася. Бажано, щоб діти не прокинулися. Та малі спали отим казковим сном, що завжди приходиться на досвітку в пору білих спігів, уколисує забуттям і відпочинком. Тільки Гаврило обернувся на печі, здалося їй, навіть зирнув очима по хаті. Та всього на одну мить.

Нехай поспить! Учора, неборак, додому прийшов пізно вночі. Зі Шкрібою аж під самими Прелуками рубали дерево. Полонинськими студеними вітрами Гаврила так просвистало та пробрало до останньої кісточки, що ледве до хижі прибрів. Охлялий, звалився на лаву, перепочив трохи, далі помив лице й руки, роздягнувся. Хотіла давати таку-сяку вечерю, а він — ні! Вибрався на піч, тут витягнувся на весь зріст по теплому й давай кості гріти — простуду виганяти. Хотіла ще спитати, як було на заготівлі деревин, чи багато повалили, чи був, окрім нього й Шкріби, ще хтось, та нічого в неї не вийшло з бесіди-розпитування. Бо Гаврило ще якийсь час мугикав, щось

ніби й відповідав, а потім захропів. Що вдіяти, коли робота бідного чоловіка завжди не тільки дешева, але й важка. Гаразд, що так склалося. Еге, хто б поміг у скруту, коли б не Шкріба.

Оце й думала, спершу поклавши нетовсте сухе поліно, на нього наклала дбайливо розпалку-скіпки, поверх трісок ще нетовстих дров, далі вже поліняк — розгориться нижче, пломенем візьметься й верхне. Було б що варити, а ватру розпалювати вона вміє з першого сірника.

Тримала коробку в руці, виділося їй, ніби в хаті радість і щастя селяться. Ще зирнула в піч, ще нагнулася, а далі вже й запалила.

Пломінчик несла уважно на тонюсіньких трісках до печі, а тут ураз вже й вогонь брався бадьоро, палахав червоним, потріскував завзято.

Він хапався по стінках в печі, облизував жерло, наче хотів вирватися на волю. Проте саме в димарі пахтів димом, летів іскрами — Гафія знала, що в печі горітиме, поки добре не пропалиться, не дихатиме теплом.

Ватра та озорила житло.

Гафія схопилася і вкрутила гніт у гасниці. Хай менше вигорає — бідному на всьому якийсь гріш вберегти корисно. Бо тут навіть ламаний гелер має свою вартість!.. Та й що вже казати про сутінок, коли ще сплять малі діти, коли після трудової днини спить і чоловік!..

Що могло розбудити малу Марічку? Невже тріск дров у печі? Невже якийсь необережний грюкіт Гафії по хаті? Та дівчатко схопилося, заспано зиркнуло по затемненій хаті, побачило-таки маму і вже було на ногах.

— А ви казали, що будете пекти хліб. А ви чому не розбудили мене? Бо і я...— Дівчатко підбігло до мами лашачись. Мати обійняла донечку.

— Помічничко моя дорога! Іди спати, поки напалиться в печі. Тим часом я впораю заміс, тісто підійде, і будемо пекти!— Мати раділа з працьовитості малої.

Дівчина лягати не йшла. А це теж тішило Гафію. Нехай! Нехай придивляється до всього. Виросте — знатиме. Врешті, не завжди буде так бідно і безхлібно, як нині. Прийде пора, коли і в звичайному верховинському селі пектимуть калачі, білі пшеничні паляниці і не тільки для різдва та великоддя. Добуте за дитинства не муляє, не давить!..

Дарма що кукурудзяне тісто підійшло, здається, притвердло, потріскало. Тільки Гафія тісто рушила, як воно

дихнуло й ожило, обдавши хату запахами такими, яких, певно, більше й у світі нема.

Гафія враз мовби п'яніла. І тут здавалося їй, що ситіє самими пахощами, хоча в порожньому шлунку пробуркотіло.

Марічка сиділа біля самого корита, опустивши з лави босі ніжки. Дівчина дивилася на місиво, чуючи й собі дивовижний аромат. Пальцем ткнула тісто, щоб спробувати, яке воно, несподівано натрапила на нерозтерту парену картоплинку. Вихопила й до рота понесла. Мати слину ковтнула, а слова не промовила в докір. Хоч знала: з сирого тіста брати не годиться.

— Малій газдиньці треба помити ручки, личко помити, а тоді вже й мамці помагати!— схопилася Гафія, саме тут згадавши, що дівчинка стовбичить коло неї, навіть до рота несе, а водою не вмивалася.

Дівчатко побігло до відра. Воно було не тільки послухним, але навченим: кожен ранок зустрічала з кухликом джерельної води, хлюпала по личку, протирала оченята. Мати прищепила цей навик ще й постійним нагадуванням: коли вранці не вмиватися, лице обросте сірим мохом, очі закаправіють, всяке інше станеться, від чого вже годі буде повернути собі красу й чистоту!..

Набравши до уст води, дівчинка цідила на долоні і вмивалася — тільки на неї дивитися було!

Гафія поралася біля корита з хлібним місивом так, наче вершила таїнство. Побожна одухотвореність на обличчі мовби ставала тихою молитвою праці при хлібі кожним рухом своїм, кожним поглядом ока, кожним виразом на обличчі. Вона-бо, Гафія, за життя не раз звершала чудо випікання хліба, зовсім-зовсім, здається, просто й звичайне, в ту мить таке ж незвичайне та складне. Бо хіба не чудо звершалося, коли з борошна, з води й з вогню добувалася запашна хлібина, що давала життя для праці, для радості, для любові!..

Гафія дбайливо й акуратно помила руки, підв'язалася чистим рушником — пах коноплями, голову запнула білою хустиною з дрібними синіми чічками. Сполоскала для додаткової чистоти і певності в порядку довгу дерев'яну ложку і спершу повільно, а далі вже прудкіше перемішувала тісто. Тільки надibaє десь грудку картопляну, як уже чавить її пальцями — кукурудзяний хліб пекла завжди такий, що кожна паляниця могла б стати ласощами і на царському столі!

Внурила в тісто долоньки і доня:

— Я ручки помила!— заспокоїла маму, хоча мати й слова не мовила.

Хотіла дочку відсторонити. Та лишень побачила, як вона спритно пальчиками перебирає, як сама знаходить і розминає кожну навіть маленьку картоплинку, тільки стрілася з оченнями захопленими, що сяяли небуденням, то й знову поміркувала: «Нехай! Гріх гасити в ній іскорку до роботи! Хіба не гріх був би, коли б ураз відчула, що тут вона не потрібна? Хіба не з маленького виростає велике?» І вже терпеливо поралася, втішена тим, що ось-ось посадить у піч паляниці. І буде хліб! І буде ситість! І буде радість! Як мало і як, здається, багато треба, щоб була радість! Переймалася думою: матиме хтось щастя з такою газдинькою, якою стане саме її Марічка! А глянь, дівчатко виросте! Не отямишся, не встигнеш надивитися, як виросте до вінця!.. Скільки в цю мить просила і жадала їй щастя, а з ним і того, щоб ніколи в хаті хліб не переводився...

Розпарений теплом, прогрітий наскрізь після вчорашньої студеної днини, Гаврило витягнувся на увесь зріст — ноги спершу щиколотками, далі гомілками визирали з-під легкої конопляної ковдрини — поки не було вогню в печі, лежав зібраний калачиком, підковою...

Вогонь тріщав.

Гафія готувала паляниці.

Протирала воском зчорнілі місткі бляшанки й шкодувала, що тут-там взялися іржею — пічний надібок у вжитку бував рідко, байдикував по цвяшках у комірчині, куди пробирався вітер з вологою.

Чомусь — певно, для забави і забуття — на пам'ять тепер наверталися минулі зими. Саме ті, коли Гаврило приїжджав з далеких Шумавських лісів. Приносив він не тільки запахи смоли-живиці, дух колиби з ватрами і димами у складках одягу, але й гроші в кишенях. Тоді вони вибиралися до Мукачєвого на осінній ярмарок, насипали там цупкі мішки пшениці і кукурудзи, припасали цілий мішок білого борошна з таким розрахунком, аби всього вистачило не тільки на різдво і великдень, але й у піст бодай для п'ятниці та середі коли-не-коли наварити лінивих галушок. Так-так, саме отих «лінивих», що замішуються на самій воді та солі, маленькими грудками викидаються в кип'яток.

В оті зими в хаті Кризин відчували певність, лягали спати в миру і спокої, чекаючи день завтрашній... Ранок приходив до хати без клопоту і жури, що зварити, що покласти на стіл. Вівсяний ощипок не був їжею... Правда, одного разу Гаврило таки попросив, аби Гафія спекла ощипок. Поки вівсяник-неборак був теплий, ївся смачно, в горлі не стряв, навіть пах незвичайно солодко, по-рідному. А полежав днів зо три, і вже тільки нагадував хлібець. А їсти годі було його. Бо не лише зуби виламати можна, а й остюками подряпати горло. Ото розпарювали рештки в кип'ятку курям. Та й кури подзьобували його недовірливо,— бач, у добрі часи ніщо не знає голодної скрути!

А тепер? Господи, що за часи настали? Був би вівсяничок, ніхто б не щадив, не беріг зубів! Хай би ламалися!

Гафія не просто мізкує-думає, чує тут тиху радість з усього, що пригодилося, як завітала до Шкрібів. Чомусь найперше бачить валку великих кукурудзяних паляниць у газди на лаві. Тих самих, що гордовито виставляли стиглі маківки, дихали в довгому ряді теплом печі, а хату наповняли щедрими лоскотними пахощами. Взялася враз до газдині Параски ревнющами поза всякою доброю волею, бо знала, що Шкрібиха кукурудзяне тісто заправила і придобрила ще й кисляком. А можливо, на сироватці й замісила. Спробуй потягатися з газдами! У них від молока до молока, від сала до сала, від хліба до хліба... Та що вдіяти? Нинішнього ранку напече вона й своїм! Не гіршого, дарма що без молока! Зате на картоплі!

Було б з чого, напекла б для всієї Верховини!..

Думала про те, якій роботі найбільше раділа б, коли б у неї не громадка дітей. Сама таки могла б заробити гріш двома руками... До всього коли б ще й робота була!..

Хотіла б тільки пекти, бо саме в цьому ремеслі до неї і прийшло б найбільше радості від корисного діла... Коли б могла, вчинила б, аби кукурудзяний хліб ніколи по хатах не минався... Щоб голодні були ситими, босі — взутими, голі — одягненими!..

Від хліба з кукурудзяної муки вона перейшла б на паляниці пшеничні! Та тільки схаменулася, що білий хліб для верховинця на кожен день є дивним сном, як уже із замрії і сама прокидалася. А тому думки гнала

геть... Що може вона, коли й саму її порятував Шкріба... Зібрала не з власної ниви. Купила не за гроші зароблені. Дістала на блоки у Метнера — бодай ніколи Симха не снівся... Хто знає, скільки тепер за це доведеться мозолити руки на відробітках у газди.

Розпарений Гаврило прокинувся.

Покривало зсунув у куток. Яке вже потерте й зношене не було воно, а рятувало не раз. Тепер зайвим видалося.

Дивний настрій, тепло печі, запах перепаленої цегли й глини обернулися на підступний гніт, що несподівано приземляв і силоміць навертав від печі із забуттям та сном до білої днини й суворой правди.

Невдоволення собою перекотилося в хвилию гіркої образи перед цілим світом, і Гаврило тепер думав про ту кривду, що її чув... Почував себе приниженим, приголомшеним, геть-геть змарнованим...

Пахощі хліба припливали злорадно й глумливо, мов тепер кепкували не тільки з нього, а з усіх голодних і голих...

Розмова з начальником жандармської станції, коли той хотів задобрити його блоками, навідування Гафії до Параски й Шкріби по таку-сяку підмогу, жінчине дорікання, чого він до політики суне свого дурного носа, доводи, що добре телятко ссе молочко від двох корів, тоді як зле не поживиться навіть від одної, відробіток у газди за ласку — хотів не хотів — усе безладно юрмилося й до одної купи бралось. А тут один болячий неспокій доганяв інший...

Чомусь забажалось встати й глянути: а чи той хліб уже спікся?

Стримався: коли хліб буде готовий, сама Гафія впрається. Не хлопчина ж він!

Образу до Гафії таки погаїв. Хоча нічим не старалася показати свою перевагу та винахідливість у добуванні хліба, все-таки певна жінчина незалежність його муляла. Бо тільки борошно принесла з млина, як взялася раду радити, куди хліб покласти. Подібного раніше ніколи не бувало. Гаврило міг сподіватися: покладе борошно туди, де завжди воно лежало — до комори. Саме там і берігся їхній припас. А вона ні. Хотіла, аби борошно весь час було в неї на очах. Тому й сказала, що

триматиме його в кімнаті, на припічку. Бач, натішитися набутим не могла.

Думав, думав; бачив той час, коли внесла до хати муку з млина; перед ним був мішок на припічку — весь наповнений, цупкий; від борошна, від одної мислі про борошно в хаті ставало якось приємно й легко. Та чому враз змогла все вона, Гафія? Невже настали такі часи, коли самій бабі легше щось роздобути, як чоловіку?

Думав, думав, поки знову повіки не склепило сном...

— Ішли? — схопився, наче холодної води хтось лив на нього.

— Спи, спи! Ще рано! — заспокоювала Гафія.

— Ще не йшли? — Гаврило нишпорив попри самий кіш — сюди увечері онучі поклав просушитися.

— Хто, куди йшов? Ти, чоловіче, при своєму розумі? — питала Гафія, ніби справді не знала нічого, нічого не розуміла.

— А ти не знаєш, який нині день? Ти не знаєш, що сьогодні підемо? — дивувався Гаврило.

— Спи, чоловіче! Спи!.. Що такого нині бути може? Спи і відпочинь! — Гафія трохи догадувалася. Але вона воліла б сьогодні чоловіка таки бачити дома. Нехай би цілу днину провалявся на печі. Після роботи в газди прогрів би тіло, відпочив би... Газда роботу дасть знову...

— Сьогодні, жінко, великий день! — Гаврило вже сидів, спустивши ноги до самого припічка, — ступні звисали спокійно, а чоловік тільки пальцями ворухив. Справді солодким видався відпочинок за довгу ніч.

— Що за великдень? Ти думаєш? До великодня ще й ще... — Гафія ніяк не розуміла Гаврила.

— Аби тобі сказати як є — нинішній день більший за великдень! Бо нині ми зачитаємо панам молебень такий, якого вони досі не чували! — Гаврило бадьорився.

— Вдар себе по губах! Не гріши! Бо великдень один, і до нього ще далеко!.. — напоумляла Гафія.

— Нинішній день великий, бо червоний! Бо в нинішній день ми всі — гнані і голодні пролетарі — стаємо перед панські багнети, підставляємо хребти під панські пендрики, аби вони вганяли до нас більшу лють! В цей день ми боремося за роботу і за хліб!.. За життя боремось! — Гаврило вже своє довів і спускався з печі, тримаючи в лівій онучі — готовий був їх протерти, ними тіпати — не взувати тверді — ноги до крові натруть...

Приступився до стола й заходився онучі на ніжці терти.

— Ти, чоловіче, при доброму розумі? Я від ночі попелом та димами, а ти хочеш іще й онучами напороти — діти вигибнуть.

— Коли б ти, жоно, мене пантрувала, та й коли б ти хотіла, аби я був таким чоловіком, як інші в своїх жінок, ти мене в дорогу сама вирихтувала б та збрала! — Гаврило не те що жартував, не те що жінку навчав порядків. Він хотів бодай чимось Гафію схилити до жвавої гутірки, до розуміння, що таки збирається не куди-будь і він чимало тут значить.

— Коли б ти, чоловічку чесний, вибирався на заробітки, коли б ти йшов грейцар замозолити, аби ми були ситі, я б тобі не тільки онучі припорядила! Я б тобі ноги вмивала і білими рушниками витирала! А як ти в пусті дороги берешся, мене послухати не хочеш — клопіт собі видимий самохіть шукаєш, ніякої допомоги не дочекаєшся від мене! — Гафія справді була переконана в тому, що говорив їй Шкріба тоді, коли ремствував на чоловіка, на інших безробітних.

— А я хіба не за ділом? Хіба не добувати хліб збираюся? Я, жінко, не тільки для себе і тебе, для наших діток стараюся! Я для всіх покривджених та голодних! — Гаврило виправдувався, наступав, доводив розуміння справи.

— Без демонстрацій, чоловічку, можна було б обійтися! Ходять не всі! Ходять, кого свербить хребет і хто хоче, аби пани пендриками почухали! — Гафія вже дошкуляла.

Гаврило задивився на жінку. Вона боляче вжалила. Певно, ніяк забути не могла той минулорічний похід, коли жандарми вчинили збиток не над одним Гаврилом — багатьом були пописані спини й позначені ребра твердими гумовими палицями, не один після торішнього голодного походу відлежав...

Здавалося, досить іскри для вогню. Проте Гаврило був у мирному настрої — як-не-як, а перед дорогою з дому гоже в злагоді бути. Тому спокійно мовив:

— Правду маєш, Гафіє! Не всі йдуть, бо не всі голодні!

— А не ліпше полежати, відпочити замість пустих допіг і можливої напасті? — наставляла Гафія чоловіка.

Хіба не мудро їй радив і газда Шкріба? Хіба жінка не повинна про чоловіка дбати?

— Пролетарі всіх країн, єднайтеся! — вигукнув чоловік задиркувато, скинувши вгору праву руку для заклику.

— Який ти пролетар? Ти голодранець, а не пролетар! — Гафія ніяк не розуміла, що хоче її чоловік, що має означати отой вигук його.

— Ти, жоно, темна неорганізована маса!

— Темна, темна! Тебе минулого року пендриками просвітили і навчили пани, то сам уже розумний, вчений... А я — темна! — Гафія не піддавалася.

— За ідею, жіночко, борці підставляли не тільки хребти під палицю! За пролетарську ідею борці підставляли й груди під кулі! — враз розходився Гаврило. Гафія тільки дивувалася, звідки він таке знає.

— Так-так, пани вам ураз всім роботу дадуть! Так вас і погодують хлібом! Треба радіти тому, що є. Єге, газда поміг, відробиш. А далі треба якось знову дбати... — Гафія справді сама не знала, що буде після того, коли хліба в хаті не стане. Ще добути б десь центнер-два... й прожили б.

— Дарами та панськими ласками сита не будеш. Минеться хлібець вижебраний, а тоді що? Куди тоді? — Гаврило ніби догадувався, що непокоїть Гафію.

— Вижебраний? Вижебраний? Ні, не вижебраний, а чесно добутий, від Симхи на горбі принесений, у млині молотий... — Гафія почувала себе приниженою — хіба могла про таке думати, коли роздобувала блоки в Шкріби, несла кукурудзу молоти.

— Але не зароблений! — Гаврило не відступав і собі.

— Як не зароблений? — Гафія добре знала, що сам Гаврило помагав газді заготовляти деревини під Прелуками не інак, як за блоки на кукурудзу.

— Відробіток — не заробіток!

— А хто казав тобі, що відробок — не заробок? — Гафія справді заплутувалася в зовсім простих поняттях.

— Нам, жоно, такої роботи, аби за неї хліб у хижі був! Аби діти були обуті й одягнені!.. — ураз затиувся. Лице його стало суворим. Ніби силкувався розжувати, ковтав, а ковтнути чи не мав що, чи не міг.

— А не все одно, яка робота?

— Не все одно! Нам не лайдацької, а чесної роботи. Нехай буде й на морозах та вітрах, на сльоті і дощах! Тільки чесної, з чесним рахунком!..

Задивилася на чоловіка, бо ніколи досі таких бесід з ним не вела. Бач, навіть не сподівалася, що Гаврило в неї такий політик. То, певно, відтоді, як по зборах, нарадах вечори губить, десь пропадає, щось приносить до хати, читає сам, старшому синові читати дає. Яюсь, було, хотіла сказати, щоб не баламутив хлопцеві голову — за життя ще політик набачиться й накуштується. А далі подумала, що й так діла коло хати нема, чому не почитати. В кожній книзі — так думає — корисне знайти можна.

Вийшов з хати попорати онучі. Довго тіпав, бив ними по стовпцю, то розминаючи, то витрушуючи пилюгу. Щось сам до себе говорив — у хаті було чути — та жодного слова зрозуміти не могла. Врешті, не так і прислухалася. Мав звичку Гаврило з собою говорити.

Михайлик піднявся з ліжка. Він чвари в хаті не любив, навіть гомін дратував його — м'яким видався юнак. Тому тільки зачув, що мама й тато сваряться, як уже повернувся до стіни.

Михайловою ковдриною Гафія уважно й турботливо обгорнула Марічку. Поки тісто приготувала, поки наповнила бляшані посудини, поки піч напалювалася, поки, нарешті, й паляниці пеклися, дівчина так натомилася, що й до сну похилило...

— А ви, мамко, чого няньові не дасте спокою? Добре, коли в хижі свара? Хоче він іти з голодним походом, нехай іде! Одне знайде, що дома, то й там — роботи нема! Бодай щось почує, нам розповідь. Громада — громадою... — розраджував маму хлопець.

— Коли б і ти, небоже, пішов... Я б менше журилася... — Гафії чомусь здавалося, що коли з хати їх двоє піде, буде певніше. Щоправда, такі юнаки не тільки в поході йшли, а й на інструментах грали.

— Іду! — відразу погодився. Але ж тут передумав: — Припорошило сніжком. Ми б, еге, дров привезли...

— Дрова, синку, з лісу нікуди не втечуть... Підеш завтра... А нині йди з батьком... Минулої зими що приніс з того походу? Сам пам'ятаеш — відлежав, неборак, після стусанів у плечі та груди. — Гафія журилася.

До хати ввійшов Гаврило.

— А ти в які дорogi?

— За вами! Мама каже!— і рапортував, і виправдувався хлопець.

Вмить чомусь подумав сина від походу відрадити — намерзнеться, ноги промокнуть, гляди, жандарм пендриком потягне по хребту — похрестить ще нехрещеного. А далі все-таки мовив:

— Ходи! Ходи, аби ти знав, що коштує життя в цих голодних безробітних горах!

Михайлик взувався швидко, квапливо.

Гафія знала, що нічим тут не зарадить — Гаврило таки піде з голодним походом. Коли б тільки не сталося того, що було торік. Бач, чоловік нічому не навчився, нічого не зрозумів. Ніякої сили не мали і її вмовляння. Таким уже вродився Гаврило. Знала й те: якби стала впоперек, гірше було б. Змусив би саму одягатися і йти з ним. А так рада, що з чоловіком буде хлопець. Може, доля зглянеться, повернеться ласкою і цього року ні з ким нічого не станеться. Врешті, повинен прийти той час, коли й панам надоїсть палицями та палицями, безробіттям і голодом!..

Скрипки здаля озивалися протяжно й тонко, мов линуло чиесь відчаєно зазивне квиління. Пищав кларнет, вибренькували дрібно, видзволювали переливчасто цимбали, розмірено гунав бубон..

— Тихо!— Гаврило збентежено схопився, хоча в хаті тепер ніхто не говорив — Гафія взялася мити посуд і тарілками бряжчала.

Гаврило взувався ніби на пожежу.

Постоли десь закинуті, з-під ліжка визирали тільки обуванки — довгі ремінні шлейки. Господар спершу нишпорив під лавою, під столом, наче кращого місця для взуття пролетаря на Верховині бути в хаті не могло. Аж поки не надибав кінці обуванок, не смикнув ними — постоли вистрибнули зі сховку шалено й опинилися серед хати.

Гафія хапалася знайти щось тепле одному й другому — йтимуть на вітрах і на тій ще зовсім-зовсім не весняній дорозі, де не важко й застудитися.

Музики голоснішали.

Гаврило чухнув потилицю, але ж ногу обгортав дбайливо, ретельно, вибираючись у дорогу далеку. Взуйся тут ледаяк¹, натреш мозолі.

¹ Ледаяк — абияк.

— Бери, бери кожушинку!— Гафія тримала давно поношену і геть протерту ягнячу безрукавку — її Гаврило завжди брав на вітри та морози.

З поквапу не втрапляв руками, хоч сама жінка тримала напоготові одяг, помагала — такого в хаті Кризин майже не бувало зовсім.

Повстаньте, гнані і голодні! —

несподівано прорвалося, рвучи вже й ранкову морозну холоднечу, хвилию колихнулося й попливло спершу до гір близьких, звідсіля покотилося далі, аж поки не перевалювало за овид і не глухло.

— Господи, я вже мав бути на дорозі, а я ще тут!..— Гаврило бідкався. Гафія таки хотіла, аби він сів до столу і бодай картопляничка сьорбнув.

— Здоженеш! То тільки церковне богослужіння гріх пропустити!— вколола.

Гаврило не почув.

Михайлик уже хапав їжу.

Чуєш? Сурми заграли,

Час розплати настав! —

громовите й нестримне, здавалося, піднімало не тільки одне верховинське село, а всю околицю.

— Голодний не підеш!— Гафія вхопила чоловіка за рукав.— Дивись, понесе тебе лиха година до Іванової хижі за дурний розум, голоден будеш! Думаєш, пани там білими булками годують!

— Пусти, скрухо, я тільки гляну з ганку, а тоді поїм!— Гаврило силоміць щодуху кинувся з хати. Справді-бо, сам трохи поїсть, а далі вже й дожене.

За ним вибігли Гафія і Михайлик.

З-за рогу спершу на білому тлі засніжених хат, потім уже на сріблястій блакиті ще студеного неба затріпотіло знамено. Дорідний парубок високо піднімав прапор на білій ялиновій жердині.

Гаврило стояв, тривожно збуджений і захоплений. Мелодія «Інтернаціоналу» линула з рядів, а він тут, на ганку власної хати, підспівував собі, навіть не помічаючи того. Саме тепер спостерегла його жінка Гафія,— дивилася збоку, і все їй бачилося справді небуденним, поки що малозрозумілим, проте святковим і піднесеним.

— Мамо! Мойша Пінкус б'є в бубон, а Федір на скрипці перший!— показував юнак на музик — проходили

окремою купкою. Потрібні були добрі очі, щоб розгледіти кожного здаля.

Все наближалось могутньо і невідступно.

Серед музик якимось особливо одягом своїм не верховинським виділявся Мойша Пінкус. Той самий Пінкус, що по весіллях не тільки завзято музичив, але і їв свинину всупереч релігії і закону, завзято пив горілку, напідпитку йшов до танцю й так викручував молодицями, як перший парубок на селі. Пінкуса знали по бляхарському ремеслу, любили за те, що був не з крамарями і корчмарями, сам ненавидів Метнера і добре знав його махінації з кукурудзою. Тепер Мойша легко піднімав обтягнуту домашнім грубим сукном дерев'яну довбешку, вибиваючи по шкурі з особливим смаком та рішучістю.

Голодний похід наближався до самої хати, коли Гаврило знову готовий був іти не ївши. Дбайлива Гафія не могла пустити чоловіка без сніданку.

Іли поспіхом.

Поспіхом і з хати вже бралися.

— Ти хочеш, синку, собі знайти каліцтво, а мені — вічну журу? — хапала з голови юнака поношену крисаньку й одягала сама хоч і дрантиву, проте шапку.

— Щоб з мене сміялися? — опирався юнак.

— То, синку, люди не на храм, не весільним походом, а голодним! — напоумляла.

— Мати правду каже! — підтримував жінку чоловік. І таки чекав хлопця в дверях. І самому тут хотілося тільки з ним, удвох з однієї хати. Хай знають побратими, чому припізнівся.

— Господи, я ж на дорогу нічого не дала... — метнулася Гафія.

— Може, щось печене маєш? — Гаврило дбав не про себе, а про хлопця — юнак пожував би кукурудзяничка.

Ступила до печі.

Задеренчала іржава бляха зі старого відра — нею було затулено піч, щоб хліб краще гнітвся і випікався.

Добула кукурудзяну булку. Місива хлібного залишалось лише пригорща. Спершу хотіла розкинути тісто по паляницях. А далі зміркувала: прокинеться Марічка, от для неї і спечеться невелика булка. Чого не учинити радість дитині, коли вона така чемна й працююча.

Булка обпікала долоні, та Гафія мигцем здула попіл, зішкребла ножом вуглини — уpekлися, почорнілі. Бризнула

по скоринці водою, з чистою совістю сунула булку хлопцеві в кишеню.

Теплим запашиим чаром обдала її хлібинка, і Гафія вже була щаслива: в поході ніхто їх не погодує, а грошей у них теж ані гелера. От і вгамують голодного пса, коли той гавкатиме люто в отрунку!

Були вже геть-геть далеко, коли й сама подалася на двір.

Довго стояла, дивилася вслід. Лапсердак на синові підстрибував і метлявся, коли хлопець біг за батьком. Гаврило видався-таки легким і навдивовижу прудким...

Чорна сальва

Віконні шибн нотарського уряду в Сніговці відсвічували застиглу білизну хмар і холодними більмами вступлювалися в голодний люд.

Усі зупинилися. Непаче хвиля вперлася в могутню загату, спершу гойднулися червоні знамена, рушили вперед, і вже далі похід не шикувався рядами чи групками людей, жінок, а юрмився і вихрився, мішався в тихому гомоні.

Зарева повернувся лицем до всіх, звівши догори обидві руки.

Похід зупинився в чеканні, нижче опустилися прапори: Зловісна тиша.

— Видиш, Юро, що я тобі казав! Пани позалізали в мишачі нори, як почули, що ми йдемо!— Гаврило Кризина сіпнув Мочара ліктем і зосереджено витягнув шню, озираючі громаду.

— Мовчи, мовчи! Увидимо далі!— загадково кинув Мочар, дивлячись на вікна нотарського уряду, звернув увагу й на те, що двері з просторого ганку на стовпцях при вході теж наглухо зачинені. «Невже в нотарському уряді вимерло, кудись зникло й не буде кому навіть вимоги подати?»— міркував Мочар зовсім спокійно, чуючи силу натовпу і такі розуміючи страх панів. А тому вже вибирався на якийсь закинутий ящик, аби звідти краще розглянутися по околиці.

Михайлик при такому був уперше. Він втрапив у стихію живого натовпу, де один справді значив так мало, навіть коли був дужим, спритним, прудким. А тому мимоволі перейнявся загальним настроєм люду, що в русі таки був рішучим і нестримним. Тримався весь час батька,

пам'ятаючи волю його і наказ мами. Коли бігли за походом, батько попереджав і навчав, як бути.

Зарева стояв суворий, озираючись так, наче когось шукав чи мав щось сказати.

Перебіг легкий гомін, а тоді все втихло й зібралось в чеканні. Звідки оця пильна увага?

Обвисали червоні полотнища, і тільки по тому, що було написано словами, можна довідатися, яка громада звідки прибула: селяни зібралися з різних сіл на означений комітетом дії час.

— Роботу-у-у! Хліба-а-а! — покотилося спершу повільно, а далі впевненіше і гучніше, з більшою силою.

Люд гукав рішуче, звук колихався.

— Роботу-у! Хліба-а-а! — Голоси зіллялися в один.

З глибини відкритої веранди нотарського уряду роззявиною чорніли двері — раптом вони відчинилися.

Мов з чорного туману, силувано, поволі вийшов Леопольд Ференчик, нотар.

Скрипіла дощата підлога, коли твердою ногою ступав Йозеф Вомачка, підтягнутий, суворий. Нотар ішов першим, за ним — начальник жандармерії.

Худорлявий, поблідлий від внутрішньої напруги, нотар бачився тепер зовсім-зовсім невисоким, навіть зниділим у своїй непевності. Взявся за поперечину між стовпцями, нібито заколихався й ось-ось міг упасти. Навіть хитнувся й ураз щось хапав губами.

Гомін вщух. Поява пана Ференчика явилася тим знаком, що кожному належало чекати.

Праворуч нотаря став Вомачка. Начальник жандармерії і собі озирає люд, ніби щось прикидав, оцінював ситуацію. Він добре знав, як бути саме тепер: досить з'явитися жандармам, як людська маса може не те що сполошитися чи страхом сповнитися. Ні, кожен з найбільш сміливих і завзятих візьметься враз люттю і злістю. Жандарми появляться тільки тоді, коли вже без них і владати з натовпом буде неможливо. Саме тут досить одного пострілу, аби все кинулося врозтіч, як досить десяти-двадцяти гумових пендриків, коли все з'юрмиться, шукатиме рятунку втечею — кожен берегтиме шкуру! Віл, пан Вомачка, добре знає характер поки що недостатньо здруженої, згромадженої, зібраної маси, знає психологію юрби. Принаймні в цьому не раз переконувався...

Нотар хапав руками повітря перед собою, когось зазиваючи й до когось волаючи. Спершу могло здатися —

тільки губами ворухить, тільки якісь беззвучні слова з уст горне, аж поки в ньому не прорвався голос.

— Депутацію прошу зайти!— Нотар показував руками до себе, ніби сам і був тою канцелярією, де розв'язувалися малі і більші, складні й зовсім прості питання всієї безробітної Верховини.

— Не чути! Кажі голосно! Що, ти німий?— Різні вигуки вилітали з натовпу.

Зарева підняв руки, закликаючи до порядку.

Перед будинком стали члени комітету дії — Іван Зарева першим, далі Андрій Корінь, Івашка, Прошка, Мочар, інші...

Зарева оглядався, когось шукаючи.

— Гавриле! А вас окремо треба кликати?— глянув на Кризину — батько з сином уже пробиралися до передніх рядів.

— Біжіть, няньку! Вас кличуть!— Михайлик зрадів — бач, батька теж пани чекають на ганку.

— Будь, синку, біля музик!..— звелів Кризина хлопцеві, щоб йому таки легше потім сина знайти. А сам теж поспішив до нотарського уряду в складі депутації.

Гаврило був уже перед першими зімкнутими рядами, як хлопець пробрався з кукурудзяною булкою в руці.

— Няньку, беріть, аби ви мали що з'їсти!..— Михайлик таки подумав про всіляке й сунув батькові мерщій булку до кишені.

— Просіть роботу!

— Просіть хліб!

— Просіть полонини!

— Локоту з тюрми!

— Геть рещтанції і панські податки!— гукали з юрби люди для напуття, коли депутати вже проходили ганком, а сам Іван Зарева ще піднімав руку, аби всіх заспокоїти — врешті, комітет акційної дії обміркував заздалегідь, що викласти з вимог на папері.

Ряд замикав пан Вомачка.

Натовп застиг.

Методій Лемак став перед музиками. Хоч йому за участь у голодному поході і найлегше було позбутися державної служби в школі, він був з людом, уже своєю присутністю збирав музик. А ці підкорялися так, ніби саме його, простого вчителя зі знанням хорової та оркестрової справи, й не вистачало їм.

— Якої заграємо панам?— кивнув усміхненим поглядом.

— Спершу заграймо для людей, а потім для панів!

— Спершу для серця і душі, а потім для бою! — гукали з рядів музик — їх справді зібралось чимало з різних сіл.

— Мандрівницької!— гукнув Лемак і вже зводив руки вгору для початку.

Вилаштувалися рядом скрипки.

Озвалася пісня.

Музики грали чутливо і жалібно.

Мелодія спершу ніби тільки пробивалася з глибин не-сміливо й невлад, без належної сили та волі, а далі все набирала широти й простору, обіймала обрій. Вона з міжгір'я вела всіх, хто не знаходив у рідному краї долі, подавався в світи з безвістями єдино з надією на краще, єдино з вірою, що таки в поті чола, що таки з мозолями на руках охочий до праці десь у білому світі коштує більше за такого в горах. У мелодії цій була жаліслива туга по рідних домівках та оселях з покинутими дружинами й дітьми, зі старими самотніми батьками й матерями, з неодруженими дівчатами... В мелодії цій був плач отих загублених під чужими зорями і небесами, що вже втрачали найменшу надію, бо віра їх була розбита, бо й тут невідступною тінню за ними злидні повзли...

Музики грали не просто завзято, від серця, бо вже самі їхні інструменти мовби теж скаржилися і плакали, відчувши в собі душу!

Довго линула тужлива мандрівницька!.. А хіба обходилося без неї там, де була бодай одна-однісінька скрипка, де був усього один голос, де була одна флюяра чи й звичайна сопілка на нашій Верховині?

Мандрівницька була тут, з ними, як гімн недолі!..

— А тепер на страх панам!— гукнув музика Федір — той самий Федір, що з Анною Калинкою приходив просити Івана Зареву і дружину його на весілля.

— Давайте, Федоре, для панів!— Лемак знав замір першого скрипаля.

Хористи Лемака були вже тут, поряд з музиками.

Мойша Пінкус високо звів довбешку й щосили гупнув по шкурі.

Повстаєте, гнані і голодні,
Робітники усіх країн!
Як у вулкановій безодні,
В серцях у нас клекоче гнів,

Спершу заспівали тільки Лемакові хористи, за ними бралися інші, що перед будинком на плацу стояли в чеканні. Гімн дедалі дужчав і збирав, гуртуючи, нестримну волю.

Скрипки відкривали великий простір пісні, кларнет немовби вів і спрямовував, бубни розставляли на марші своє.

— Люди-и! Пани б'ють депутацію!— вилетів з нотарського уряду Андрій Корінь, тримаючи долоню на закритому обличчі.

Натовп занімів.

З відчинених дверей потаріату вирвався крик.

Громада сунула до будинку.

На ганок вибігли жандарми.

Вомачка стояв постовпіло.

Громада рушила ще вперед, з задніх рядів почувся крик.

Жандарми на ганку вишикувалися.

Зловісно звелися рушниці, як тільки Вомачка підняв руку.

— Розходьтєся!— зойкнув начальник жандармерії.

А натовп посунув уперед.

— Саль-вва-а!— заверещав Вомачка.

Сизий дим заслони́в простір між панамі на ганку нотарського уряду і людом з голодного походу.

«Коли вітер розвіяв дим...»

«...проти нападників довелось вжити вогнепальної зброї, тобто дати один залп. Після залпу люди не розходились, тому жандарми розігнали їх гумовими палицями, і вони розбіглись по селах. На місці залишився лежати один мертвий та три чоловіка поранених...»

Мертвого віднесено до моргу. З інших місць не було повідомлень про будь-яке порушення спокою і порядку».

(З телефонограми Свалявського окружного управління президії крайового управління 2 березня 1933 року).

«...жандарми... без ніякого попередження з по- рога... вистрілили сальвою до голодуючої маси. Коли вітер розвіяв дим жандармського вистрі-

лу до голодуючої маси, в крові лежав вбитий на смерть Селехман Федір, 21-річний молодий чоловік, який недавно вернувся додому з війська в голод і нужду. Крім вбитого, потерпіли тяжкі рани Мадяр Андрій 23-річний, дістав кулю з правого боку в попереk, куля лівим боком вийшла. Брунцвик Іван 28-річний, жонатий, має одну дитину, дістав кулю в праве стегно ззаду, куля в нозі зістала. Блискун Іван ранений багнетами в голову і ліву руку; всі вони голодуючі з села Канори.

Після вистрілу гуртом жандарми й фінанси накинулись по-звірськи на голодуючу масу, били кого де попали, навіть ранених копкали, які в безпритомному стані лежали на землі.

(Із статті «Нове кровопролиття працюючих на Підкарпатті», «Карпатська правда», 12 березня 1933 р.)

Вомачка рапортує

— Але, сакра, фітьфіріть!.. То є смула¹! То є сранда¹!..— Йозеф Вомачка луснув долонею по столу — аж виляск у прихожій пролунав, а письмове приладдя зсунулось з місця.

— Пиши! — махнув вказівним пальцем Вомачка і піднявся з-за стола.

— Пишемо! — Антонін Трефулка притис широкою долонею білий аркуш паперу — на ньому ще не було жодної букви. Чекав, що пан верхній продиктує.

— На додаток до телефонограми-донесення окружному уряду, сакра-потвора, про мотиви застосування вогнепальної зброї, фітьфіріть, пояснюю!..— вже проказав Йозеф Вомачка.

Довго, досить-таки довго вчитувався поручик у кожную циркуляра крайового президента Антоніна Розсипала від 12 лютого 1932 року. Тепер він мав перед собою документ великої сили і розумів добре, що все виконано ним в ім'я оборони республіки, в ім'я безпеки громадського порядку так, як належало по службі не просто боягузові. Врешті, про якого боягуза поручика Вомачку могло мовитися взагалі, коли він сам не раз дивився злий

¹ С му л а, с р а н д а (чеськ.) — клопіт, халепа.

смерті у вічі, завжди пам'ятав про небезпеку своєї служби; для цієї ж служби гартувався не тільки на фронтах першої світової офіцером австро-угорської армії, але й пройшов вогонь і воду легіонером у тому війську, що таки відзначилося в битвах з червоними на просторах колишньої Росії батьошки-царя.

Тут же, сидячи за столом у далекому верховинському Сніговці після наведення порядку з демонстрантами в голодному поході, він знову й знову поминав добрим словом щедрю і добродушну зауральську тьотю Мотю і вже млів від самих споминів — де не бував, з ким не доводилося любов крутити, а тьотя Мотя таки була неперевершена! Сидячи в канцелярії з підлеглим Трефулкою, він мріяв і готовий був би знову й знову податися до тьоти Моти — придумати б тільки якесь диво, щоб умить скоротило відстань, перенесло!..

Пана Вомачку навіть спонукало поговорити про давні пригоди з Трефулкою, але ж перед лицем циркуляра пана крайового президента Антоніна Розсипала відносно застосування вогнепальної зброї замість того, щоб завдати страху холостими патронами (треба ж було таке глупство придумати якомусь базіці та легковіру!), це справді видалося смішним і несерйозним...

Пан Вомачка владно ткнув тонким пальцем у білий папір:

— Сакра, фітьфіріть!..

Трефулка послушно почав виводити літери отих двох безглузких слів, що потріскували в бесіді пана Вомачки, а коли він сердився, то здається, не тільки потріскували, а й самі цвірінчали.

— Але, сакра, фітьфіріть, того глупства не пиши! — знову махнув рукою сердячись. Розумів, що в ділових паперах виразові «фітьфіріть» не місце.

— Не пишу! Жодного ані «сакра», ані «фітьфіріть» не напишу! — заспокоїв Трефулка начальника.

А той уже вів далі:

— «Пояснюю нижче:

1. Жандармерією вогнепальна зброя була застосована при вжитті заходів згідно циркуляра президента Підкарпатської Русі Антоніна Розсипала від 12 лютого 1932 року».

Трефулка писав повільно, а тим часом пан Вомачка вже складав другий пункт пояснення. Він мізкував — не завжди слово до слова в нього в'язалося гладко і до ладу,

нерідко окремі папери сам переписував і передумував по-новому, з численними поправками, траплялося і таке, що перший варіант був кращий за останній, хоч останній виявлявся десятим. Любив Вомачка докладність, а до неї дорога не була прямою і короткою. Тим більше на папері!

— Два! — рухнув рукою в бік Трефулки.

— Два! — повторив Трефулка, виводячи цифру.

«2. Нападники на відзначення комуністами організованого «червоного дня» (доставлену таємним агентом одну копію інструкції з центру КПЧ я представив окружному уряду!) до нотарського уряду прибули озброєні камінням. Каміння було заховане у кожного в кишенях. Коли на веління нотаря пана Ференчика до канцелярії згідно інструкції було запрошено депутацію від демонстрантів для переговорів, стражмістр Трефулка також помітив великий камінь у кишені верхнього одягу члена депутації Гаврила Кризини. На цей обурливий акт я реагував тим, що дав наказ членам депутації викласти каміння на стіл. Кризина почав при цьому кричати, ображав конституцію і честь влади, погрожував, що настане час, коли «всім панам пси будуть ребра лизати». При вчиненій спробі добути у Кризини камінь розпалилася загальна гарданачка¹ і стусанина навкулачки. Один з членів депутації вихопив камінь з його кишені, вискочив надвір і зарелетував: «Бийте панів». І втік. Досі встановити його особу не вдалося, але його розшукують.

На мій наказ жандарми веліли демонстрантам розходитися. Але той провокатор уже дав сигнал, і напад товпища почався настільки організовано, з криками «ура», що з метою самооборони необхідно було вдатися до вогнепальної зброї згідно циркуляра крайового президента пана Антоїна Розсипала від 12 лютого 1932 року.

Каміння, що ним було закидано жандармів і нотарський уряд, зібрано в достатній кількості, і знаходиться воно на ввіреній мені жандармській станції до наступних розпоряджень.

3. Вважаю за необхідне для з'ясування стану *loco ipso*² негайно утворити авторитетну комісію. У мене є підозріння, що абсолютна більшість демонстрантів хоч і терпить трохи від тимчасових труднощів безробіття та

¹ Гарданачка — бійка, сутичка, метушня.

² *Loco ipso* (лат.) — на місці.

загальної економічної кризи, але не голодує. Вони демонструють і безчинствують внаслідок агітації та провокацій комуністів. Певна частина місцевого населення, що видає себе за пролетарів, ігнорує блоки на зерно з державної допомогової акції. Конкретно сам я зіткнувся з таким випадком—многодітному Гаврилові Кризині хотів дати п'ять блоків на кукурудзу, а названий селянин узяти їх відмовився. До нотарського уряду з'явився з каменем у кишені як депутат від учасників демонстрації...»

Йозеф Вомачка скрипнув дошками в підлозі.

Пройшовся од самих дверей до вікон. Зупинився біля Антоніна Трефулки. Той дописав останнє слово і тримав руку в готовності — нехай пан Вомачка тільки диктує. Порядок, врешті, мусить бути й на Верховині.

— Так то було б і все, фітьфірїть! Правда? — зітхав Вомачка полегшено. Відчував, що додаткове пояснення стосовно мотивів та обставин, при яких було вжито зброю, переконливе і жодних сумнівів не викличе.

— Але, сакра, Тондо! Я забув, фітьфірїть, найголовніше! Я забув про важливе не тільки для нашого округу! Я забув про ціле Підкарпатське Русинсько! — Вомачка схопився так, наче враз мав втратити щонайменше мільйон золотом.— Пиши «чотири»!

Пан Трефулка вивів цифру.

«4. Вважаю необхідним заборонити всілякі збори, демонстрації і сходки».

Тут пану Вомацці справді здалося, що вже все. Та він хвильку походив по кабінету, далі добув із сейфа плакатик, що його недавно знайшов у Берегові, з оголошенням і підписом доктора Берталана Замиша.

Ковзнув очима по рядках заголовка, що були вилаштовані, наче жирні поліцаї в чорних мундирах, попередив Трефулку про форму написання, підкреслив, що все тут має бути літера в літеру, знак за знаком, і вже виразно диктував.

«Подаю примірний текст об'яви для населення:

Обывательство предупреждается, чтобы в собственном интересе держовалось всяких движений и собраний, потому что каждое покушение к преступлению этого воспрещенія будет всякими средствами обидено».

— Так аж тепер, сакра-мать, то буде все!

Сунувши п'ятірні до кишень, пан Вомачка пройшовся переможно по канцелярії, тут-таки зиркаючи в бік стола — на ньому лежало дбайливо складене подання.

Гори довкола оповивала темна ніч...

Діалог, при якому не все було сказано...

Гаврило все чекав жінчиних дорікань.

Коли б до нього озвалася, спитала, як було, хто над ним так позбиткувався, хто його так люто кулаками і палицями скарав, якби насварила останніми словами, а він натомість усю чисту правду виклав би, на душі справді полегшало б... І певно, так уже не боліло б...

А вона — нічого.

Так бувало вже!

А що питати? Мине день, минуть два дні, тиждень. Про все чоловік сам розповість! Нікуди від неї не дінеться! Бувало вже й таке! От чому сама не питала! Сам собі знайшов біду, сам і розповість!

Коли ввечері Михайлик вернувся сам, покам'яніла.

Юнак з розповіддю всього, що пригодилося, не барився:

— Нянька, мамко, вибрали в депутати. Як жандари стріляли і людей розганяли, нянько був у канцелярії. Я додому йти мусив, бо пани за нами гналися аж за готар¹. Але ви не журіться... Нянько голоден не буде — я сунув до кишені йому цілу булку, піби віщий був, що так станеться... Собі не залишив... Бо мене до панів не кликали...

Син розповідав, звичайно, не все. Про кров і зойки — ані слова. Для чого мамі журу? Але ж сам, неборак, потерпав. Хто-бо знає, що діялося на уряді, раз надворі бійка люта. Мабуть, не гладили їх пани, коли там зойк був, а один звідти стрімголов вискочив...

Виснажений походом, зморений баченим, зрозуміти всього юнак не міг. Тремтів, коли думав: люди до панів з чесним словом, зі злиднями і відчаєм, а пани — вогнем! Залізом! Палицями! Коли панська куля влучила скрипалю Федора, могла вцілити і в нього!.. З цим Михайлик і заснув пізно-пізно — таки чекав батька...

¹ Готар — межа сільських полів; кордон між двома селами.

А Гаврила не було й не було. Всі послули, тільки Гафія ще ждала, коли прибрів за північ. Під лівим оком — синяк і пухлина, носа розквашено — великий і червоний, ніби з буряка його вистругали й приставили для сміху та огуди... Верхня губа розсічена, як пампушка в повидлі зі слив. Гаразд, що діти послули, не бачать — на ніч розплакались би зі страху та жалів...

Лише склала руки і вже не знала, чому більше радіє: чи тому, що Гаврило таки додому приплівся на власних, чи тому, що не став калікою, без ока, без руки, без ноги... Пани могли все вчинити... Хто знає, як у нього в грудях... Гаразд, коли печінка і легені цілі, коли селезінку чи нирки не потрощено... Та, мабуть, ні... Коли б таке сталося, з місця не піднявся б! Але пани фальшиві. Вони б'ють так, що все не відразу озивається... Поволі, поволі чоловік нидіє і тане...

Жура її обіймала.

Синяки розійдуться, рани заживуть, сякий-такий знак для пам'яті шрамом залишиться... Чого з бідним не буває на світі гіршому!.. Якби цим скінчилося... Аби не гірше... Аби не конав...

Коли Гафія поралася з холодними примочками, коли на печі лагодила, щоб відпочив, вигрівся, вилежався поза комином, Гаврило думав. Він не просто думав. Він ридав серцем і душею. Його мучив біль за Федором...

Отут знову й знову бачив Федора-музику з Анничкою Калинкою незадовго перед голодним походом. Заручені йшли звати на весілля й питали його, яка дорога до Івана Зареви найкоротша...

І от пани показали Федорові дорогу... Повінчали його кулею... А який музика був!..

Морозом пробирає, коли про все тільки подумати... Небога Калинка!..

Саме подавала чоловікові тепле молочко від білої короткошерстої Ельзи — два тижні тому коза привела на світ сніжно-білу кізочку з двома сережками і чорного, з гнідими підпалинами на лобі, цапочка, — як перед хатою несподівано спинилася машина.

Двох жандармів побачила на ганку, і так їй стало, як би холодною кригою від голови до п'ят обдало.

— Показуй, що тебе все болить! — тільки й встигла кинути. А жандарм уже за клямку тримався, відчиняючи двері.

Поріг переступав, мовби через нього перевалювався, підстароста Іван Гук — у селі його Рилом, а то ще Сікачем називали по-вуличному. Був тут і четвертий, зовсім чужий панок в окулярах. Коли хата Кризини такої честі ще могла удостоїтися, дочекається?..

— Добрий день, Гафіє!— повітався підстароста з прикритим настроєм, ніби саме Гафія і була винна, що він мусить оце клопотатися й місити болото від хати до хати.

— Доброго здоров'я!— зирнула без ніякої цікавості на Гука, повернулася, шукаючи якоїсь ковдрини — не сідати ж панам на голу лаву.

— А ви, Гавриле, щось нездужаєте, півроку!..— Гук удавав, немов нічого не знає.

— А... Дайте собі, Іване, спокій... Така неміч... Якби чоловік на роботі десь втрапив у пригоду... А тут...— Гафія бідкалася, наче це могло вже й Гаврила порятувати.

Чоловік з печі не піднімався. Лише ступні розходжених ніг виставив ніби для показу панам, для кепкування над цілим великим світом.

— До чого, Гафіє, не приводить дурний розум! Коли всевишній — бодай святився і всіх нас просвітив — хоче нечестивця покарати за гріхи, відбере в нього і той мізерний розум, що його нечестивець має... А тоді вже над небораком запанує чорт і вмішає дурня до політик... Замість того, аби твій Гаврило спокійно сидів дома та молився, що сякий-такий загіток приплив для душі — еге, боженик¹ Шкріба мав добру душу і щедре серце!— то він знайшов клопіт не лише собі, але й нам!..

Гафія відмовчалася.

Збагнула про блоки. Як бач, не тільки підстароста Гук, але й староста Георгій Пліха знає всі діла! Тут один від одного нічого не втаїть!

— Пани, Гафіє, хочуть знати, який у вас конт²!..— Гук так поважно відбивав кожне слово, ніби клепачем карбував по блясі.

Гафія задивилася на підстаросту. Потім несміливо, наче сподівалася поступливості, чиєїсь підмоги, зирнула на жандармів і того панка, що всівся біля столу і вже сліпав очима по якихось списаних паперах.

¹ Боженик — обранець до тодішнього сільського представництва.

² Конт — провіант, провізія, запас продуктів.

— Про який кошт хочете знати? — питала з тією жіночою лагідністю, спокоєм і ширістю, коли готова була вже відчиняти двері до всіх існуючих приміщень і показувати комору, горище, сіни, причінку¹ під хатою...

— Панам треба знати і на власні очі видіти, скільки у вас хліба і всякої іншої поживи! — миттю прокашлявшись, зразу ж уточняв підстароста. — Пани мусять знати найперше, скільки якого зерна у вас.

— Якого зерна? — дивувалась Гафія — досі зрозуміти не могла, що цілу громадку люду чужого до неї привело. Коли явилися жандарми, подумала: за Гаврилом! Тепер поволі перший страх розвіювався й зникав. Раз пани не взялися тягти чоловіка з печі силоміць, не веліли одягатися, діло не таке вже й страшне. Добре й те, що неборак тихо лежить. Недужому так годиться, а пани нехай чинять своє з ласки та щедроти до бідного чоловіка. Хіба й тут не їх воля, право й закон?

Підстароста Гук і собі чомусь втупився в папери, що їх панок перебирав. Певно, цим також мав напустити на Гафію туману, ніби пани службу довірили йому не випадково — письменний він, знаючий! Та Гафіїного запитання про хлібний припас не забув.

— Пани мусять знати про весь ваш хліб! — пояснював Гук, оглядаючись по хаті, наче тут враз і міг побачити їхні хлібні скарби.

— А для чого, Іване, панам знати про нашу мізерію?.. — Гафія набиралася відваги. Що не кажи, а чорт тільки видиться страшним, коли його починають малювати. А далі вже можна до нього й звикнути, навіть у тому разі, коли покаже роги.

— Ви, Гафіє, як мала дитина... — Гук відчував, що панам уже й за діло треба поволі братися. — Еге, люди завзялися ходити по демонстраціях, страйках і маніфестаціях, по всяких ворохобах — ми знаємо, хто бунтує!.. Так пани хочуть знати ще й те, яка потреба жене чесного селянина... Я знаю, один іде, бо зарекрутований² — мусить! Комуністи примушують біду коїти! Інший іде, бо йдуть сват, брат, кум... Думає собі так: для тих щось кинуть пани, а я збоку буду?.. Ще хтось іде, бо хоче, аби йому хребта почухали... Сам лінується... Як от ваш Гаврило!.. — Гук лукаво косився на піч, де сам господар

¹ Причінка — прибудова до хати чи хліва для дрібної худоби.

² Зарекрутований — завербований.

вслухував уже не лише, як болить, але і як з нього кепкують.

Гаврило босими ступнями нервово заметляв у повітрі, наче подавав знак: годі! досить! Проте не вставав, щоб зайдам сказати своє. Ще встигне! Нехай погострять ікла!

Гафія помітила все по ногах чоловіка, навіть налякалася, як би він не схопився. Тому починала гасити вогонь.

— Кожен неборак знає своє... У вас, хвалити бога, є і в коморі, і в stodолі, і на горищі. А ситий голодному — не брат...— раптом кидалося й поволі бунтувало в Гафії, бо відчувала вже й сама кривду.

— А ви що думали? Порядок є порядок... Кожного першого і останнього, хто тільки до політик суне свого носа, пани почухають по хребту безплатно! А як, Гавриле, правду кажу?— Підстароста явно не міг заспокоїтися мовчанкою Кризини.

— А бодай тебе, панський смітюху, чухали гостець і холера!— озвався Гаврило несподівано. А Гук навіть зрадів, що таки добув з нього слово.

— Та ви, Гавриле, нівроку, здорові! А я думав — не на фіглі розхворілися!..

Жандарми жваво перемигнулися. Бач, їм було на тому, чи Кризина справді хворий настільки, що його(з дому рушати нема можливості.

— Іди, йди! Лізь, щоб твої очі повилазили!— Кризина схопився, тримаючи біля припухлої губи й ока зволожену козячою сироваткою ряднину.

Гука спонукало раптом до сміху. Та він дібрав, що тут хихикнути ніяк не годилося. Але прикусити язика так і не зміг.

— А кажіть лишень, Гавриле! Не ліпше було б, коли б вас так коло любаски вималювали? Жінка б висварила, може, й качалкою висповідала, та й на цьому б кінець... А тут — панам клопіт, урядам робота! — Гук мудрував так, наче сам він і був найвищим законом.

— Якщо тебе, панська онучо, до моєї хижі чорт приніс, аби я за твій дурний та нечесний розум розсадив тобі злодійську голову, а собі знайшов клопіт і дорогу в темницю, мели гадючим жалом далі!

— Ти собі, Гавриле, біду знайшов без мене!..— Гук показував рукою на його розквашене лице. Гукові подобалося насміхатися з інших. Наруга Кризини при панах припинувала його й злила.

— Але тих леграцій¹ досить!— Невисокий чорнявий жандарм став біля дверей.

— Ходіть, Гафіє!— скоромовкою наказав Гук.

У сінях невисокий жандарм зирнув по закіптявілому до чорного полиску дранковому даху. Дим з печі Кризин клубочився до сіней, там здіймався вгору й стелився під дахом.

Жандармові привиділося, ніби на бантині щось висить. Сягнув у кишеню за ліхтариком, блиснув на горище: там жовтів шмат прокопченого сала.

— Шпик!..— вирвалося захоплено.

— Для великодня скуплюся... Давно б розійшлося... Та й веснувати з чимось треба...— Гафія мов у чомусь несподівано провинилася перед панамі.

Мовчали.

Невисокий з ліхтариком у руці вихопився на горище. За ним ліз і панок в окулярах.

Здригалася під чоловіками хтозна-коли і яким теслею майстрована стеля. Здавалося, ще трохи, й стіни поваляться.

На плетеній з лозин лісці жандарм помітив волоські горіхи, на іншій лежала купка пожовклих лісових, на третій — сушениця з яблук-падалиць, грушок, слив.

— Най пани собі до кишень горішків наберуть!..— Гафія готова була пригостити їх, як лишень побачила, що вони приглядаються до сякого-такого набутку.

І собі вибралася на горище. Коли вже Гук покликав, треба тут бути: пани мудрі, не хочуть без неї оглядати припаси, щоб не сталося навіть малого непорозуміння! Щоправда, Гафія не важилася стати ногами — морозом пробирало, як лишень поміркувала, що може заломитися стеля. Тому з драбини тільки й дивилася на панські ревізування.

Пани горіхами не пригощалися. Мов і не чули її.

«Гонорують! Дивися на них!..— подумала. А тому більше й не озивалася.— Нехай! Певно, десь пригостять їх ліпшими!»

Під самим гребенем, де плеса даху сходяться верхами, пан в окулярах нагледів вінки качанів. Просушені вітром, який шалено рвався з-під покрівлі, при світлі малого ліхтарика виділися такими, немов були відлиті з чистого золота.

---

¹ Леграція (чеськ.) — жарти.

— Кукурудза!— ткнув рукою панок в окулярах.

— Насіння, паночку!.. Для себе стільки вродилося, що Гаврило до млина легко відніс за п'ять разів!.. Знаєте, Іване, якими врожайми тішилися ми минулої осені!..— Гафія вже стала й собі на горищі думати: коли заломиться, то хай уже все валиться на одну купу!..

— То, прошу вас, для насіння... для насіння!..— підтримував Гафію підстароста, добре знаючи, що без насіння селянин навесні як без душі.

— Раз насіння, записувати не будемо!..— Панок в окулярах тільки рукою махнув. Певно, знав: на Верховині і в скупі та голодні зими селянин на насіння дивився, мов на дорогоцінний скарб, беріг його, як бережуть недоторканну святість. Та й слово Гука щось для панів також важило.

— А тут?— Панок тикав кулаком по мішку — на крокві був підвішений.

— То квасоля!..— спокійно відповіла Гафія, хоч панок і сам по шурхоту добре чув, що за продукт так дбайливо Кризини тримають на горищі.

— Так з неї можна варити і варити! Де тут голод?— Панок уже таким голосом виказував здивування, що й злість проривалася.

— Так-так, паночку!.. З неї варити можна! Але щось і посадити треба! Бо весна дивиться на нас теплим сонечком ласкаво. А прийде осінь, питає, де ми були, що чинили, як про зиму голодну дбали... Марно будемо навесні дерти очі в небо й чекати, поки святі кинуть насіння... От і бережемо!..— Гафія вже пояснювала терпеливо і зовсім-зовсім спокійно. Либонь, таки розуміння, що качани кукурудзи потрібні для засіву в ріллю навесні, додало сміливості й певності.

— Ви тільки про насіння та насіння... Мусите бути великими газдами, коли так багато квасолі садите!— мудрував панок в окулярах. Бач, таки розумів: забагато квасолі для насіння в Кризин зберігається на горищі.

— Правда, тут і піст... Треба щось варити...— поступалася господиня. Всієї квасолі з того мішка вистачило б не для одної господині в горах у час ярювання.

— Пшениця!.. Добрі люди!.. Тут ще й пшениця!..— Коли панок помітив невеликий мішечок з зерном, так захопився, немов раптом цілі склади провіанту виявив.

— Овес!— мимоволі промовила Гафія. Ураз мало не поправила себе: «Овес — насіння!» Та схопилася! Чого

добраго, і тут панок буде насміхатися. А що їм пояснювати, коли вони такі сліпі й глухі.

Сама ж бачила тепер не просто гіллям обплетену кошару, затиснутий поміж людських нивок наділ від батька. Бачила перекопану латку паленища серед облогу — сюди було знесено хмиз, сухе листя, підпалено все для того, щоб попелом землю удобрити. І висіяно було тут. Бо вже бачила той день, коли Гаврило, вона сама, старші діти обліжок паренували, нивку перекопували, насіння вівса прикопували — робота ця під Бескидами завше шанувалася вже й тому, що нерідко вівсяний коржик ставав порядком... Певно, в цю хвилину Гафії співав той вітрик, що пестив налитий колос і котив золотаву габу, повідав потаємне шелестливий шепіт вівса, обдавало солодким запахом м'яких снопиків, дихало теплим ошипком. Знала, небога, що кращого від пшеничної паляниці хліба нема ніде. Та була свідомо: у великому світі є краї, де й вівса тільки сняться...

Пани поволі сповзли з горища.

Хвильку постояли в сінях, озирнулися, ніби й не знали, що ревізувати далі. Невисокий чорнявий жандарм лупнув очима вгору. Можна було подумати: щось на горищі забув. Панська причепливість починала дошкуляти, але Гафія сердитися не мала й на думці — пани знають своє.

Глухі двері вели в комору прямо з сіней. Худорлявий панок штовхнув їх рукою з надією, що вони тут же й відчиняться. Та було замкнено.

— Відомкніть! Най пани час не марнують!..— Припухлими очима Іван Гук зиркнув на Гафію так, що жінці стало ніяково — хтось подумати міг би, ніби в коморі золото.

Метнулася шукати ключ.

Від неспокою ніяк не могла втрапити ним до виверченої в одвірку дірки.

Забавою видалося для панів, як вона відмикає. Навпомацки довго шукала язичком ключа засув, поки й крутнула. Тільки тоді схаменулася, що в коморі зерно на блоки — не все було змолото на муку.

Так хотіла б, аби минули комору пани.

Дарма!

Присадкуватий цупкий мішок зрадливо стовбичив під стіною навпроти самих дверей — досить було їх відчинити, як лантушок на панів виставився.

— Кажіть лишень! Вашому чоловіку ще бунтувати? Вашому чоловіку ходити в голодних походах? Вашому чоловіку потрібен «червоний день»?.. Вашому чоловіку треба грабовими палицями по тому місцю, звідки ноги виростають, двадцять п'ять — раз, двадцять п'ять — другий раз, аби сидіти не мав на чому! Дивись на них: на горіщі зерно, квасоля, на бантині — кабан, горіхи сякі, горіхи такі, компот, у коморі — кукурудза!.. А він по демонстраціях улюлюкає та вархолить¹. А він репетує, щоб йому полонини давали!.. — Панок в окулярах тикав на мішок рукою так, мов несподівано в коморі надибав бездонний міх-чарівник — бери з нього; скільки б не брав — краю не буде, скільки до млина не возив би — не перевезеш, не перемелеш!..

Гафія покірно мовчала. Вже думала: пани в дурня зі мною забавляються? Чи вірять самі в те, що кажуть? Чи певні в тому, що думають?

Десь корила себе за те, що ключ знайшла і так легко-вірно, прудко відчинила комору. Певно, двері виламувати ніхто не взявся б. А хто знає, яке в панів право...

— То на голодні блоки... Шкріба, сарака, поміг... на відробіток... — пробувала пояснити, щоб не думали, ніби вродило на їх ниві.

— А коли на блоки, так що? Хіба то не хліб? Дивись на неї! Держава допомагає ще й таким, які без блоків могли б спокійно обійтись, а він по демонстраціях шукає собі журу та біду! — Панок в окулярах ніяких виправдань до уваги не брав.

— Я вже казав, що Гаврилові хребет свербів!.. Йшов, аби йому ані за «дякую» пани почухали... Ги-ги-ги! — недоречно й справді глупо гигикнув Гук, мимоволі озираючись на двері, чи з кімнати не показується Гаврило. Правду казати, підстароста знав його неспокійний, запальний поров.

Пани переглянулись, наче й справді староста сміхун і неабиякий жартівник.

Гафія зберегла витримку — вроджене благородство не дало мовити жодного слова.

Гук очима скопив на господиню: йому хотілося бачити, чого відмовчується, що в неї на обличчі.

Пани подалися з сіней.

Пішли озираючись по двору.

---

¹ В а р х о л и т и — репетувати, кричати.

Зупинилися перед приліпленою до хати причінкою, що невисоким дерев'яним зрубком була кладена «в лапу». Дбайливо обмазана глиною на балезі та біловусі, з про духом-віконцем над самими дверима, вона глухо й сліпо втупилася в панів.

— Тут молоко?— Панок в окулярах кінчиком черевика копнув зачинені двері. Певно, знав, для чого прибудовуються такі хлівчики на Верховині біля стайні основної, а то й при хаті. Притулить верховинець, використавши одну стінку готової будівлі, і вже має куди загнати овець, кіз. А то й корівка нерідко в такому зимує...

Гафія промовчала.

— Тут молоко?— знову панок штурхнув черевиком у двері причінки. А жандарми стояли й готові були перевіряти тваринництво у Кризин.

— Молочко,— промовила Гафія якимось холодно й бай- дуже. А сама подумала: бодай тебе штовхало, бодай тебе штрикало в саме серце! А бодай твоїй матері й жінці твоїй було так солодко, як мені тепер!

— Не забудьте записати, що в Кризин є рогата худобал— кивнув панок головою до жандарма з таким задоволенням, ніби знову піймав когось не просто на фальші, а на злочині.

— Люди добрі!..— забідкалася відчаєно господиня — справді забагато всього!

Почувши гомін, а ще більше зрозумівши, що тут господиня, Ельза мекекнула таким жалібним голосом, ніби до неї п'ять вовків підбиралося.

Пани зачудовано дивилися.

Тільки жандарм приступився до причінки, аби на все глянути власними очима, як двері мовби самі й відчинилися.

Хлівчик-причінка дихнув здушеним сопухом.

Козенята мекали з такою бадьорістю, з таким завзяттям, ніби щось жалісливо просили, а тепле молоко від цього враз мало потекти на їхні язички.

— Дивись лишень! Тут ціла черідка!— захоплювався панок грайливим козлиним виводком.

Пани тислися на порозі — тільки двоє вмістилося у дверному прорубі. Підстароста Іван Гук півнем витягнувши і так зазиравав понад голови.

— Дивіться!.. Дивіться на наші отари, на наші корови, на наше молочне стадо!..— понукала й припрошала Га-

фія. Та ніхто її не слухав, не чув, у кожного було тепер своє діло, і кожен по-своєму скидався на дитину.

«Господи! Як змізернів, як зійшов нінащо світ! Уже й коза в бідного чоловіка панам очі видовбує!»— відступалася Гафія з важкими думками.

Мудра і вчена житейським практичним досвідом літ коза Ельза сахнулася в дальній кутку за перегородкою. Тільки довірливі козенята передніми ратичками зіперлися на перекладах і повиставляли мордочки, ніби частування підносили на долонях уже не тільки захоплені діти Кризин, а повноважні пани!

Розчаровано хвильку помовчали, а один очима нишпорив по закамарках прибудови.

— Картопля!— Панок запримітив у кутку ліворуч од дверей сухим листом прикриту невелику перегородку для зберігання насінного припасу.

— Картопля?— Гук уже тиснувся, щоб сунути голову в причінку.

— Так вашому чоловіку «червоний день» потрібен? Так ви голодні? Вашому чоловіку бука на хребет і двадцять п'ять по-румунськи!— Сердитий панок в окулярах не тільки запитував, а й відповідав. І зразу ж:— Треба записати, що в Кризини-пролетаря виявлено десять центнерів картоплі!

— Що ви? Люди добрі! Маєте бога? Не знаєте, що весна вже недалеко? Що до землі втулити, коли не оте насіння?— Гафія говорила так, ніби заодно молилася й скаржилася.

— У вас все — насіння!— витріщив очі панок в окулярах і глумливо показав прокурені рідкі зуби.

— Іване! Де правда? Ви свій чоловік!— шукала Гафія бодай непевного захисту в підстарості.

— Там десять центнерів не буде!— Іван уже пас очима по сховку, чи нема ще десь прихованого хліба. Сам добре розумів, що дрібна картопля завжди призначається на господарстві для того, аби її посадити в ріллю, як тільки настане тепла пора. Тут, на Верховині, діяв давній закон. Було давнє неписане правило і в найбіднішого: припас для весни залишається недоторканим, насіння — не пожива, так само, як і нивка, сонце й теплий дощик для життя...

— Кажете, десять не буде?— Панка цікавила кількість знайденої за перегородкою насінної картоплі.

— Десять не буде!— Гук не міняв свого слова.

— Але вісім буде!— панок трохи поступився, скоріше про людське око.

— Коли буде вісім, то скупих!— догідливо прикидав і Гук, ще не знаючи враз, куди краще хилитися — таки в чомусь зарадити Гафії і бідоласі Гаврилові чи стояти до кінця на боці панів.

— А ви, Іване, зі своєї картоплі докладете, якщо не вистачить навіть до трьох? — питала спокійно підстаросту Гафія.

— А скільки отак, на ваш розум і совість?— мирно глянув на неї Гук.

— Зо два, зо три мішечки буде... Ситий хотів би, щоб голодний їв сиру землю... щоб каміння гриз! Є бог на небі?— Гафію душила не тільки люта кривда, а й гірка образа.

— Чого ви язиком мелете? Для чого поминаєте бога? По-вашому виходить, що пани тільки брешуть і йдуть на пастю на селянина!— спалахнув панок в окулярах. А його враз поспішив підтримати і сам Гук:

— Виходить, Гафіє, тільки ви одна й маєте правду, а інші всі — брехачі та злодії!— Підстарості не сподобалося й те, що вона не здатна була оцінити його старання: все ж насіння відстояв — пани не записали.— На картоплі теж міг би мовчати, коли пан прикидав кількість.

— Я, Іване, ані того не кажу, що пани брешуть, ані того не кажу, що пани злодії! Але мене душать гірка неправда і чорна кривда! То й сліпий може увидіти, скільки насіння в тій жебрацькій причінці.

Її вже не слухав ніхто.

Пани зайшли знову до хати.

За столом писали недовго.

По всьому, що чула, що могла зрозуміти, зараз бачила: з Гаврилом господарюють вони добре, мають хліб, мають сало, є відповідний припас картоплі до нового врожаю, окрім насіння, є на господарстві й молочко, можна мати й своє м'ясо — підростають козенята.

Вся тремтіла.

— А тепер, Кризино, іменем закону збирайтеся з нами!— виструнчився серед хати жандарм — справді хтось міг би подумати, що віддає честь Гаврилові, тоді як насправді витягнувся з обов'язку служби.

— Люди чесні! Та він побитий! Він такий хворий, що я вже думала — смерть на порозі!— Гафія терпла й глухла.

— Він хворий? Пан Гук тільки поріг переступив, а Гаврило вже готовий був голову йому розсадити!— похопився панок в окулярах...

— Тут, Гафіє, бесіда коротка! Пани Гаврила тільки на допит поведуть, а потім відпустять...— заспокоював мирно Гук.

Гаврило слухняно, хоч і поволі, злавив з печі.

— Порядок є порядком, закон — законом!— Іван Гук наче готовий був похвалити Кризину за розуміння і статечну покірливість.

Куди ж діватися чоловіку перед законом?

Діалог з інспектором

— Сідайте, колего!— Дебелий і широкий у плечах, чорнявий, постійно зібраний шкільний інспектор Андрій Коцан показав крісло з високою спинкою навпроти стола, а сам уже відкрив шухляду й щось із неї добував.

Виклав кілька книжок з урядовими розпорядженнями та інструкціями для службового користування, прокашлявся, тримаючи затиснуту в кулачок долоню біля уст.

— Так що, колего! Шкода, могло цього й не бути...— Шкільний інспектор вів бесіду, ніби діалог між учителем і ним не починався, а продовжувався. Насправді ж Методій Лемак досі не сказав ні слова. Оте «могло цього й не бути» видалося не просто загадковим, малозрозумілим, але й зовсім несподіваним.

Настала хвилина, в яку мовчав шкільний інспектор, мовчав учитель. Хвилина справді важка, зтяжна, з тим настроєм, коли кожен знає, що все вже й відбулося, хоч дійсно залишається багато-багато попереду.

— Я нічого не розумію!— мовив Лемак, навіть піднявшись з крісла — вчителю вже не сиділося.

— На жаль, не розумію і я! Що за лиха доля, яка безробітність, яка нестача хліба, яка потреба на полони, які рештанції змусили вас, державного вчителя державної народної школи, йти в тому поході?

Знову хвилина мовчання, зтяжна і важка.

Шкільний інспектор невдоволено пройшовся по канцелярії, мить постояв біля шафи з книгами, далі підійшов до вікна і вже дивився на великий голий кущ бузку недалеко будинку шкільного інспекторату в саду, геть-геть на відстані од вулиці. І вулиця була затишна, і сад був

тихим, навіть запущеним, з великими старими яблунями, грушами, кількома горіхами при межі; і все тепер виділося немилосердно і гнітюче тихим. Інспектор, либонь, таки добре знав, що звільнення вчителя зі служби з мотивів політичних у його окрузі найперше не робить честі йому, звідси й добра пригорща злості, звідси й готовність допекти, а коротше — відвести душу.

На кущеві бузку перестрибували й перепурхували з гілки на гілку горобці — сердиті, надуті, чимось збентежені. Мабуть, голодні. «Голота! Демонстранти!» — подумав шкільний інспектор Андрій Коцан про пташину зграю, і від цієї думки злість до вчителя закипала.

— Сідайте, сідайте, колего! — Інспектор насправді мав повне право не називати Методія Лемака колегою відразу, як тільки отримав урядове повідомлення із шкільного реферату, та в цьому разі він зберігав ще елементарну благопристойність, ба навіть певне чуття фахової, саме фахової солідарності.

Лемак сидів.

Він сидів і похмурим поглядом дивився на світ крізь вікно — блакитно-сріблясте небо, помережане плетивом гілля саду, здалося йому вмиль чимсь не просто далеким, а химерним, забавним, навіть красивим. Але ж це все було зі світу уяв надхмарних, з казки, що справді не мало ніякого відношення до того діла, по якому його запросили в шкільний інспекторат.

— Можна бути вільним? — Лемак схопився, все розуміючи.

— Рішення шкільного крайового реферату в принципі можете оскаржити. Але мало вірю в те, щоб воно в принципі було анульоване. Робота вчителя в школі в принципі несумісна з політичною діяльністю: політика — для політиків, цей хліб — не наш! Молоде покоління треба в принципі виховувати в душі любові до республіки, поваги до конституції і законів! Святий обов'язок учителя — бути вчителем. Яка держава в принципі потерпить вчителя при політиці? — Оце «в принципі» чомусь застряло на язичі інспектора Андрія Коцана так, ніби єдино цим він міг довести безастережну ваговитість і значимість викладеного.

Інспектор трохи помовчав, можливо, чекав, що вчитель Методій Лемак теж скаже своє слово. Врешті, як до вчителя, інспекторат до нього ніколи не мав претензій. Навпаки! Лемак був завжди серед кращих. Тим прикрі-

шою видалася несподіванка після аргументованого і доказового подання жандармерії зі Сніговця.

— А зрештою, для чого я вам це все кажу, коли ви сам, певно, добре справу розумієте...

— Справи я не розумію...— Методій Лемак відповів холодно, рішуче, могло здатися — з деякою роздратованістю.

— Ну, знаєте, колего...— Інспектор ураз готовий був викласти купу доказів і фактів.

Лемак терпеливо чекав.

— Ну, знаєте, пане колего! Отой хор з «Інтернаціоналом», ваш похід з голотою...

— Не з голотою, а гнаними і голодними...— спокійно заперечив учитель.

— З якими «гнаними», хто їх жене?— їжачився інспектор.

— Їх женуть злидні безробіття, голоду, нужди...

— Ну, гаразд. Їх женуть злидні безробіття, голоду, нужди... Тепер злидні, голод, нужда у всьому світі... Ви добре знаєте, що цілий світ терпить від економічної кризи...— Інспектор вдавався до глобальних розмірковувань, наче йому подобалося — має перед ким виявити і свою обізнаність.

Зайвим, цілком зайвим і безпредметним видавалося Лемаку встрявати в бесіду з інспектором — на різних берегах вони!

— Голод, безробіття, нужда вас не женуть! У вас державна служба! Для чого вам похід?— Інспектор усовіщав і запитував, і було помітно, як починає втрачати рівновагу.— Яка ганьба! Яка ганьба в моєму шкільному окрузі!.. Перший випадок!..— Коцан знову нервово заходив по канцелярії — статечний і підтягнутий, з акуратно пов'язаним темно-синім метеликом у білу крапинку, в темно-сірому смужкастому костюмі інспектор мовби обвис, охляв.

— Я певен, ви й сам шкодуєте з того, що сталося...— Здається, він готовий був бодай за щось зачепитися.

— Зовсім, зовсім не шкодую!— похитав головою Лемак на заперечення, встав з крісла й пішов до виходу.

Інспектор ще вигукнув услід про призначення нового вчителя. Але для Методія Лемака це вже не мало ніякого значення.

До цвинтаря далеко.

До цвинтаря йти довго.

Андрій Корінь думав тепер не про Федора-музику, а про Гаврила Кризину.

Похоронна процесія розтяглася по довгій сільській вулиці.

Андрій чвалав позаду.

Дорога підсушена нічними приморозками, денним холодним сонцем.

Йти по гладкому небаюристому легко. Корінь під ноги не дивився.

Корінь дивився на ступні тих, що йшли перед ним, що ступали од нього по боках. Мимоволі зиркав назад, і могло здатися, що його тепер цікавлять тільки ступні. І видалося йому самому, що то вже не люди свої ноги несуть, а сільською вулицею живими істотами проходять гумові постолі...

Одні його особливо вразили. Великі, чорні — до них вмотано сірі онучі з домашнього сукна, битого в ступах. Вони холодно чиркали повітря чотирма шайбами гвинтів — майстер стягнув залізом догори закоплені рила постолів по боках так штудерно і надійно, що, певно, вік можуть служити! Постолі в своїй задній «підборочній» частині були скріплені тими ж гвинтами й шайбами, та тільки вже не металом виблискували, а тупо мелькали рудою іржею...

Менші, для меншої ноги і скупіші для онуч, постолі теж були з гуми. Та на них уже ніхто не тратив холодного металу, бо їх зшивали і збирали по моделі шкірою-сирицею. Таких постолів у походах Андрій бачив силу-силенну і тут упізнавав почерк майстра-постолаша¹ Йонки Ірмана. Того Ірмана, що, певно, день і ніч гумові автомобільні колеса краєв, ділив на кусні, зшивав не лише сам, але зі своїми помічниками-учнями, бо з великого вікна постоларні на вулицю, на перехожих дивилася ціла гора гумових постолів — вибирай по смаку, по кишені, по нозі.

Тут-там рябіли постолі то пружками, то суцільною білизою. Андрій знав: Йонко майстрував такі з гумових шин, які службу літакам уже відслужили в Чехії та Мо-

¹ Постолаш — той, що виготовляє постолі.

равії, на Словаччині і в Ужгороді. Ці шини Йонко доставав з великими труднощами, майже контрабандою, зате називав їх «стопроцентовими», за постолі з них і зажив собі найбільшій славі. Саме такі і були найбільш тривкими та легкими у вжитку... Не з шин автомобільних, а з літаків! Це щось та значить! Глянь, дивним дивом шини з літаків потрапили аж у верховинський глухий край, над яким літаки ледве що колись тільки й пролітали! Добулися на Верховину, щоб уже не в подібному до польоту бігу, не в повітрі, а всього лишень у ході по грішній землі службу нести чесно і гонорливо на ногах людини! Бач, не хотіла гума з літака в пенсійний запас. Була певна: в порохівницях порох іще є! Саме постолі з шин від літаків утвердили за собою на Верховині славу вічних...

Не випадково через авторитет цих постолів за взуття Йонко і брав найдорожче — скаржився, що матеріал добувався не легко. Врешті, зрозуміло все: по землі не тільки з упорядкованими вулицями під асфальтом, цементом, надійним гранітним бруком, але й з дорогами баюристими бігає, ходить, чвалає, просто повзає і лазить куди більше, аніж таки літає в надхмарних висотах з чистим небом, ближче до сонця. Тому, либонь, у надхмар'ї навіть проста гума набуває більшої значимості, як на грішній землі. Тому й ціна того, що піднімається вище хмар, до сонця, завжди більша!.. Торкнулося це, бач, і верховинських постолів!..

Андрій Корінь озирає ще цілу армаду гумових постолів з автомобільних камер — чомусь камери ці на Верховині називали «душею». Постолі з них були полегшеного зразка, легкої моделі. Постолі ці і легше ступали тепер по дорозі до цвинтаря. Ні, немовби пливли! Бо взуті були на жіночі ноги і карбували крок нетвердий, ніби гладили землю м'яко й пружно, міряли віддаль точними і рівними в поділі відстані кроками-відтинками...

— Автономія?.. — несподівано сам себе питає Корінь. Далі посміхнувся і вигукнув:— Автономія!— І вже тепер не лишень вдивлявся, але вслухався в нестримне човгання, чалапкання тих постолів по вулиці, що зловісно повзли в мізерії своєї бідності...

— Пани обіцяли Підкарпатській Русі автономію, а дали гумові постолі!.. Автомобіль!.. — Андрій Корінь останнє слово вимовив з таким притиском, що Прошка Федір

біля нього мимоволі оглянувся, чи на людський потік не суне звідкілясь автомашини.

— Страх напав? Еге, який ти пролетар! Боїшся?— Андрій Корінь кепкуюче скосив очі на Федора і штовхнув ліктем під бік.

— Та чого б я автомобіля боявся, коли за нами люди і люди!..— відбувся Федір Прошка жартом.

— Знаю, знаю добре! Ви, Федоре, або за плечима інших, або перед грудьми інших!..— кольнув Корінь Прошку за те, що в час голодного походу він не явився до складу депутації на чолі з Іваном Заревою в «червоний день»— Зарева кликав і шукав, а Прошка таки не озивався, хоч насправді був зовсім недалеко. Бач, добре чоловік пам'ятав, що в нотарському уряді між чотирма стінами могло перепастися ще до того, як іншим влетить на відкритому просторі.

Прошка хитро відмовчався.

— У нас так, Федоре, не роблять!..— Корінь усовіщав, дорікав.

— Що не роблять, то не роблять!.. Маєте правду, Андрію!— немов погойдувався на гойдалці Прошка. І враз несподівано вкусив:— І ви, Андрію, показали себе добрим страхопудом! Люди панам рахунки викладали, а ви з канцелярії дали знати ногам!..— Прошка насправді був несправедливим, бо добре запам'ятав як те, що Андрій вибіг з розквашеним носом, так і те, що саме Корінь дав громаді знати про злу розправу панів над депутацією в нотарському уряді.

Андрій помовчав. Але ж мовчанка його була коротка.

— Коли пан вгатив мене по носі, я мусив рятуватися. Побачу, що вчините ви, Федоре, як пани з вами будуть вести рахунок...

— Видно, Андрію, й пожартувати не можна. То й дурний міг зрозуміти: вчинили ви добре діло. Дали знати людям про збиткування над депутацією. Треба таке вчинити було!

Якийсь час ішли мовчки.

Мовчала похоронна процесія.

Андрій вслухався у човгання постолів, мов проникав у дивовижну таємницю незвичайного маршу, задивившись на свою обувку. Майстрована тим самим Йонком Ірманом, ще не була підбита, бо не проносилася.

На сирій дорозі Андрій помітив сліди з візерунками протектора і вже придивлявся до великих постолів по-

переду. Так-так, це вони писали дорогу кривульками — похід брався з головної вулиці. Але в цю ж мить очам Андрія знову являлися оті найбільші постолища, які побачив нині в процесії, тільки на залізі з гайками.

— Генерали!— раптом вигукнув Корінь. А Прошка подивився на нього: про що це він?..

— Міністри! Генерали! Маршали!— приповідав Андрій, бо все не знаходив, до якого з чинів і рангів у цивільній та військовій службах можна б постолища-велети з достоїнством прирівняти.

— Гітлер! Муссоліні!— несподівано хихикнув Корінь, що передні й обернулися.

— Казати, пани з депутацією не добрим словом, радою, а — гумовими палицями!..— Прошка лагідно, майже пошепки відводив увагу і думу Кореня од постолів, на які Андрій так задивився. Боявся, як би тут з Андрієм не зажити політичного клопоту... Та й знати хотілося від очевидця-депутата, що коїлося в уряді позавчора. А тут нагода була... А сам Федір Прошка вдавав з себе не тільки глухого, сліпого і німого, коли Зарева скликав депутацію, але й драла дав, як забачив на ганку жандармів з рушницями.

Корінь відмовчався. Недовго... Бо незабаром стиснув губи, щось незрозуміле мовив і розпачливо рукою махнув.

— Знаєте, Федоре!.. Ви нічого не знаєте!..— наче шкодував Прошку чи просто мав його за третьосортну людину.

Федір відмовчався. Почував себе винним і вже нічого не питав. Адже про все міг знати й сам. Андрій Корінь ще хвилину йшов мовчки. А далі йому захотілося таки розповісти. Нехай знає він, нехай знають і люди. Чого таїти ще й від близьких ту кривду, якої завдано.

— Знаєте, Федоре, подав Зарева панам документ з вимогами голодного походу. Дивлюся, нотар вимоги читає. А лице його — то як стіна, то як ватра... Але дивлюся — пасе очима по депутатах пан верхній, Вомачка. І вже Кризину свердлить — Гаврило недалечко від мене стояв. Думаю: напасть близько! Не любив я четника. Раз лишень таке, наче начальником чорт шибнув або вселився до нього сам біс. Бо прискочив до Гаврила і вхопив за груди. «Ти сюди з каменем?»— рывкнув так, що я мало не оглух. «Який у мене камінь, пане?»— Кризина виїпняв булку. Враз налетів інший жандарм. І коли вгатить

Гаврила в потилицю — той, сарака, носом у стіну копнув, наче мотикою. Я думав — будинок упаде...

Корінь замовк.

Прошка теж мовчав.

Андрій щось мислив, міркував, бо чоло його збиралося зморшками сумніву, догадок.

— Знаєте, Федоре, я вже всяко ламав свою дурну голову... І так, і онтак, і зліва, і справа... Не знаю!— Корінь до чогось таки доскіпувався. А потім невпевнено, з сумнівом:— А знаєте, Федоре, для того пана, що хліба нашого не їв, кукурудзяна булка могла й каменюкою повидітися...

— А бог для чого дав йому очі?.. Е, ні-ні, Андрію!— захитав головою заперечливо Прошка.

— Очі очима, а злоба — злобою! Коли пан захоче, і хліб прийме за камінь!— ніби підсумовував Корінь.

Побратими, здається, наговорились. Та Прощі ніяк не йшов з думки Кризина. Бо вже пригадував і торішній похід — жандарм тоді так всадив Кризину прикладом рушниці, що груди його бубном озвалися. Дивись, і цього походу мав щастя!.. Пани дали йому не тільки те, що сам заробив, але й за інших відміряли...

— А Кризина?— непомітно для себе питав Кореня Прошка. І вже далі з'ясовував:— Відвезли неборака до шпиталю відразу чи потім за ним прийшли?..

— До тюрми!..— сухо кинув Корінь.

— Побили й до тюрми? А за що?..— Прошка вже обурювався.

— Питайте ви мене, а я буду вас... А Зареву, Мочара, Івашку, Трикура за що в темницю посадили?— Корінь справді й сам хотів би знати ту премудрість...

— А їх, Андрію, прямо з уряду та в тюрму чи дали ще додому піти? Не сердьтеся, що вас таке питаю... Хвалити бога, сам я в такому не бував...— Прошка наче мав чому радіти.

— Кого з уряду, кого не з уряду... Одним дали вийти, а Зареву до темниці відразу... Хтось говорив, що небораку Кризину по дорозі додому вхопили і зв'язали...— Корінь знав далеко не все, але ж розповідав щиро, навіть до-мислюючи, хоча сам Прошка був докучливим.

Процесія піднімалася пагорком.

— Боже, скільки людей!..— задихався Прошка. Відко-ли занеміг на сухоти, вгору йти йому важко. Лице рум'ян-цем горіло. Хтось подумати міг — у ньому грає кров...

— Чотири села правлять весілля женихові Федору!— лише й кинув через плече Корінь. І вже мерщій хапав Прошку під руку — треба чути, що скаже парламентарій із самої Праги.

Корінь ковзався облизаними підощвами постолів — промерзлий уночі схил на сонці відтанув. Ковзався ще й тому, що Прошка мимоволі побратима тягнув назад.

— Ти з мене душу хочеш вигнати!..— Прошка зупинився і руку, якою тримався за Кореня, приклав до грудей. Андрій став і собі.

На чолі, під самими очима на обличчі окремі зрадливі росинки поту ще стигли, інші вже зливалися й текли...

Прошка твердим рукавом домашнього сукна повів по лицю і відчув такий біль, ніби тернув терпугом.

— Тяжко, брате!— зітхнув і знову взявся за Андрія.

— Дихни, дихни хвильку... підемо... Не горить!..— Андрій винувато похитав головою й по-доброму усміхнувся до товариша.

Труна довгим білим човном пливла схилом усе вгору та вгору — цвинтар геть-геть високо над селом... Першого на цілу велику околицю скрипала Федора побратими-парубки несли на плечах поволі і рівно, наче й цим самим виказували йому шану та честь.

Корінь і Прошка тепер уже, здається, не бачили великої громади люду — сірою, білою, чорною і бурою одежею розбрелася схилом до цвинтаря,— бо на очі їм налягав туман чорною поволокою, поки не схопили долонею по великій сльозі. А тут уже домовина забіліла й попливла вгору вузьким віком ялинової дошки...

— Ади, хлопці! Четники для порядку!— хтось раптом узяв Кореня за плече, сопучи.

Андрій мовчки повернувся.

— А, вуйку! То ви!— зрадів старому Коворданові — від того вечора, коли громада з комітету дії складала вимоги в його хаті на вигоні села, не стрічався.

— Кажу, Андрію, нас пильнують четники!..— кивнув старий захованими під навислі острішки брів очима, що сльозилися... Од старості, можливо од вітру, а можливо ще од чогось іншого...

— То за небіжчиком Федором пани прийшли!.. Та що, коли й скрипка його розбилася... Бояться пани Федора й мертвого!.. От сила й слабість!..— лихословив Корінь.

— Тепер можуть іти!.. Тепер можуть вартувати...— махнув рукою розхвильований Прошка.

— Всіх не виб'ють...— ураз Андрій не те щоб Ковордана втішити, не то щоб собі додати бадьорості. На цвинтар піднімався мирний люд тією лавиною, що в ній справді таїлося грізне...

— Покладуть оловом одного з ніг, підніметься десять!— ніби мимоволі промовив Прошка. А Корінь тепер уже міркував, що такі немарно товаришеві розповів про історію в уряді...

Домовина лежала на розритій землі, коли Корінь наблизився до ями.

«Він!» Біля рідних побачив тих, що прибули з Мукачєвого, з Ужгорода. А серед них і невисокий, зі змученим обличчям — саме таким депутата парламенту бачив Корінь і в газеті. Тепер уже оглядався за Прошкою.

— Еге, там стоїть!.. З чорним калапом¹ у руці... — шептав Федорові й тільки головою показував у бік гостя.

«Пінкус!» — Корінь, здається, захопився ще більше, бо в натовпі на християнському цвинтарі в купці музик високою статурою прямо проти нього ген-ген на віддалі світився чорними кучерями Мойша Пінкус.

Побратими витягали шиї і вже так силкувалися побачити, хто зараз озвався з-над могили.

Парубок промовив слово, два, далі затнувся, наче слова в нього попровалювалися. Покосився, чоло зібрав зморшками й тернув долонею по ньому, мовби його боліло.

По люду покотився легкий гомін, і стало тихо-тихо.

— Ми... Ми зібралися... — почав промовець. А далі поправив себе: — Ми збиралися до нього на весілля, а нас пани покликали до його ями... Але най пани знають, що й для них буде яма страшна!.. — І більше жодного слова побратим Федора сказати не міг.

Промовляв уже інший.

Андрій чув невиразний і приглушений чоловічий голос, бо потерпав і холол. В очах меркло, й уже тільки біла-біла домовина з туману вибиралася. А в ній сам Федір з покладеною рукою на груди і всього лишень уламком скрипки в ній... Чорний чуб вінчаний був барвінком під сухозліткою, а до кишеньки на грудях хтось таки сунув женихові і крислату гілочку розмарину...

Таким Корінь бачив товариша, коли збиралося парубоцтво села у вечір після загибелі для забави при покій-

---

¹ К а л а п — капелюх.

пику в хаті його батьків — в одному приміщенні читали псалтир, співали набожних пісень, в іншому забавлялася молодь... Так, як це водиться з давніх-давен на Верховині...

— Депутат, депутат з Праги! — смикнув Прошка Андрія так, що Корінь мимоволі заколисався. Здавалося, ось-ось упаде.

— Він! — лише й кинув ліниво Андрій.

— Що скаже? — Прошка нетерпеливо.

— Слухай! Тихо будь! — Андрій уже витягався над іншими, щоб краще і бачити, не тільки чути.

Депутат з Праги спершу якимось дивно обвів очима людський натовп, він стих, згромадився по ґрунку, — далі схилив голову, застигши очима на ямі.

— Коли чеський жандарм стріляє в пролетаря Підкарпаття, стріляє і в чеського пролетаря!.. Пролетарська кров усюди однаково червона... Нині соромно мені, що я чех!.. — Слова виривалися спершу мовби приглушено, а далі голосніше, з рішучою певністю.

— Чех? — Прошка наче нічого не розумів.

— Чех!

— Говорить, якби жив у наших горах...

— А ти що думав?.. Він з нами...

У цвинтарну холодну тишу вибухом упав плач.

Плач тільки вихопився з натовпу, як заголосили скрипки, захлинувся зойком кларнет, від смутку хрипли і рвалися струни на цимбалах.

Жалем і болями линула мандрівницька, і, здається, була в ній тепер розпука доріг далеких і невідомих, розлук вічних.

Плач проривався ще голосніший, з відчаєм розставання...

Спохмурнілий і важкий Пінкус бухкав по бубну раз по раз з такою суворістю, що, здається, земля дудоніла і гори здригалися...

— Держіть мене, Андрію! Впаду... — вхопився Прошка за Кореня — мелодія справді розчулила його до сліз, а серце жалем краялося.

Андрій притримував Федора.

Андрій стуляв повіки, наче враз і сам готовий був кудись утекти. А уявою стояв перед нотарським урядом і бачив, як упав Федір на брук, як полетіла з рук скрипка...

Люд розходився.

Гори по верховинах освітилися ясно і щедро, та ущелини і ціла долина з селом були в похмурих надвечірніх сутінках.

Засніжені шпилі, пологі сідловини та ґруні відсвічували дивним теплом, хоча полонини ще дихали холодом.

— А дивіться, Андрію!.. — Прошка звів очі до гір.

Побратими спинилися.

Селяни обминали їх.

Ніби крадькома Юра Шкріба зирнув, коли Корінь саме пильно вдивлявся на гори.

Корінь видивом забувся.

— Кажете, Федоре, до ями покладуть одного — встане десять!.. — Андрій від сонця повертався до розмови з Прошкою. Сказане на схилі до цвинтаря, як тільки побачили жандармів, не виходило з голови.

Федір Прошка помовчав. Певно, зачарований горами, навіть не почув побратима.

— А я думаю, Федоре, встане більше!.. — Корінь уже наче говорив сам собі.

— Я вам, Андрію, про сонце!.. Дивіться лишень!.. Такого червоного і великого ще не видати було!..

— Заходить так, якби тільки сходило!.. — лише й мовив Андрій.

Над пругом білого снігу русий зайчик пострибував, пострибував.

Умить тупо бахнуло з рушниці.

І зайчик покотився до глибокої яруги.

— Пане!.. Що ви наробили?.. — зойкнув у розпачі господар Антоній. Самотяжні санки залишив на дорозі й кинувся до сина. Знівечений школярик коцюрбився, а білий сніг танув під червоною цяткою крові. Віддалік валялася в пороші сіра шапка. Сполотнівши, раптом задубів, покам'янів увесь і не міг рушитися лісник Бенедек. Тільки з лівої руки випала, ще пахнучи стрільним порохом, дуплівка¹, коли Антоній приступився до неї.

— А ви її беріть... Беріть!.. Не губіть у снігу, не кидайте... Бо ви нею вбили хлопця та й мусите одвіт перед судом держати,— тикав Антоній засніжену дуплівку пансові в руки.

— Ви самі розумієте, чесний газдо, що пан до лісу йшли з дуплівкою по роботі. Та й увиділи, як на білому снігу заець поскакує... Вони звіра вхопили на мушку і вистрелили... Та самі розумієте, лиха пригода сталася не тому, що пан хотіли, а тому, що ви хлопцеві із заячої шкурки шапчину зшили... Коли би ви шапку хлопцеві зшили, кажім, з білого або чорного ягнячого смушку, пан би не вистрелили.

Антоній Бережник сидів біля самого столу, обхопивши великими долонями посивілу голову. Він уже знову чув той постріл на світанні, коли хлопець біг до школи. Бачив широке засніжене поле ген-ген до самої Тиси, припорошені снігом сади, глибоку яругу-возівку, що вела

¹ Дуплівка — двостволька.

схилом од обійстя на околиці до села. Його самотяжні санки в цю мить стирчали вигостреними ручицями біля великого, припалого снігом куща червоної калини. Він тепер бачить зернисті кетяги з-під снігу такі великі, що йому в очах миттю паморочиться. Тому приплющує повіки, ніби хоче раптом утекти з того зарання, коли над його хатою застигла чорна хмара.

— Та давайте, Антонію, якось по-доброму!.. Розумієте, пан лісник не хотіли... То так мусило статися, бо така була приписана смерть вашому хлопцеві... Та й тут уже нічого не вчинимо... Нічим собі не порадимо... — знову говорив староста, коли бачив, що господар мовчить.

Тим часом лісник сидів на лаві, в зеленому одязі — в ньому його бачив Антоній Бережник того самого ранку. Смужкою підстрижені вусики чорними пір'їнками з ластів'ячого хвоста, чіпко стулені губи, настовбурчені брови і похмуре чоло видавалися тепер Антонію чимось страшним. Смуглий до чорного в лиці, лісник того ранку був блідим, блідим, аж жовтим, увесь не таким, як зараз. Антоній в одну мить хотів озватися саме до нього, та раптом відчув таку відразу, що хотілося не інше, як встати з-за столу, відчинити двері й несподіваним гостям показати поріг.

— Що вам з того, коли пана посудять?.. Звісно, якусь кару йому дати можуть...

— Та най би його судили й на саму шибеницю, коли б воскрес наш Василько!.. — схопилася з припічка Гафія — досі вона тихо коцюрбилася там і тільки слухала вмовляння сільського старости.

— На шибеницю — не на шибеницю... Що тут пусте говорити?.. Так мало статися, і готово! Пан Фелдварі до нас на службу прибув аж з-за Дунаю, а тепер еге яке нещастя сталося...

«Так мало статися... А чому так сталося?..» — повторяв у думці сказане старостою і сам запитував Антоній Бережник. А перед ним великими ягідками червоної калини припала снігом калина, вигостреними ручицями стирчали самотяжні санки — залишив їх коло куща. Він знову і знову припадав до сина і марно докликався, питав, де його болить. Син тільки великими застиглими очима дивився на нього... Усе безглуздя своїх запитань Антоній розумів зараз і чув, як тяжким бодем пробирає його. Той біль зів'ялив... У цю мить він знову клячав на колінах

у снігу, що цяткою червонів при самій голосниці¹. Віддалік стояв стовпом кам'яним цей самий чужинець лісник, що тепер сидить у його хаті на околиці села...

— Коли ви готові з паном лісником на мир, пан лісник вам віддячиться, розумієте... З лісу собі привезете дров...

— Я сина для продажу не годував!.. — промовив Антоній таким тихим голосом, ніби його силоміць добував з бездонних глибин. Несподівано схопився з-за стола, не пішов, а одним кроком стрибнув до самих дверей. Немов велетенський птах майнув чорним крилом — дверима шибнуло до сіней, і тут уже заяла, здавалося, глибока чорна безодня.

— Вон!.. Марш з хати!.. — не своїм голосом крикнув Антоній.

IV

Він ніби все розумів...

Розумів, чого в цьому судовому залі присутній лісник Бенедек Фелдварі. Адже саме він, Бенедек Фелдварі, зимового ранку застрелив його сина Василька. Коли викликали в суд, був певен, що судді спитають у лісника, як то він замість звірини цілить і б'є живу людину. Він, Антоній Бережник, знає, що за такий злочин, хто б його не скоїв, кара має бути велика. Бо великим і тяжким є власний його біль, біль сараки Гафії — куди йде, всюди їй привиджується хлопець, уночі прокидається, бо чується їй, що хтось стріляє.

Антоній Бережник добре розумів і те, чого в судовому залі староста Золтан Уйфолуші. А як? В окружному суді він про все розповість, що сталося в селі. Нехай від нього пани судді і довідаються, як Бенедек Фелдварі зимового ранку стріляв у зайця, а вбив хлопця. Бо кому краще пани повірять і хто краще може знати, що приключилося? Тільки одного не може зрозуміти Антоній Бережник: чому тут, перед суддями на столі, лежить не дуплівка пана лісника, а шапчина його Василька? Він раптом знову бачить її в засніженій ярузі, коли хлопець упав від пострілу. В уяві Антонія уже не просто панський стіл і зал, а засніжений студений ранок, кущ калини ягідками червоніє з-під білої пороші, і червона цятка на снігу коло самої голосниці Василька...

---

¹ Голосниця — скроня.

Стояв, дарма що судді повсідалися в кріслах за великим столом, дарма що посідали й ті, що були в залі. Свою шапку тримав у руках перед собою і вперше за ціле життя подумав про те, як добре його рукам саме тому, що шапка в них. М'яв і тер її мимохіть твердими пальцями, чуючи, яким податливим і приємно ніжним видається смушок. Сам шив її багато літ тому з маленького чорного баранчика, сам витягав на ковбані, що його витесав сокирою за міркою з голови. Сама шапка служила йому вірно, і він шапку честував, бо завше навесні ретельно загортав рядниною і ховав у скриню. Звідти виймав тільки на пізню осінь, як потискало першими приморозками.

В одну мить йому стало якось жаль того панка лісника, лише скосив на нього очі. «А може, й справді варто було з ним прийти до миру?.. — запитував себе. — Дивись, посудять до тяжкої кари, а синові цим усе одно життя не дадуть... От коли б староста про дрова мені не казав...» Та тільки стрівся очі в очі з лісником, тільки вловив гидливість на зневажливо складених його губах, як майнуло: «Най тебе судять так, щоб ти ніколи сонця не видів та й аби ти зогнив у темниці!..» Кудись ділися милість і сердечність Антонія. І він знову м'яв у руках свою шапку смушеву, чуючи приємність чорного баранчика...

V

— Значить, треба розуміти, що ви шапку не тільки впізнаєте, але й визнаєте її своєю! — Присадкуватий, худорлявий і якийсь зовсім блідий на обличчі суддя ткнув пальцем в окуляри, ліпше вмоцуючи їх на переніссі. І вже чи то показував, чи то простягав хлоп'ячу заячу шапку до Антонія Бережника.

— Так, прошу пана суддю ясного... То шапка мого сина... Василька... Що його пан лісник застрілив... коли хлопець ішов до школи... — Антоній повернувся лицем до лісника, ніби з ним мав продовжити розмову.

— Відповідайте суду!.. На пана лісника пальцем не тикайте! В суді так не годиться!.. — тримаючи в руці шапку, повчав і наставляв Антонія Бережника суддя.

— Я на нього пальцем не тичу... А що було б, коли б я його буком по хребту так угрів, щоб йому за мого сина звізди в очах засвітилися? А що, коли б я голову за

голову?..— огризнувся Антоній і такими лютими очима глянув на суддю, що той ураз сахнувся й головою вперся в спинку крісла.

— Ви, Антоній Бережник, у суді!.. І поведьтєся так, щоб вам не відлічили двадцять п'ять! То був би добрий порядок, коли б кожен сам собі суд чинив!.. Партизан! На таких закон у нас є!.. — закликав до порядку старого Антонія суддя і вже тримав окуляри в лівій руці, наче саме так міг краще його розгледіти. Вийнявши з кишеньки в камізельці шматину замші, суддя довго і ретельно протирав скельця окулярів, ніби зараз нічого важливішого в світі для нього не було. Допитливими, проникливими очима дивився він на селянина Антонія Бережника, мов у ньому повинен був щось несподіване для себе угледіти.

Антоній стояв. Йому вже осоружним і нікчемно гидким видавався весь цей суд, дарма що він тільки починався, й Антоній ще не міг знати, куди поведе й до чого дійде.

— А кажіть лишень, яким правом і де ви того зайця вбили?

— Я того зайця не вбив... То вбив мого сина лісник!..— Голос Антонія дивно тремтів і розпучливо глух.

— Ми вас про сина не питаємо! Суд хоче знати: яким правом і де ви забили зайця? Ви добре знаєте, що нищити державну звірину закон забороняє..

Антоній мовчав. Саме тепер він думав, чого тиждень тому до нього ціла згряя ввалилася. Одні нищпорили в коморі, інші лазили на горище хати, ходили до хліва. Шукали. Той, що з нотарського уряду, сказав нишком, ніби пани шукають зброю. Та боятись не мав чого, бо навіть відстріляної гільзи, не те що рушниці чи гострої кулі, в нього знайти не могли. Правда, коли вибиралися з хати, один з неспрошених гостей помітив у кутку сіней заячу шапку. Господар заховав її сюди. Бо тільки побачить шапку Гафія, як плакати починає. Він тоді думав, що пани Василькову шапку забрали, щоб було чим посвідчити на лісника — на шапці чорніли цятки застиглої крові... А тепер дивись!..

Мовчав Антоній знову, коли суддя питав. На нього вже найшла така холодна й страшна байдужість, що йому здавалось: взявся б хтось з його тіла різати по кавалку, і тоді мовчав би...

Коли судді мадярського королівського суду побачили, що Антоній Бережник затявся і мовчить, як німа плита,

з-за столу встали і зникли в сусідній канцелярії. Антоній уже думав, що може йти й собі, тому одягнув на самі вуха геть-геть поношену смушеву шапку. Він ще глипнув по столу — де заяча шапка, що в ній постраждав і знайшов собі смерть його Василько? Хотів узяти на пам'ять по синові. Та сірого зайчика на панськiм столі не бачив. «Не біда! — подумав.— Най нею пани тішаться!» Тільки рушив до дверей, як жандарм перепинив йому дорогу й велів чекати. Антоній Бережник вмовився на лаві й задивився у вікно. Вітер гойдав і метляв тоненькою гілкою на тлі чистого синього неба.

Пани барились...

Антоній Бережник мав досить часу, тому міг собі думати. Якимсь дивним видавався йому суд, а з ним цілий світ. В одну мить він уже подумав, чи не варто б йому таки найняти адука та й розумом його поскаржитися самому регенту Горті. Та коли поміркував, що за адука-том та вищими судами, певно, треба буде пустити цілий клин землі, а може не вистачило б і двох, як охолов; і вже судив собі по тому, що запам'ятав од покійного батька: той нещасливий, хто шукає по священниках небесне царство, по лікарях — здоров'я, по судах — правду... Та тільки він тікав від батькових слів, як перед ним знову білів засніжений великий, такий зараз для нього великий кущ калини з червоними кетягами під снігом. Він знову в уяві ламав і червоні грона з калини і вже просив, молив калину, аби на нього не сердилася та аби йому і перший і останній раз простила провину й злочин. Хотів-бо закосичити свого Василька, виряджаючи в далеку-далеку дорогу. Зеленого барвінку для вінчика нагрів з-під снігу... а калини наламавав...

Йому саме червоніла маленька і глибока цятка крові на снігу, коли пан суддя показався в дверях з канцелярії поруч. А секретар — такий собі миршавий, дрібний на обличчя і зріст чоловічок — не своїм голосом прогавкав наказ усім встати.

VI

— Ви зрозуміли? — прочитавши вирок лише з одної сторінки паперу, нахилився над столом суддя. Никнувши головою ближче до Антонія Бережника, ніби саме так міг йому краще розтовкмачити, мовив:

— За знищення державного зайця вам суд дає три місяці тюрми!

*Світлій пам'яті земляка
Петра Вурсти*

Ні, ні!.. Не рукавицями!.. Назову їх рукавичками! Оцим ласкавим словом їх назову!..

Ця нехитра маленька історійка раз у раз напливає до мене лагідним і тихим відлунням тих давніх літ. А тільки знову навертається, бере якимись чарами, що вже по-таємно скімлять і сіють сивіючий неспокій!..

Як я радів зимовим різдвяним канікулам!.. Зовсім не тому, що в місті наголодувався та по-собачому намерзся, а вдома ніби чекали мене дивовижні ласощі й привітні теплі хороми. У нашій бідній верховинській хаті ласощів ніколи не бувало, якщо ними не вважати смажені на пісній олії картопляні деруни... Певно, жодна господиня світу не вміла б наготувати таких, які пекла наша мама!.. Либонь, саме тому вони стільки разів видавалися недосяжною мрією!..

А що вже казати про нашу хату?.. Була вона простою — деревина до деревини кладена в зруб, малі вікна і стрімкий чорний дах так рясно рябів ще не почорнілими драницями-латками, як поношена і переношена, латана і перелатана свитина бідака-верховинця. До всього в тій хаті багатодітна наша родина жила в одній лишень кімнаті... Дарма що було їх дві. Одна — чомусь називали її великою — видалася такою холодною, що взимку в ній пєс, коли б не зірвався з прив'язі, ошалів би!..

Ні, ні, наша маленька кімната здавалася нам цілком просторою і достатньою, тут ночували мама й тато, вся чисельна дівтора. На печі, на одинюкій дощаній постелі, на лавниці, під рядном і без рядна, на подушці і з кулачком під головою спалося так солодко, що нам могли б позаздрити не в одній іменитій і розкішній палаті великої земної кулі. От не знаю тільки, як у ту пору спалося татові й мамі... Особливо мамі... Вічно стурбованій, заклопотаній і зажуреній... Зажура і клопіт, певно, навіть у довгі зимові ночі не зникали з її прекрасного материнського лиця!..

Так, так!.. Саме вона, велика в своїй жіночності, чистоті й красоті мама була тією безмежною знадливою силою, що вабила до нашої хати... що гріла в ній щедрим

теплом... Бо коли в хаті мами не було, западали хмурість, порожнеча і холод... Тому наша хата і наша мама як небо й сонце, як зелений луг і квіти на ньому, як весна й життя, щастя і радість...

Тих різдвяних зимових канікул я просив маму, щоб в'язала мені рукавички. Звичайно, не прості, з одним пальцем, а такі, де б кожен палець мав своє тепло. Я знав, що на маминіому маленькому господарстві завжди знаходилася стільки ниток, аби їх вистачило на одну пару вовняних рукавичок. А вже й не сумнівався в тому, що в'язати мама вміє. Бо не було такої хитрої і мудрої ручної праці, якої б наша мама не знала. Мені виділося: вона знає все, що лише знати одній жінці годиться...

За домашньою працею мама не встигла. Я це бачив. Сам читав допізна, допізна, а вона прядла. Шкодувала моїх очей: чистила до блиску лампове скло — цього нікому не довіряла. Скло коштувало дорого, а в мами кожен гріш був на рахунку. Гніт підтягувала, щоб досить було світла... А тільки очі мої злипалися, вона підходила, закривала книгу й непомітно її забирала. Прикручувала гніт, аби гасу згорало менше, й знову сідала до куделі. Якийсь час я ще вслухався в заколисуючий шурхіт веретена і засинав... Сні вночі водили мене то по околиці нашого верховинського села, то по високій Ясенові над Забережжю — там зеленіли пасовища і кісници¹ влітку, за день зимовий я не раз поглядав на гору й відпливав уявою в казку дитинства з гоїдалкою на буковій гілці, з вечірньою ватрою в колибі, потеленькуванням дзвоників, коли вже худоба стояла на подинках, а нічний місяць кидав від високих дерев на полі й принишклих чагарів химерні чорні тіні... Певно, рукавички, що їх просив у мами, мені не снилися. Бо й воля мати ті рукавички ніяк не була тою, що дошкуляє неспокою, нудить і переслідуює в снах... Усім життям, порядками в нашій хаті ми були навчені: бажати все в межах можливого. А коли бажати і більшого, не впадати при цьому в розпач... у відчай.

Рукавички в далекі зимові канікули я таки дістав... До того ж не прості! Я сказав би, зовсім незвичайні! Такіх більше не мав ніколи, дарма що не одні зносив, а ще більше погубив їх у житейській метушні та невідчепній

---

¹ Кісниця — гірське поле, луки.

поспішності — часом справді при ній не знаєш, де що поклав... Марно!.. Всі інші рукавиці позабувалися, мов їх зовсім не було, а ті, перші мої рукавички, зі мною завжди. Вони гріють ось уже не одну зиму навдивовижу зачаровуючим сердечним теплом!..

Того зимового вечора Петро Ілліч — так звали його ми — перебирався на нову квартиру. На нову квартиру, дарма що в Забережі мав і свою хату. Повернувшись до села, в ній не оселився тому, що стояла на околиці руйною...

В малій громадці студентів Забережі був примітним. Ми знали, що мати його померла, коли йому не сповнилося і десяти літ. Після сиротинця навчався в Мукачівській гімназії старанням добрих людей — батько був бідняком з бідняків. Відмінно склавши іспити на атестат зрілості, не один рік вивчав право в Карловому університеті Праги й скоро мав закінчувати студії. Та гірка доля Чехословаччини 1939 року стала і його лихою долею — навчання мусив полишити. Знову опинився дома, на Верховині. Пішов на службу до сільського нотарського уряду, певно, все вважаючи тимчасовим... Хоча ми, молодші за нього, і не стрічалися з ним, саме в його особі виняткового студента і вбачали найбільше і найвище виявлення того, що тільки могло дати наше занедбане, глухе верховинське село. Коли б походив із маєтних, подібного ніхто й не думав би. Заможним дорогою прокладали гроші. Бідним шлях у життя робили розум і тяжкі мозолі...

Не пригадаю нині, як це сталося... Чи він сам попросив мене допомогти перебраться з квартири на квартиру, чи я в розмові напросився в помічники. Та як би не було, той вечір перед різдвом ми провели разом.

Прийшовши на колишню квартиру Петра Ілліча, я його не застав. Розгублено стояв перед господинею.

— А ви підіть на його нову квартиру... Поможете розкласти речі... — порадила вона.

«А й справді, чого б не навідатися до нього», — подумав я.

Скрипучий перемерзлий сніг потріскував під моїм важким взуттям, підбитим цвяхами, а на душі було якось незвичайно холодно... Але ж на його стару квартиру я прийшов вчасно...

— Бачите, а я вже тут!.. — зустрів привітно, тількино я став на порозі. — Будете гостем!.. — запросив.

— Можу вам допомогти чимось? — наче виправдувався я.

— Ну що ви, що ви?.. Встигнете!.. А як моє нове житло?.. — Певне, йому хотілося почути слово про те помешкання на другому поверсі найбільшого особняка на головній вулиці в Забережі.

Захоплений краєвидом, що відкривався з великого вікна, я на мить застиг. Вечорові сутіні оповивали село густою чистою синявою, що на горизонті зливалася з небом то рівною смугою, то глибокими западинами. Околицю Забережі я знав добре в різні пори року й дня, у різну погоду, а тепер, коли на небі вже яскріли вечорові зорі й було холодно, з другого поверху теплої хати все виділося під снігом небуденно урочистим.

Він задивився у вікно й собі...

— Коли нудно стане в цій келії й серце здавить холодом самотина, з цього вікна по околиці гляну... Й опинюся враз на тій засніженій високій горі... Звідти видно далеко, далеко... Видно не тільки наше верховинське село з усіма околицями та селами, але й саму Прагу... — Останні слова мовив з особливою тугою і м'якістю.

Я задивився на нього — в першу мить не міг зрозуміти. А він стояв немовби зачарований уявою, що з нової квартири на головній вулиці гірської Забережі відводила його в нові світи.

— Боже, як я люблю її!.. — майже прошептав.

Прага, як видно, жила в його серці. Це було зрозуміло. Адже саме там відкрився для нього осяяний знаннями університету горизонт, звідти дорога в життя мала повести широка. Тут, на Верховині, він особливо відчував трагедію окупації Чехословаччини фашистами і вже не просто вдивлявся з вікна в далечінь. Певно, брів вулицями прадавнього слов'янського міста, де провчився цілї літа, де мав добрих друзів... Тепер, либонь, саме тепер чув крутий злам долі, коли людина є такою слабкою і безсилою супроти потрясінь, що настагають держави, народи.

На електричній плитці — я відразу її не помітив — закипіла вода. Пара з дрібним брязкотом підкидала невелику кришку чайника, коли він схамівся.

— Відзначимо новосілля! — заходився біля свого хостяцького набутку. Тут справді можна було завважити його каліцтво — ліва рука лише від зап'ястя. Правою

порався так спритно, ніби до всього звук давно-давно, й інакше бути не могло.

Чай ми пили мовчки. В грубі потріскували поліна, та в кімнаті було ще холоднувато. Годі їй було нагрітись.

Час від часу господар поглядав на вікно, а за ним густішала нічна темінь. Мені здавалося, Петро Ілліч уяво весь час на високій горі, звідти озирає околицю нашого верховинського села, а далі лине до улюбленої Праги...

— Здається мені, я тільки на день, на два дні розлучився з нею!.. — раптом знову промовив. — Та ні!.. Знаєте, у людини є дивна прикмета... Коли в житті щось діється і коїться, вона розуміє не одразу до кінця, аж до найбільшої і найістотнішої глибини, що саме діється і коїться. В цьому, певно, полягає таємничість захисної реакції... чи реакції на захист... на оборону від струсу... від емоційного згорання... — Петро Ілліч мовби розмірковував сам з собою.

Хвилину помовчав, а потім:

— Та все одно людина «приходить до себе», Спалахує дивний запальник активної реакції... Починається горіння, що вже займається вогнем. Це і є, мабуть, те, що називається сердечним болем, тугою, жалем, журбою, смутком, муками совісті... Як хочете, так його називайте, а воно вас мучить невідступно...

Можливо, в очах моїх він раптом вловив нездатність вести бесіду, перейматися одними з ним думками й почуттями. Тому й замовк... А хіба тоді я міг зрозуміти його? Хіба не одне глибинне почуття приходить до нас з літами і життям дарованим досвідом — зерно для кільчення та проростання завжди має свою пору.

Ми розставляли в його кімнаті карточки в строгих і скромних рамках — добрим майстром зроблені фотографії. Здивований, я несподівано став перед знімками, що враз так зігривали душу. На них було наше село взимку, коли снігу багато, довкола все небуденно чисте і біле... Село під снігом я бачив не одної зими, але таким незвичайним відкривалося воно для мене вперше.

— Тут... — Він застиг рукою на фотографіях із Забережі, немов не знаходив потрібних слів. А може, збирався з думкою, виважував, шукав ті єдині слова. Та всього лишень одну хвилинку, бо зітхнув і промовив: — Тут мама, котру я ледве пам'ятаю... Тут мої перші дитячі уявлення і мої перші радощі... Але тут і мій біль та сльози...

Боже, як я не хотів до сиротинця!.. Мені виділося, що з дому йду на віки вічні і більше ніколи не повернуся... Там, у чужому селі, потім в чужому місті я вперше відчув, що то є любити своє село, свою хату... А була вона в нас бідною, бідною... Такою бідною, що, здавалося, її можна тільки ненавидіти... Та я любив її щиро, а бідності просто не помічав... Я просто не уявляв собі тоді, що наша рідна хата може бути іншою... Та вона й не могла бути іншою. Певно, саме через це рідна хата в Забережі мені майже кожної ночі снилася... — Петро Ілліч говорив якось особливо притишено, значуще і вже задивлявся на види стародавньої Праги, що видавалися тепер такими незвичайними на стінах поряд з карточками верховинського засніженого села. Високі шпилі, могутні кам'яниці, панорама Градчан і Карлового мосту раптом переносили з верховинської дійсності в казку та легенду великого міста, що вже було новим, іншим світом.

— Хлопчиком я був певний, що весь світ — наше село і околиця довкола нього... Там, де гори сходяться з небом, для мене був край світу... В Празі світ відкрився мені великий. І вже обрії, до яких я йшов, мені прояснилися... Та несподівано все затуманилось, затяглося чорними хмарами і урвалося... Яка ганьба!.. Яка ганьба!..— вхопився за голову здоровою рукою, немов його щось заболіло... Клятий Гітлер у Празі... Арешти... кінець науці... Рятуйся, хто як може. І розбрелися колишні студенти Праги по всьому світу...

Ми довго мовчали.

Голову підпер долонею здорової руки, а покалічену притулив до лиця, і стирчала вона обрубком... І в цьому було щось справді страшне...

В тишу падало раптом булькотливе бряжчання кришки чайника — на електричній плитці знову закипіла вода...

— Та є тільки одна добра сила, яка може скорити силу злу!..— Петро Ілліч уже повернувся лицем у той бік, звідки над селом завжди сходило сонце.

Я все зрозумів. А його сині-сині ласкаві очі засвітілися в щедрій надії...

Було вже геть пізно, коли я зібрався йти від нього.

— Що вам дати на згадку про цей вечір?.. — раптом запитав уже не мене, а скоріше себе... І оглянувся по кімнаті, ніби щось шукав.

— Що ви, що ви?.. Мені просто на згадку цей вечір залишиться!..— Справді в тому вечорі було щось хвилююче і вражаюче.

— Та ні, ні!.. — Він ходив по кімнаті, і я вже бачив: шукає для мене щось цікаве, для пам'яті.

Мимоволі я роззирнувся. Очі мої раптом застигли на рукавичках — обидві на ліву руку. Завалилися в нього казна-відколи, добротні, з тонкої, доладно виробленої м'якої шкіри. Порядкуючи на новій квартирі, він виклав їх, напевне, як речі для нього зайві.

— Коли вже так, візьму собі у вас ці рукавички... Дарма що обидві на одну руку...— промовив я.

— А як ви їх будете носити, коли не парні?..

— А так: одну на ліву руку одягну, другу просто триматиму... Хто подумає, що я не з рукавичками?.. До того ж вони шкіряні!..

Розсміявся і в щирих обіймах притис мене до себе.

— Ми вчинимо не так! То був би справді смішний подарунок для вас, а ви гімназист...— Ступив до шафи й з пальта добув свою праву зимову рукавицю.— Оце діло! Приміряйте! — змахнув обома в повітрі, наче трофеєм.— Правда, майже й не помітно, що права ношена... Я ж їх зовсім недавно розпарував.

— Залишити вас без рукавичок? — знітився я враз.

— А в мене ще одна є! Бачите, її пара тут... — показав тепер уже єдину ліву.— Відмовлятися не думайте!..

Ніч була місячна і зоряна, зоряна...

Я йшов додому на засніженій обрії, що ділив небо й землю. Раптом мені здалося, що на високій горі стоїть Петро Ілліч, дивиться по околиці рідного села, потім плине в свій другий, далекий од Верховини світ...

Під погами рипів перемерзлий сніг. Руками я бадьоро розмахував у повітрі. Немов хотів переконатися: а в рукавичках рукам тепло?.. І все ж. Правій руці й тут було тепліше...

Голі поля та промерзлі березневі ниви в ранній вечір оповивала пелена згусклої небесної синяви. Сутінки сіріли по глибоких яругах та мілких видолнинках, немов саме тут знаходили спокій, потім залягали по лісах та рідких узліссях похмурым сумом, аж поки не огорнули землю темною ніччю...

Вигладжене бетонне полотно міжміського шляху вже тут-там западало ямками, і колеса торохтіли.

Тримаючись обочини, вгодований цупкий коник червоної масті легко відцокував копитами рівний біг.

Супо освітлений електричними вогнями Хуст здавався зовсім близько. Я знав, що треба пробратися брукованими міськими вулицями, проминути майдан з церквою і пам'ятником поету-будителю Духновичу, виїхати на довгу вулицю, а звідти недалеко й домівка. В одну мить уже бачив коника в теплому хліві, біля повних ясел після довгої, сповненої березневого сирого холоду, натруженої днини, сам відчув затишок і привітність рідної хати і навіть не помітив, як змахнув ремінними віжками над крупом червономастого, вїокнув і хвисьнув батогом, розтинаючи темінь. Зацокотіли частіше копита по бетонному тракту. Стрибаючи по вибоїнах, задріботіли колеса.

Між полудрабками на доброму оберемку сіна куняв уже немолодий мій батько Онуфрій. Чіпко загорнувся теплою, у водяних ступах битою сукняною ковдриною. Чи втома за день — намахався молотом-сікачем, рихтуючи велике млинське жорно і втискаючи його до кутого ковалем залізного обода, — чи монотонне цокотіння копит клонили батька на сон і вперто приколисували. От тільки сирій холод дошкуляв йому. Марно силкувався поціпенілі ноги занурити в сіно. Марно цупив на плечі сукно. Млосний запах ковдри тільки п'янив його — в негоду прикривав нею коника, вся вона просякнута трудовим потом...

Замкова гора на обрії чорніла німим велетом. Я вдивлявся в неї. Враз мені помарилося, що гора-велет прибрела до Хуста з давніх-давен, зупинилася на околиці, де Ріка вливається у Тису, зачарована довколишньою

красою. Потім неподалік підніжжя гори почали селитися люди.

Минали віки, на самого велета вони одягли кам'яну шапку, щоб дати йому якусь подобу. Вихор віків ту кам'яну шапку порвав, розніс, тепер тільки бовваніли мурі на тлі неба, яке тут-там миготить у цей вечір поодинокими зорями. Та гора-велет і з руїнами замку прекрасна. Вона як гордівливий цар у долині Ріки й Тиси!..

Я завжди любив напинати білі вітрила, пливти в химерні світи і поринати в марева. А сидіння на возі, біг коника, який і сам знав своє діло, дрімання батька — з ним годі було перекинутися якимось словом, — нічна довколишня потаємність мимоволі вводили в казку.

Світло ліхтаря проткнуло темряву і раптом засліпило очі. Від несподіванки я заплющив повіки й смикнув віжками до себе. Дрібно забряжчали ланці посторонок, заскрипіли полудрабки, коник вигнув голову й став.

Хтось сварився словами, що їх я ніяк не розумів.

Високий, дебелий чолов'яга вхопив коня за повід при самих вудилах і міцно стискав. Боявся, либонь, щоб кінь не рвонув з місця. Умить майнуло хльоснути батогом — червоний зірвався б — натуру його знаю. І дебелий незнайомиць опинився б у ярузі. Я стримався. Бо ще ж і світло ліхтаря дошкульно сліпило очі, — звідки було знати, що це з нами приключилося. Скільки не вибирався з дому на возі, ніхто ніколи нас по дорозі не зупиняв.

Між полудрабками завовтузився мій батько. Поволі зіп'явся на промерзлих колінах, з його плечей зсунулася ковдра. Він аж здригнувся. Певно, лютим холодом взяло його зненацька. А може, від несподіванки?..

— Стій, синку, стій!.. — Батько взяв мене за руку і вже сам чи то вмостився на сидінні, чи то з воза злязав.

Невисокий у насунутій на самі очі кепці, в шкіряному пальтєтку блиснув ліхтарем убік від вулиці, ніби когось кликав до воза, сердито гергикнув. Я не розумів, що він хоче, а батько взявся за люшню й поволі зліз на землю.

— Злізай, синку, і ти з воза! — мовив мені, коли невисокий у шкірянику знову крикнув.

— Добрий вечір, пане Олодарку! То ви, пане Цимботко?.. — Від здивування батько чи то зрадів, чи то вимовив співуче, бо в тому, котрий був у шкірянці й поблискував ліхтариком, упізнав не когось іншого, а сина сільського нотаря з часів старої Австро-Угорщини. Старий пан Режій Цимботка давно поїхав із села, вік доживав

у міській кам'яниці — купив її ще тоді, як правив у Зеленій Долині. Олодарко був на цілих десять літ старшим од мене...

Невисокий у шкірянці знову посварився таким голосом, наче ніколи ніде батька не подибував, а тепер упіймав не просто тих, що їхали мирно від села до села, а страшних нічних розбійників із здобичцю.

— Що ви... пане Олодарку!..— дивувався батько з сердитого крику, а я тільки тепер спостеріг, що невисокий з насунутою кепкою ще й підперезаний широким вояцьким ременем, а на тому поясі бовтався тяжкий пістолет.

— Документи!..— ступив крок до батька той у козушку, підняв козирок з-над очей, немов готувався зразу оглянути писані й штемпельовані посвідчення, що їх нічні подорожні мусили мати при собі.

Батько хвильку не відав, що має казати. З Олодарком Цимботкою він не раз мав діло в Хусті в час великих осінніх і весняних ярмарків, коли той з ташкою через плече продавав блоки на право провести худобу на торговицю. Олодарко, правда, стрічався там з тисячами таких, як тато, але саме його, Онуфрія Вакара, знав добре, бо розпитував про того чи іншого земляка. Адже в Зеленій Долині він народився, там ходив до школи, підростав, поки врешті не переселився з батьками до міста.

Миршавий, посинілий від холоду, Олодарко Цимботка видався мені тепер таким самим, яким він був, коли глипав очима по двох барнастих волах, що їх батько пригнав на ярмарок; лівою рукою стискав ташку, ніби лякався, що з неї вилетить якийсь державний гріш, а праву наставляв, щоб узяти плату за місце.

— Що ви... пане Олодарку!.. Які вам документи?.. Оце я, Онуфрій Вакар, а це мій син Дмитро... Вчиться в гімназії... А це наш кінь Пішта... запряжений до нашого воза... Я не з волами на хустську торговицю!.. — Тут уже, певно, батько натяком нагадував озброєному Цимботку — сподівався, що той пригадає не наших барнастих волів, а ретельно складені паперові гроші — сунув їх до власної кишені, а ніякого папірця, бігме, на право займати місце на ярмарку не давав. Хоча крізь браму з волами нас і пропустив...

— А оце нове жорно веземо з самого Вишкова... старе з'їлося, а млина в селі, самі знаєте, людям треба... Як без млина?.. Та й ніч нас у дорозі захопила...— терпеливо й спокійно доводив батько.

— Млин?..— Невисокий у козушку блимнув ліхтарем між полудрабки по гладкому жорну й рукою підняв сукняну ковдру, ніби саме під нею мав ще когось вислідити.

— Жорно для млина...— пояснював батько.

— Документи, документи!..— Тримаючись рукою за ремінь, дебелий і високий від голови коня задріботів так, наче сам кудись поспішав.

Батько взявся обмацувати кишені, ніби забув, до котрої заховав папір, що мав підтвердити його особу. Панок у шкірянці знову насунув кепку на очі і терпеливо підсвічував ліхтариком. Батько добре до нього придивився і тепер уже до кінця був переконаний, що перепиняти нічних проїжджих та прохожих має саме Олодарко Цимботка з пістолетом на поясі. Бач, ураз став паном великим!.. Тут я згадав: батько по дорозі до Вишкова стурбовано бідкався, що в дорогу вибрався без будь-якого урядового паперу в ту пору, коли одні пани від нас повтікали, інші прийшли, а звичаї та порядки їхні нам ще не відомі... Правду казати, взяти в селі документ не було в кого... Той староста, котрий був за республіки та Волошина, виправдувався, ніби його закон і право силу втратили з приходом гонведів¹, а повірений од військової адміністрації ніякого документа видати не хотів. Спершу відбивався тим, що чеська печатка з левом уже не дійсна, а мадярської королівської йому ще не видали. Оскільки повірений адміністрації не знав, коли печатку йому видадуть, а село терпіло без млина, батько і вибрався по жорно без посвідчення. До Вишкова ніхто в дорозі нас не зупиняв. Ми, правда, їхали вдень. А тепер, дивись, яка напасть...

— Швидше, швидше!..— Від голови коня поспішав дебелий, все ще тримаючи його за повід, наче боявся, щоб кінь несподівано не зірвався з місця.

— Чого вони, няньку, від нас хочуть?..— Подібного я ніколи не бачив, і це мене дивувало.

— Мовчи, бо дам по зубах!..— блиснув Олодарко ліхтарем мені в очі.

— Нині, синку, час такий, коли всяка погань має силу!..— Батько промовив це заспокійливо, дарма що міг одержати стусана за подібне зухвальство від озброєної нічної варти. Та Олодарка він, як видно, знав, йому, либонь, виділося, що панок з хустської торговиці просто

---

¹ Гонвед — угорський солдат.

хоче щось добути, аби нагріти отрунок. Дав би йому. Так, як не раз уже давав. Але батько знав добре, що гроші з'їло жорно, все до гелера витрусили ми у вишківського коваля. До того ж червономастий загубив з передньої ноги підкову. Взути його треба було.

— Скоро, скоро!..— Дебелому не терпілося.

З однієї кишені батько добув цілий жмут поплутаних шворок, кілька погнутих іржавих цвяхів, поміж ними чорними та білими кружельцями тьмяніли гудзики. Я дивився на батька і немов тепер бачив, як знайдене чи то на дворі, чи десь-інде під ногами кладе до кишені з думкою, що знадобитися може все й пропадати йому не слід.

Перекинувши з правої жмені до лівої, батько знову до кишені сунув шворки, цвяхи, гудзики й заходився нишпорити в іншій. Озброєний Олодарко Цимботка присвітив, коли батько добув лляну шматину і зо два десятки рябих квасолин — либонь, завалялися в кишені ще з осені. Батько гнав корівку з ниви після того, як відкрили царину, надибав кілька стручків і пошкодував залишити їх у полі... І не тому, що наша родина без тих квасолин померла б з голоду.

— Проклятий документ!.. Мабуть, ним сатана вдавився!..— Батько сердиться, а я вже й сам цікавився, який папір він шукає.

З малої кишені лейбика він таки витяг папірець.

— Слава богу!..— зрадів.

Поволі розгорнувши, спершу сам глипнув, ніби хотів переконатися, що саме потрібний знайшов, і подав Олодаркові:

— Еге... іншої правди при собі не маю... Думаю, добра буде...

Цимботка вп'явся очима в написане. То присвічував ліхтариком і відводив погляд, то наставляв папірець ближче, мовби ніяк не міг розібратися в ньому.

Широко розтягнувши рот, Олодарко реготнув так, що кінь у возі сполошився й затупцював задніми копитами по камінню — дебелий чіпкіше затиснув ремінь.

— Ви, старий, думаете собі, що я дуже хотів би знати, якого року, якого місяця і якого дня ваша корова була коло сільського бугая?..— Олодарко Цимботка ніби з легким доріканням похитав головою і вже склав у глузливій посмішці губи — верхню припухлу й нижню з тонким пружком.

— То ви знаєте, пане Олодарку...— знітився батько.— Всяка правда є правдою... Корова наша, її ми ввели до бика громадського, а на документі написано і село, і число дому, і як мене звати... Еге... ще й табличка є на возі!..— Батько зразу взявся долонею протирати бляху на полудрабку — на ній білою барвою по чорному було виписано село, номер будинку, прізвище власника.

— Заткни рота!..— вмить не лише крикнув Цимботка, а зойкнув з великою силою.

Лівою долонею застиг на пістолеті, наче враз хотів вихопити зброю.

В очах Олодарка мигнув вогонь, він смикнув батька, ніби лише йому хотів щось сказати. З усього розмаху мазнув долонею батька так, що аж виляск покотився.

Від голови коня донісся регіт.

— Так!.. Так його!..— хриплим голосом хвалив напарника дебелий.

— Як ви смієте?.. Хто вам дав таке право?..— прискочив я до Олодарка.

— Не треба, синку!.. Не треба!..— захистив батько Цимботку, відпихаючи мене далі.

— А як він сміє?..

— То нові пани для знайомства з нами... Аби ми, синку, дізналися, які вони і як їм треба кланятися!..— Батько не лише заспокоював мене, але й повчав.

— Тварюко, закрий брудного рота!..— Олодарко крикнув так несамовито, що кінь підскочив і готовий був з місця зірватися — дебелий цупив вудила.

— Пішто!.. Тихо!.. Тихо!.. Сій, небоже!..— враз заблагав батько неспокійну худобину.

— Як, як?— Олодарко приступився і випитував про ймення нашого коника.

— А що сталося?.. Чим я боргую панові Олодарку? Чим я не догодив?— питав батько спокійно, мовби нічого з нами й не сталося.

— Як звати оцю дохлу, дихавичку, сліпу, гнояну і смердючу шкапу?..— витріщився Цимботка, і його малі очі готові були вискочити з орбіт.

— Не шкапу, а коня!.. Не дохлого, а міцного й здорового!.. Не дихавичного, не сліпого і не гнояного!..— говорив батько так, ніби не коня, а його самого хтось образив.

— Я питаю, як його звати!— кричав Олодарко.

— Звати його Піштою!— промовив тато з такою гідністю, наче називав власне ім'я.

— То значить, звати його Іштваном!.. Коли Пішта, значить Іштван?..— хрипотів Олодарко Цимботка, наче скривдили весь його рід аж від діда-прадіда, матері-праматері.

— Коли вам, пане Олодарку, більше любиться, аби мого коня звали Іштваном, зовіть його Іштваном!.. А я сам буду звати Піштою... Не я коневі ім'я давав!.. З таким купив його на ярмарку в Тячеві... Про це маю й документа чорним по білому!..— Батько вже виправдувався, чуючи щось неладне.

Олодарко Цимботка стояв з пістолетом у руці. Зціпляв зуби, затискав кулак і відводив поза спину — можна було сподіватися, що дасть йому волю.

— Так ти, нікчемна гнила тварюко, величаєш коня іменем фундатора нашої великої держави?.. Отаку має честь у тебе дохла, паскудна шкапа? Отаку нечесть має в тебе наш великий і святий король Іштван?..

— Що ви, пане Олодарку!.. Дайте собі спокій!.. І не йдіть на мене напастю! Кажу вам, не я конєві давав ім'я... Я з таким його купив!.. А коли хочете, можна його назвати Йончієм, Дюлою, Лоцієм... Тільки аби здоровий був і добре тягнув у возі й плузі!.. А класти руку на невинного чоловіка ніякий закон вам не дав!..

— Я знаю сам, який у мене закон! А коня звіть Іваном, Петром, Василем! Звіть його й Гаврилом!.. Як хочете, тільки не Піштою!.. А тепер для порядку й науки ходіть з нами!

— Куди?— спитав розгублений батько.

Дебелий вихопився на сидіння. На оберемку сіна між полудрабками сиділи ми з татом. У самому кінці воза не то стояв, не то з пістолетом у руці заляк Цимботка.

Почувши віжки в незнайомих грубих руках, кінь затнувся і з місця не рушав. Дебелий бив віжками по крупу, дьїкав і вйокав, потім сипонув цілою низкою таких проклять, що в мене волосся на голові дибилось. Враз крутнувся на широкій дошці — шукав батіг. «Не дам тобі!»— подумав я і непомітно сунув кербач на днище воза.

— Пожени, синку, пожени!.. Най не мучить худобину!.. Гріх!..— сказав мені батько.

— Дьї, Пішто!.. Дьї!..— озвався я. І кінь слухняно зачокотів копитами по бруку.

Дебелий звелів їхати попід Замкову гору.

Праворуч схил піднімався круто й чорнів чагарями, їжачився кострубатим голим верховіттям. Минули ми

кілька хатин праворуч вулиці — вікна були заслонені. Я подумав, що в тих хатах сплять батьки і діти спокійно, не знають клопоту і напасті. Позіхнув чи від раптового хвилювання, чи від думки, що в таку пору, звичайно, в нашій простій селянській хаті теж усе звикло спати... Від цього ще більша туга огорнула мене.

Зупинилися ми перед великою брамою. Цимботка гукнув з воза до когось просто в темінь.

Поволі ворота відчинилися.

Освітлений електричними лампами, білів смерековими зрубамися ряд бараків. Батько бараки знав добре. Бо й самому доводилось возити коником деревину від залізничної станції для їх будівництва. Там військо мало оселитися чи то урядовці. Коли Ужгород, Мукачеве, Берегове одійшли до Мадярщини, в Хусті службовців стало так багато, що їм ніде було жити...

Запахло живицею, як тільки ми стали на маленькому ганку під навісом. Я оглянувся за возом. Брама була зачинена, а наш коник бентежно заіржав, ніби тяжка дума та неспокій упали й на нього.

Останнім до барака ввійшов Олодарко. Тільки тут сунув свій пістолет до шкірянки.

З-за столу піднявся офіцер. Наблизився до батька. Озирнув очима від ніг до голови, потім поволі од голови до ніг, ніби зміряв і перевіряв, допитливо помовчав, притиснув до нижньої верхню губу з тонкими чорними вусиками.

— А це що за нічні птахи?.. — блиснув офіцер золотим зубом і вже очима обмацував мене, ніби я і мав бути отим найбільшим злочинцем, що його могли привести перед очі чергового хустської військової адміністрації.

— То, прошу пана, ми тримаємо варту, ніде живої душі — як і належить відповідно до наказу головної комендатури та вивішених розпоряджень. А вони розгулюють собі вночі... Для них наказ — пустий папір!.. — послужливо виклав Олодарко Цимботка.

— Документи є?

— Ніяких документів у них нема!.. — знову Цимботка.

— Звідки самі?.. — кинув очима до батька офіцер.

— А чорт їх знає, звідки і хто вони... Всяко можуть брехати!.. Тут народ брехливий!.. — заляскотів Цимботка, наче гроші заробляв лише словами.

Батько гидливо зирнув на нього і похмурився. Як видно, Олодарко хотів нам тільки біди.

— Дивіться, якими страшними очима стріляє в мене цей бетяр¹— показав Цимботка в мій бік.

— То, прошу, не розбійник, а мій син... гімназист... І ми не розбійники, а чесні люди — нікому нічого не винні... А народ тут живе чесний та й правдивий...— спокійно, ніби часу вистачало і поспішати в цю дивну ніч не було куди, десь-не-десь затинаючись і добираючи саме потрібне слово, мовив нарешті батько. Довгі літа проминули відтоді, як вчився і говорив він по-мадярськи, чимало з того, що колись знав, забулося...

На мить усе помовкло в здивуванні. Захопленими очима задивився на батька черговий офіцер гонведської адміністрації і вже готовий був про щось нас розпитувати. На мить отетерів Олодарко Цимботка, а тоді метушливо крутнувся, наче кликав когось у свідки. Віддалік стовпом стояв дебелий, опутивши непомірно великі, припухлі в пальцях ручища.

Допит був не таким і довгим.

Офіцер уже знав, що мій батько і я народилися в Зеленій Долині, що їдемо конем з Вишкова, що веземо нове жорно для млина, що ми припізнилися і порушили прописаний порядок без будь-якого лихого наміру. Офіцер мадярського королівського війська знав уже й те, що мій батько теж служив у війську за старої Австро-Угорщини, що був поранений у праве плече шрапнеллю на фронті в Галичині, що через рік-два я маю закінчити гімназію, що зараз допомагаю батькові на господарстві — Чехословацька республіка розпалася, а нові урядові школи ще не відкрили...

Пан офіцер дивився на мене з подивом. На моїх ногах були поношені, розтоптані черевики, штани рябіли великими латками на колінах, біла сорочка з домашнього полотна була зібрана дрібними складками на шії і застібнута різнобарвними гудзичками — їх полюбляли парубки Зеленої Долини. Обшитий чорним оксамитом по краях, дивно скроєний, з невеликими мосяжними трьома гудзиками сірячок на плечах лежав оковирно і цупко. Певно, офіцер в одну мить силкувався збагнути, що в мені може бути од гімназиста.

— По-мадярськи говориш?

— Звідки йому, пане, по-мадярськи знати?..— відповів за мене батько.

---

¹ Бетяр — розбійник.

— А ти, старий, мовчи!.. Пан офіцер питають не тебе!..— сердився Цимботка.

Цимботку ніхто не слухав. Офіцер постояв, спершись рукою на стіл, і, либонь, розв'язував для себе загадку. Взяв аркуш паперу, олівцем почав писати умову якоїсь задачі з тригонометрії. І вже був готовий простягти аркуш мені. В який же спосіб міг перевірити, чи правду каже про мене батько?.. Та, мабуть, офіцер вирішив з'ясувати істину простішим шляхом, бо папір зіжмакав і кинув на долівку до кахляної печі.

— Покажіть мені, старий, де оте жорно?..— першим рушив до дверей.

— Воно тут... на возі...— ткнув батько рукою в бік вікна, на подвір'я.

Виходив офіцер, а за ними подалися всі ми.

Заклавши за спину руки, статечно і спокійно, поскрипуючи начищеними до блиску чобітьми, офіцер обійшов довкола воза. Никнув з цікавістю між полудрабки. Там лежало ретельно відклепане молотком, туго обтягнуте залізом жорно. Офіцер зупинився коло самої голови коника й сягнув погладити його по гриві.

— Дивіться лишень, пане капітане! Старий — комуніст!— Олодарко Цимботка витягнувся перед великою китицею з гарусових ниток, що червоніла на упряжі під самим вухом коня.

Офіцер поглянув на нього.

— Дивіться, дивіться лишень!..— Цимботка настирливо, ніби вже не пальцем, а дерев'яним дубцем тикав на дві чорні кіски — у гриві коня були переплетені червоною волічкою.

— То від навроків... та й для краси... Китиці змайстрував я сам, а волічки вплела до гриви донька Анничка...— Батько говорив ніби сам собі...

Цимботка напасливо чогось вичікував. І ніяк не міг зрозуміти, чого затриманих на шляху офіцер не велить ув'язнити за порушення порядку военного часу.

— А ви знаєте, пане капітане, як він свого коня назвав?.. То, прошу красно, не що інше, а сама тільки ненависть до нашого милого Мадярського королівства!..— торохтів Цимботка в сподіванні, що таки засадить до тюрми зненавиджених русинів.

— А як?..— Офіцерові враз видалося аж смішним поводження нічного вартового з певної частини населення території, зайнятої гонведами під Карпатами.

— Коня, прошу красно, назвав Іштваном...

— Як, як назвав коня?..— Офіцер не міг уторопати, про що веде Цимботка.

— Кажу, прошу красно, що цей простий, погано вихований сільський русин свою миршаву, задрипану, голодом заморену недорослу й сухоребру шкапу назвав іменем нашого короля нашої милої і дорогої держави!..

— Яким іменем назвав свого коня?— не витримав офіцер і вже оглянувся на запряженого до воза коника.

— Іменем святого Іштвана!..— підвищив голос Олодарко і витягнувся.

— Неправда!— сердито заперечив батько.

— Як неправда?.. Дивіться, дивіться на нього лишень!.. Виходить, я брешу? Балінт, ти чув?— уже звертався Олодарко до напарника, який на шляху тримав коня за повід.

— Неправда! Коня я назвав Піштою... ніяким не Іштваном!..— заперечив батько.

— А Пішта хіба не Іштван? Ти думаєш, хтось такий дурний, як ти розумний?..

Батько похмурився. Бридким видався йому нікчемний чоловічок. За ціле життя — якими дорогами не ходив, з ким і з чим не стрічався — подібної гидливості не звідував. Він знав, що люди є добрі і лихі, скупі й щедрі, мовчазні й балакучі, хитрі й простодушні — яких на світі нема!—але вперше бачив того, що за всяку ціну ні про що і ні за що оббріхує не лише його, але й коня. Батько розумів, що чоловічок з пістолетом на поясі, в поношеній кожушанці, з козирком над очима говорить зараз зовсім не так, як говорив би лісник, настигши його з сокирою в лісі, з конем і незаконно нарубаними дровами. Звинувачення Олодарка дивні, і кара по них від офіцера малярського королівського війська мала б бути не звичайною...

Батько дивився на мене. Я знав, що коїться щось неладне, та до кінця збагнути не міг усього паскудства Цимботки, либонь, ще й тому, що мені так хотілося бути вдома, в теплій хаті... І я думав про нашу хату...

— Всяка напасть минуша, як минуша й кожна ніч... довга чи коротка... Мине й ця...— промовив батько, щоб мене бодай чимось втішити і заспокоїти.

Я глянув у небо. По місяцеві, який розсвітився над Хустом, хотів збагнути, чи далеко вже за північ. Ніч-бо справді видалася довгою і зморною...

— Знаєте, пане Олодарку, коли вже говорити, якій земній тварі годилось би дати найкраще ім'я з усіх імен, то найкраще ім'я варто б дати не чоловіку, а коневі!.. Бо кінь чоловіку тільки на гаразд і добро, на труд і на радість... Бо кінь коневі не здатний на таку бридоту і гидоту, як здатний для чоловіка чоловік...— Мій батько вже розмірковував сам з собою, повчав Олодарка.

Хвильку офіцер дивився на Цимботку, потім зупинив очі на батькові. Притуливши верхню губу до нижньої, чіпко стуляв уста.

Стояв офіцер уже не перед бараками під Замковою горою в Хусті. Він хлопчиком сидів на возі і з крилатою дитячою радістю дивився, як його батько впрягає до воза Пішту і Лоція. Коні мудро ставали по своїх місцях, батько застібав пряжки, затягав на потрібні кільця посторонки, накидав коням через голови ошийники. Ще клав між полудрабки великий оберемок сіна і застилав рядном... Офіцерові пахло давніми днями дитинства і далеким задунайським селом... «Пішто! Лоцій!»— кивав батько поводами, і коні рушали з двору. Обабіч шляху стелилася неозора рівнина, горизонт танув і губився в легкій молочній імлі... Хмаркою над ланом знімався, спливав угору білий випар. Він сидів коло батька на возі і дивився, дивився за тою хмарою, аж поки зовсім не губилася й не зникала... А Пішта і Лоцій бігли у возі, вітер розчісував їм чорні гриви, а червоні китиці маяли, як великі квіти, і він в одну мить уже нічого не бачив, бо тільки неозоре поле зеленіло доокіл, тільки біла хмара над ним спливала, чорні гриви коней маяли, червоні китиці квітли...

— Так от, батьку мій!.. За діючим штатаріальним¹ правом я мусив би вас арештувати... Але робити цього не будемо!.. Хто ж тоді жорно доставить у Зелену Долину?.. Правда?..— кинув офіцер у бік дебелого, який стояв і чекав розпоряджень.

Батько мовчав.

— А ви, Бейла Балінт, проведіть батька за місто!.. Коли якийсь патруль з цивільних перестріне, скажете, що мій наказ і дозвіл... А там батько до Зеленої Долини вже добереться й сам... Тим часом ми з паном Цимботкою побалакаємо... Розумієте?

— Все розумію!— витягнувся дебелий у готовності.

---

¹ Штатаріальний — властивий часові війни, стану облоги.

Затаєно й притишено поле за Хустом дихнуло прохолодою, коли раптом Бейла Балінт велів коня зупинити, а сам зістрибнув з воза. На прощання він ще взяв руку під козирок, та цього вже не бачив ні мій батько, ні я.

Коли я оглянувся, дебелий ще тримав руку біля картуза. Либонь, думає неборак, що тато після нічних пригод шмагонь коника з усієї сили й оглянеться лишень тоді, як будемо геть-геть далеко...

Батько спокійно тримав у руках віжки, коника не понукав ані словом, ані батогом. Намучений вологою березневою ніччю, стовбиченням при перевірці на вулиці міста, потім у дворі перед дерев'яними бараками, натруджений довгою дорогою від Зеленої Долини до Вишкова, а від Вишкова до Хуста, Пішта тепер дрібним тупцем у рівномірному бігу немовби поволі плыв до оселі. Йому вже вчувалися тепле і затишне стійло, лоскотні пахощі отави — коневі батько ніколи не скупився після довгої дороги чи важкої роботи, — той заслужений відпочинок, що повертає силу.

Насуплений, похмурий батько вдивлявся в сірий простір нічного шляху. В долині обабіч нього лежали широкі толоки, чорніли ниви.

— На чужого пса бери палицю одну, на свого — дві!.. То не дурний казав!.. — озвався перегадом батько до мене, а може, просто кинув у п'ятьму.

— А хто бандитові дав право піднімати руку на невинного чоловіка?.. — Батькова образа діткнула мене кривою. Я тільки тепер почав зважувати все з нічних пригод.

— Бандит права не просить... Він право сам собі бере... А бувають часи, коли всіляка погань спливає наверх... Чесному чоловіку не далеко й до погібелі може бути... Не один чесний і гине... — Батько говорив так, ніби пройшов уже не одну тяжку і складну школу життя.

— Нікчема!.. Бридота!.. За коня присікався!.. Не раз п'яне під плотом ваялося... — А тепер — дивись!.. Пістоль в руці!.. — Батько сіпнув віжками й погнав коника швидше, неначе сам тікав з ночі.

Ми поїхали вже мовчки.

Відчувши дошкульний і неприємний холод, я всім тубом горнувся до батька і не знати, чого більше хотів: зігріти його своїм теплом чи погрітися біля нього. За життя ніколи не було, щоб при мені хтось батька образив словом чи скривдив яким ділом. Я не уявляв, як таке взагалі могло б статися... А тепер... Мене боліло, до гор-

ла підкочувалося щось терпке й ціпило, коли хотів промовити слово, застрявало й губилося. Певно, саме тому я почав тяжко і довго кашляти...

Батько скосив на мене очі. При холодному сяєві місяця його лице мені виділося вже навдивовижу красивим. Таким я не бачив його ніколи...

— Ні... Ні!.. Ні!.. Синку!.. Аби ми були такими м'якими, то по нас у цих горах уже давно ані сліду не лишилось би!..—Батько пригорнув мене до себе і вже тримав руку на моїх плечах.

Віз важко торохкотів задніми колесами по вибоїнах, коли тато зціпив п'ястук.

— То коби я схопив його отсими, то коби я шпурив ним, він виблював би те, що спожив немовлям!..— І замовк ураз.

Ми їхали довго не розмовляючи.

Тато горнув мене до себе, а я чув тепло його великої руки. Десь наче щось зникало, натомість приходило щось нове і зовсім невідоме. За одну, всього за одну ніч мені здавалося, що так багато, так багато часу минуло і безповоротно сплигло... І ми вже були не тими.

— А завтра прийшли б та й усіх до криміналу... і винних і не винних... Бо закон — регентський!..— Батько вже вибирав слова з тих, що юрмилися.— Але прийде на пса мороз!..— І більше він не казав нічого... Так ми їхали до самої Зеленої Долини.

Дума в моїй голові снувалася довга і тяжка, як ніч.

— А криця не вгинається і твердне від вогню!..— Тато смикнув віжки, помахав головою.

Коник збочував до нашої вулички, обсадженої високими тополями.

Хоч до світанку було ще далеко, в нашій хаті горіла гасниця...

Кульгнувши лівою ногою, через поріг до хати переважився Міклош Бейко. За ним спершу просунув чорний казанок попід очеп, потім трусонув жмутком воронваних чорних пір'їн високий поставний жандарм — головою мало не впирався в стелю. Щось незрозуміле завзято й сердито бурмотів Олодарко Цимботка. Гості стали рядком коло самих дверей, заслоняючи вихід так, наче з хати хтось мав тікати.

Господар Василь Магура поволі піднявся з лави, руку поклав на мое плече, немов широкою теплою долонею хотів заспокоїти: «Не бійся!.. Часи настали злі, але ми в хаті своїй! А в ній — наша правда і наша воля!.. Поріг цієї хати, як і всіх верховинських хат, уже переступав не один зайда... Але правда і воля в наших хатах була одна! Наша правда! Бо наші діди і прадіди не лишень хати ставили вікнами на схід, вони й самі дивилися тільки на схід!.. Нашим правом є думати, журитися і турбуватися болями та неспокоями, що знову прийшли до верховинських хат... Зайди приходили і відходили, а в цих хатах колиска і пісня-колисанка залишалася одна!.. Так од віку віків було...».

Ці слова мені Василь Магура говорив щойно, перед приходом гостей, я їх чув знову, коли рука господаря лежала в мене на плечі...

Мій стан був якимсь дивним, я все збагнути не міг, що сталося. Невже нас підслухали? Адже я розповідав Магурі про нічну пригоду по шляху з Вишкова, коли ми везли коником млинське жорно. Дядько Василь тільки-но мружив очі, морщив чоло, говорив-думав. Здається, саме сказав: «Коли одні режими відходять, а інші приходять, наверх часто випливає всіляка погань. Не дивуйся... на всьому вчися...»

А тут...

У хаті ми саме збиралися до вечері. На столі парувала щойно знята з плити ячня, тугими боками смачно хизувалися принесені з комори господинею Олександрою квашені огірки, у великий череп'яний таріль покладено рівно покряяну чвертку пахучої житньої паляниці.

Я повів очима на господаря.

Смуглий в обличчі, наче літнім гірським сонцем припалений, господар Василь задивився на несподіваних і в пізню пору нежданих гостей. Очима раптом стиг на двох відзнаках з першої світової війни, що аж до блиску були протерті піском і статечно вмощувалися на Бейковому пальтечку з домашнього сукна. З дядьком ми встигли переговорити й про них — по всьому селу пішло, як Бейко зі скрині давні медалі добув, як вичищав їх, як проходив вулицею, щоб усі бачили, як стояв перед корчмою, коли люд ішов з церкви...

— Міклош!..— ураз вигукнув господар, і лице його освітілося легкою усмішкою. Я ще не міг розгадати, що за тою усмішкою ховається. Либонь, Магура пригадав ранню весну, коли Бейко возив кіньми до шляху на Торунь річковий камінь-залізник, а сам Василь товк його молотком. Дробарі називали Бейка жартівливо не Миколою, а Міклошем. Знали ж бо, що той любив похизуватися своїм перекрученим ім'ям. А то хотів перевірити, чи правда, що з приходом гонведів сам Бейко не лише перебрав печатку сільського старости, але таки й дав себе називати Міклошем — по Зеленій Долині чутка ця в один день розійшлася.

— Добрий вечір, люди чесні!..— озвалася від плити господиня, ніби прийшлим подавала знак, що при відвідинах чужої хати все-таки годилось би і поздороватися.

— Кому добрий, а кому й ні!..— Бейко натякав на щось неладне.— А оцей легінчук, Василю, чому не пантрує нянька і мамку?.. Чому вдома не сидить?.. Може, й він політиками журиться?..

Мені стало не по собі. Що це вже коїться на білому світі, якщо я не маю права побувати увечері в дядька Василя?.. У того самого дядька Василя, з котрим так цікаво стрічати і говорити... Наче саме тільки він міг на моє питання і відповісти, я задивився на нього.

— Якими політиками, Міклоше?.. Ви завжди політики боялись, а все життя — політика... Хлопця старого Онуфрія Вакари, думаю, знаєте й ви сам. Це гімназист, учений... А з таким посидіти і поговорити цікаво...— брався спокійно не те що пояснювати Міклошу Бейкові, а більше жандарму і Олодарку Цимботці просто казати.

— Та от, легінчуку!.. Як з тобою Василеві не інтересно, а йди собі додому. У панів діло таке, що не годиться тут бути...— послужливо і догідливо мовив Бейко. Та Олодарко Цимботка зразу приступився до мене. Його

руки спритно і швидко обмацали мої кишені. Я зрозумів: шукають зброю.

— Що ви, що ви, Міклоше!— здивувався Магура.

— Не дивуйтесь, Василю! Чорт не спить, а для порядку треба знати, хто що при собі має... У панів така служба... Та й час такий... Зайшли гонведи до Марунича напитися води, залишили воза на вулиці. А тим часом якісь хлопці потягнули кілька гранат і два пістолети... Другий день знайти не можемо...— виправдував Бейко Цимботку.

Я чув, що горить мое лице. Мимоволі одвів руки від себе, як роблять при обшуку.

— Не біда... Не біда!..— мовив Магура й замовк. А в його очах я читав: «Нас будуть ще не раз обмацувати й обшукувати. Та головне, щоб ми розуміли, для чого це робиться, хто це робить, хто при цьому є!..»

— Що він каже?— нарешті ткнув очима на Магуру жандарм, блиснувши білим металом передніх зубів. Рушницю прикладом тримав на долівці.

— Що може казати комуніст?— небало кинув Олодарко Цимботка — по всьому було видно, що за старшого тут він.

— Не серди панів і не напрошуй на себе, небоже Василю, злість!..— примирливо радив і повчав Бейко, глянувши спершу на жандарма, потім на господаря хати.

— Просимо до вечері!.. На здоров'я і пожиток!.. Може, люди не ївши?..— Господиня Олександра ніяк не могла збагнути, що в хаті коїться. Сама приступилася до столу, наче готова була глянути, чого на ньому ще нема.

— Пани вечеряти не будуть!.. Пани, небого Олександро, по ділу... По не дуже веселому ділу...— відповів за всіх Міклош.

— Як?..— Олександра задивилася на Бейка.— Та бодай мало... Щоб вечеря не холола...— припрошувала простодушню і наївно. За життя їй уперше прийшлося бачити, як людина людині до кишень лазить.

Василь скосив очі на Олександрю. Вона зрозуміла: припрошувати годі!

— Сідай на лавицю і не рухайся! — Цимботка пальцем показав під стіну, а сам узявся обмацувати господаря.

— Ти, Василю, вибач мені... нам... що ми до тебе прийшли та й завадили з'їсти ячню... Знаєш, такий поря-

док... На кожного політичного завжди були великі очі і вуха... А тепер тим більше... Не тільки в Зеленій Долині, а всюди по околиці знають, що ти з нашого села першим був по всяких баламутах... по демонстраціях і страйках, у походах...— Бейко говорив так, ніби шкодував за все те, що могло бути на карбі Василя. А потім ніби вже звинувачував не тільки його, але й порядок:— Та що казати?.. Масарик людей розпустив, і Бенеш не тримав у страху, а регент хоче, аби дисципліна була... Бо люди є люди... Коли їх розпустити, один одному на голову може вилізти... Та ще запряже й до воза!..

Тут уже Бейко просторікував і приходив до смаку в бесіді. Могло здатися, що він тільки й чекав нагоди сказати все Василеві. Либонь, хотів виправдати себе, свій прихід з жандармом та службовцем поліції Цимботкою. Бо тільки Магура похитав головою, похмурих брови, як Бейко знову:

— Та я й сам не рад... Знаєш, яка робота — хтось на тебе дивиться, як на пса і вовка, хтось починає обходити... Та зла я нікому не хотів і не хочу... Не був би я, був би хтось інший. Бо порядок є порядок, які пани не мали б над нами влади й сили... Чеські, мадярські, ще якісь...— Міклош повів лівою рукою од себе, наче показував того іншого, що мав би чи міг би по урядовому державному ділу навідатися в пізню пору до хати Магур.

— Та я знаю, знаю, Міклоше!.. Ще тої церкви не було, аби місце коло криласа в ній було порожнім...— мовив Василь Магура і глянув на мене — я вже сидів спокійно й слухав.

— Ви скажіть, Міклоше, по якому ділу так пізно пани до мене прийшли?..— Господарю, видно, хотілося вже знати, чого нагрянули жандарм і Цимботко.

— Маєте заховану зброю?..— схопився Олодарко, оглядаючись по кутках хатини.

— Яка зброя? — дивувався Магура.

— Ну... Яка зброя може бути?.. Не придурюйтесь, а скажіть чесно сам!

— Яка зброя?.. Яку зброю ви хотіли б у мене знайти?..

— Гвер¹, пістолет, набої, гранати, багнети...— Цимботка перелічував весь розшукуваний асортимент.

— Нічого такого в нашій хаті нема!..

— Можна шукати?

---

¹ Гвер (нім.) — гвинтівка, рушниця, вогнепальна зброя.

— Шукайте!

Сполотніла Олександра стоячи обіч, склавши руки на грудях. Вона вже знала, що два дні тому з Копашнова повели Якова Цямрину, що з Селищ кинули до хустської в'язниці вчителя і двох селян. Цямрина неначе зараз був тут, у хаті, розмовляв з її Василем, з іншими селянами, радився і радив, щось доводив і переконавав. Вона вже силкувалася збагнути, про що саме йшлося вчорами, коли не лише в Зеленій Долині, а й по інших селах бурнилося і проростало, кипіло і вирувало готуванням до походу в першотравневий день з музикантами та незвичайними піснями, з піднесенням і всемогутнім захватом.

В один момент Олександра вже бачила свого Василя з високо піднятим червоним прапором. Похід уже вливався до натуженої велетенською силою людської ріки там, де шляхи з різних околиць виходили на тракт до Хуста.

Потонула в розвихреному й розбурханому потоці барв,— дарма що йшли безробітні робітники і безземельні хлібороби,— кожен був урочистий та наряджений у те найкраще, що беріг тільки для свят.

Понад голови чоловіків і жінок пнула, бо хотіла бачити свого Василя з червоним прапором. Марно! Люду було багато-багато, прапори маяли і розвівалися на вітру з гір, від Тиси і Ріки. А все одно Василів вона впізнавала, бо на полотнищі нею були вишиті літери і слова: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» Вона до кінця не знала, що й до чого, чому той потік пливе до міста трактом поміж буйно пророслих озимною зелених нив і зелених пасовиськ, але йшла, бо йшли із Зеленої Долини десятки, сотні, бо вів їх червоним прапором Василь... Могутній вал походу уже котився бруківкою головної вулиці міста, коли пісня втихла і з-поміж присадкуватих сірих, високих кам'яниць раптом вирвалося: «Хочемо роботи!», «Хочемо хліба!».

Олександра дивилася на Міклоша Бейка, на його відзнаки з першої світової війни — двома металевими очима блимали тепер з білого пальтечка домашньої роботи. І в ній раптом усе люттю обернулося:

— То ви, Миколо, до нашої хижі напасть привели?.. То які машингевері¹, які бомби, які кулі, які гранати вам

---

¹ Машингевер (нім.) — кулемет.

у нас приснилися?.. Еге, яка наша зброя!..— Сумирна і спокійна, гостинно привітна Олександра враз спалахнула гнівом і, розвівши широко руки, показала на велике дощане ліжко під стіною — там мирним солодким сном спали два жовтоволосі хлопчики-близнюки, Іванко і Петрик. За день набігалися по сонцем прогрітому двору, і тепер, мабуть, їх розбудив би хіба що тріскучий вихор.

— Еге, дивіться, де ще наша зброя!..— Олександра повернулася од ліжка й глянула на чисто побілену піч. Там з-під легенької ковдрини виглядало розпашіле личко — зігріта теплом дівчина відкинула ручку розтуленою жменькою так, наче тільки-но з'їла цукерку й просила у мами ще.

В кімнаті всі потихли.

— Бережіться! Буде стріляти!..— Олександра знову кивнула рукою спершу в сторону, де спали хлопчики, потім повернулася до печі.

Міклош Бейко, жандарм, службовець з особливими дорученнями і повноваженнями Олодарко Цимботка враз немовби оторопіли. Не сподівалися і не чекали такого. Тільки тепер Міклош помітив малих дітей, дарма що знав про них.

— Та що ви, що ви, Олександро!.. То ми не по якійсь пустій забеганці до вас... Над нами є старші, а над тими старшими є ще старші...

— Не по своїй волі?.. Чоловік чоловіку біду легко може знайти — много розуму і мудрості не треба!.. А порядний староста робить так, аби людям кривди не було... Та й аби його не злом пам'ятали!..

— Ну... Знаєте, Олександро... Що, ваш чоловік без політик не міг обходитися?..

— Без яких політик?.. Мій чоловік ніякими політика-ми не журиться!

— Тепер, може, й не журиться... Але журився...

— Коли?

— При чехах!

— При яких чехах?

— При республіці!

— При якій республіці?

— При Масарикові і Бенешеві!

— А яке діло новим панам до того, що було при старих?..— глянула Олександра на Бейка. Староста закліпав очима і не знаходив слова.

— Кажіть, кажіть, яке діло новим панам до старих панів!..— наполягала жінка.

— Пани панами...— Бейко знайшов, чим виправдатися.

— А!.. Пани панами?..— Господиня вже бачила Міклоша Бейка не в своїй хаті з чужими людьми, не після того, як із села забралися чеські жандарми, як з нотарського уряду скинули писану на двох мовах табличку, а в державку червоним, білим і зеленим кольорами хизувалося нове державне полотнище — тут не раз висів прапор республіки. Міклоша Бейка вона бачила на обочині шляху серед самого села в той весняний день, коли Василь ішов з високо піднятим прапором попереду односельців. Газда заклав за спину руки і так дивився на похід, наче коїлося не що інше, як витоптувався цілий клин буйно пророслої зеленої озимини на його ниві. Задивилася здивовано на нього саме тоді, коли з уст газди цідилися слова: «Ідіть, ідіть... Увидимо, якими пендриками і синяками вас пригостять пани! Увидимо, що собі улюлюканням заробите!»

Того самого дня в Хусті таки зчинилась бійка — жандарми розганяли демонстрантів. Василь боронив полотнище і додому прибрів геть побитий та потовчений. «Боже! Якими двома синячищами через весь хребет вперезали його тоді жандарми! Ми тільки погасили лампу, коли пани задудоніли під хатою. А потім довго сиділи коло стола і писали, писали. Був суд. На додаток до синяків моему дали тоді цілий місяць криміналу...» — юрмилися думки. І Олександра мовила:

— Мій чоловік був за бідних і голодних...

— Одягайся! Підеш з нами!— крикнув Олодарко Цимботка.

— Люди!.. Що ви... жартуєте?..— Василь розгублено опустив руки, бо відчув усе безглуздя та недоречність сказаного. По всьому тілу пройшли млість і в'ялість...— Я нікого не вбив, нічого не вкрав, нікому не зашкодив...— Магура виправдувався і вже дивився не на Олодарка Цимботку, не на жандарма, не на Міклоша Бейка, а на дружину, піби цими словами хотів її заспокоїти.

— Раз не вкрав, то це вкрав... Не вбив, так не вбив... Не зашкодив, то не зашкодив... Що панам буде потрібно, питають, позаписують і мирно відпускають до жінки і до діточок...— Бейко викладав увесь лад і порядок.

Олександра ступила до чоловіка, міцно стиснула його руку вище ліктя й пригорнула до грудей. Їй повиділося,

що має впасти від раптового запаморочення — в очах усе покаламутніло і змішалось. Тільки лампа-гасниця блимала маленьким жовтим вогником.

— Коли берете чоловіка, беріть і мене з дітьми!.. — опам'яталася жінка й зразу метнулася до ліжка. — Іванку, Петрику, вставайте, бо вашого нянька забирають пани!..

— Дай дітям спокій, бо страху до них вженеш!.. — Василь узяв її за плече.

Хлопчики спали міцно. Мала Анничка на мамин крик прокинулася, сіла на печі, висунувши голу ніжку з-під легкого покривала, і взялася ручкою протирати очі.

— Спи, донечко, спи!.. — Батько приступився до дівчинки і взявся вкладати її до сну. Та маленька чіпко вхопилася йому за шию. Він гладив Анничку по жовтому волоссячку і вже тягнувся її поцілувати.

— Не робіть, Василю, комедії!.. А ти, Олександро, май розум, не думай, що хтось з твого чоловіка буде знімати шкуру! — сердився Міклош Бейко.

— А бодай вам пси ребра облизували!.. — не витримав я; в цей момент з плечей моїх наче звалився тяжкий-претяжкий камінь.

— Тобі, хлопче, мамине молоко ще не обсохло на губах!.. Ти ще зелений і нічого не знаєш!.. Ти дурний!.. Ану духом зникни геть! Ти таке панам для честі?.. Дивись на нього — гімназист! Штудент!.. — Міклош Бейко ніби тільки зараз побачив і мене на лавці.

Магура з сумом, вимушено і не без глуму з усього, що тепер коїлося, посміхнувся мені на прощання.

— Може, й ти хочеш платню?.. Може, й ти заробив?.. Що я казав?.. — показував мені двері Бейко.

Над Зеленою Долиною хололо і висло чорне, захмарене, без зір і місяця небо.

Я все ще не міг збагнути, чому од хати Магур віддаляюсь. І здавалось мені: чим далі йду, тим у глибшу й темнішу ніч входжу. В одну мить прийшла думка, що нам з Василем треба було конче щось вхопити і трошити кості непрошених нічних гостей... Та чим це все закінчилось би? — зразу питав я себе. А тим, що хата Магур пішла б димом, самого Василя, Олександрю віддали б у військовий штатаріальний трибунал. І було б по закону. І було б по нашій правді. До того ж ми були голіруч...

І все-таки... Все-таки...
Почуття особистого невдоволення оберталось в мені
болем... Тяжким болем...

Я зупинився.

Маленьким, маленьким вогником світилося вікно хати
Магур.

Коли прорвався в ніч і долинув до мене дитячий вереск,
я стрепенувся...

У телефонній трубці голос його я впізнав за тією характерною наспівністю, що слова видовжувала і якимось дивно наголошувала останній склад. Яка несподіванка: дзвонить з лікарні. Пролежав там кілька тижнів. Я тільки взявся докоряти, чого про себе не давав знати — далеко од рідних і знайомих, мабуть, приємно було б, якби хтось навідався, — та він перебив розповіддю. І вже нічого не лишалося, як терпеливо і чемно слухати.

Протягом кількох хвилин я вже знав, що лікувався він у палаті № 5 неврологічного відділення, що сьогодні обіцяли відпустити його додому. Цього чекав він з нетерпінням, перед випискою мав ще потрапити на огляд до професора. Професор насправді його оглянув. Та не до полудня, як обіцяв заввідділенням, а після обіду. До того ж професор був не сам, а з цілою громадою студентів-медиків. Спершу він обмацував сам, ніби шукав той «хворий нерв», що й змусив турбувати лікарів аж в Ужгороді, потім повелів піднімати вгору праву, затим ліву руку, опустити вниз то одну за одною, то обидві разом. Професор крутив його руками вліво, вправо, вперед, назад, щось пояснював студентам, звелів їм самим хворого обмацувати й розпитувати. Був саме короткий суботній день, і в канцелярії, щоб одержати документ з випискою, вже нікого не стало. Завтра неділя, відлежуватися і дихати лікарняними запахами надокучило, от і подзвонив.

— До нас приходьте! Будемо раді! — просив я в гості. До всього, з тою раптовою привітністю, що завжди зринає особливим теплом і радістю від приємної несподіванки — адже озивається той добрий давній знайомий, з яким не видівся літа.

Можливо, для годиться, аби уникнути найменшої тіні докучливості, мовив, що турбувати йому незручно, тим більше під неділю. Та коли я почав втлумачувати, що не лише на неділю і під неділю, але завжди до нас зручно, бо хати своєї іншою не уявляємо, перемови по телефону скінчилися. Він щиро подякував, сказавши, що зараз виїздить...

Знав я, що він у дорозі. Хоч знайомий був з тих, котрі дещо в житті бачили, десь побували, для запоруки пояс-

нив йому, як до нас найкоротшу дорогу знайти. А сам сидів коло кахлевої грубки і вже весь був дивовижно зібраним, незвичайним в очікуванні. Роботи в мене більше не було, бо не працювалося, думки спершу кудись попливли безладно, потім поспішили, обганяючи одна одну, стрибаючи через п'яте-десяте.

Та тільки коротку хвилинку! Бо, глянувши крізь шибки вікна, я вмить застиг на тому горизонті, що окреслював важке громаддя замку з посивілими стінами і давно почорнілим дахом, потім на пружі, що відділяв небо від далеких гір. Уявою понісся я не лише до обріїв рідного верховинського села, а опинився в тих далеких і тепер уже давніх літах, коли гімназистом під час канікул влітку часом заробляв собі гріш. Тут я бачив не тільки рідне село, бо проходив і вуличками сусіднього — Калин. Саме звідти і був цей хворий, що подзвонив з лікарні і вже добирався до мене. З ним на пару того давнього літа ми прибивали важкими молотами крицеві рейки до дубових шпал.

У вухах дивним стукотом-цокотом, тріскотом-дзенькотом вмить озвалися жаркі липневі і до змори пекучі серпневі дні, розпашіле полотно вузькоколійки з тим неугавним гомоном, в якому все до купи мішалось — дзвін заліза, дріботливий розсип-перестук щебеню, чиясь підбадьорливе покликування та скрип отих сталевих вил, що ними перетрушували ми і перекидали, а далі вже накидали щебінь у гнізда між шпалами новонастеленого залізничного полотна. І що дивно? При цьому різноголосому та багатому гомоні отого руслища, яким прокладаються дві смуги-рейки, так виразно і так по-особливому незвичайно чути шум Тересви! Ріка пливе зовсім недалеко чистими-чистими гірськими водами і є для нас не чим іншим, як отою чарівницею, що вабить і кличе до себе, запилюжених і виснажених. Даремні наші сподівання на її ласкаві обійми, життєдайну свіжість та силу води, пестливий плюскіт хвиль при купанні — робота, робота, ще раз робота до семи потів! Відірватися од колії годі! Хвилі розбризкуються в кришталі, накидаються на брили, дрібно переливаються на стрімких перекатах і грядках. У Тересві кипить, вирує бульбашками, мільйонами бульбашок на бистринах з валунами, а на глибинах мовби все тихне і завмирає, захоплює таємничістю зеленого водяного дива...

Але ми все одно попри зайнятість і пильність наглядачів позираємо на неї жадібно і спрагло і бачимо дальші чари гірської прирічкової краси: розпечене ріння з лобатого вигладженого каменя. Хто знає, коли струменями та повенями вимило його із землі, коли прикотило сюди... Намиті смуги сірого піску лежать і печуться на сонці отим велетом-звіром, що витягнувся на зарінку й ніяк не може сягнути води — ріка-бо відступила далі-далі.

Верболіз при воді тут і там. Верболіз стоїть густими заростями — досить було б пробратися до них, знайти бодай маленьку галявку, лягти на ній і вже дати відпочинок змученим ногам і рукам, палаючі і потерпаючі від заліза долоні прикласти до землі і так не просто відпочити, а вже забути про всі юнацькі заробітчанські злигодні забути.

Але що казати, що думати? У пропилюжених іржею, за-порошених щебенем настилу, просолених потом одягах, зі спинами обпаленими і почорнілими, лицями засмаглими і збідованими всі ми прикуті до руслища з важкого заліза та сірого каміння заробітком — він випиває ненаситно нашу молодість і нашу силу... І вже ніхто навіть думки не має, що липневі, серпневі теплом благодатні будні могли б минати в зеленому раю на річці хоч би й тут неподалік.

І млинці! О, тут згадалися ще млинці, що їх мама пекла в ту пору з горохового борошна... Раптом я відчув хруст на зубах од тих млинців і все-все пригадалося, ніби тільки одна доба минула відтоді, лишень одна доба!..

Удосвіта, певно, найсолодший і найкращий сон снівся мені на горищі нашого хліва, а мама вже розпалювала ватру в хаті, щоб напекти мені на полудень млинців з важко роздобутого в голодні літа після розвалу Чехословаччини борошна з гороху. Просто на добре напаленій плиті їх було напечено купку, коли мама вже заходила-ся піднімати мене до праці.

Ще хвилинку, ще одну хвильку я лежав очманіло. Дивився вгору і крізь щілинки бачив новий наступаючий ранок. Усе тіло було мовби поламане важкою роботою за вчорашню днину, до втоми сп'янілий пахощами городнього сіна, я так хотів бодай ще часинку поспати! Бодай малу-малу часиночку!..

Годі! Мама для певності гукала знову, казала, що на роботу — час. І я вже бадьорився, силоміць утому проганяв і хутко підхоплювався. Біг до потічка за нашою

хатою, миттю хлюпав на обличчя водою, щоб таки прогнати сон. Сон нікуди не дівався. На лужку-бережку я ще хвилюку сидів з похиленою заспаною головою, аж поки мама не гукала знову. На столі-бо в мисчині чекали на мене ще теплі млинці, а до них — кухоль кисляку...

Я їв неохоче. Та їсти був повинен, бо переді мною ціла довга-довга дорога на роботу в сусіднє село і той довгий-довгий літній день, що інколи здавалося — кінця йому нема. Тільки потрапляв зуб на зуб, як стоклятий хруст піщинок у млинцях пробирав і прошивав мене наскрізь. Чи не оця мізерна їжа стала потім знаменням тої голодної пори, в яку лоскітно пахнуча булка пшенична могла видатися не іншим, а тільки чарівною казкою?..

Здатна все бачити й по малому навіть все помічати, мама ловила в мене на лиці отой незвичайний у химерності вираз од піску на зубах. А я бачив ніяковість на її мудрих і добрих очах, що до мене промовляла: «Моеї, синку, тут вини нема. Що нам вдіяти, раз такі часи настали, що простих людей пани годують горошаною мукою з піском?..»

Я сам над собою добродушно й милостиво насміхався: «Хіба горохові млинці треба їсти так, щоб зуб зуба доторкався? Хіба їх не можна впорати без зубів? Тож, мабуть, як пани посилали борошно з гороху на Верховину, не про зуби думали, а дбали всього про шлунки верховинців...» — міркував я. А млинці обертав тільки язиком, ледве торкаючись їх зубами. Господи, як легко тоді млинці квашею несло до шлунка — хіба дужа хвиля води у повінь так понесла б плавиння.

Поснідавши, хапав торбинку з полуденком, кидав через плече шворками зв'язані шкарбани і біг стежинами поміж нив до залізничної колії. Там уже шкарбани я взував — залізничним полотном небезпечно було поспішати босоніж...

Оживав настирливий стукіт дерев'яччя по шпалах, мов отой стук-перестук дерев'яних підошов упродовж цілих п'яти кілометрів з дому після горохових млинців на місце роботи був другим знаменням недобрих часів в окупацію...

Коли тінь майнула під вікном, потік спогадів урвався. Дивився я у вікно нашої хати і не вгледів, як проходив він од воріт викладеною плитами доріжкою.

Через хвилику стояв переді мною у поношеному одязі залізничника вузькоколійки. Вибілілий на дощах і сонці його колись чорний кабат лежав на ньому незграбно. А може, це мені лишень здалося, бо в лівій руці він тримав синтетичну торбину — з неї визирали дві пласкі коробочки з ампулами глюкози, ще якісь ліки, а сам він весь пропах ліками від ніг до голови — враження таке, що й одяг зазнав лікарняних процедур.

— Як добре! Як добре, що ви вже тут! А правда, нашу хату знайти було не складно...

— Та правда! — простягнув співуче, і ми привіталися щирим потиском рук.

Хвилику розглядали один одного з тією навіть дещо підкреслено удаваною цікавістю, в якій жартівливого побратимства і веселощів більше, аніж бажання справді прикинути, де і скільки з'явилось нових зморщок від зустрічі останньої, наскільки побільшало сивини або й підступного в небажаних капостях полисіння.

— Вам би ще за молодицями, а ви по лікарнях?.. — жартома докоряв я, сягаючи за пальтом, щоб повісити його.

— За молодицями можна... Та вже хіба оглядатися!.. Давно списали вони мене із свого рахунку!.. — добродушно посміхнувся мій земляк — здається, усміхненими були не лише його уста, але й лице, очі й маленькі підстрижені вусики.

— Хвилику, даруйте, посидіть... Що б вам дати для забави? А я тим часом по господарству... — Я провів гостя до світлиці і вже накладав на стіл свіжих газет і журналів — гостя знав добрим читальником ще з тих часів, коли ми в короткі обідні перерви спрагло таки брали до рук бодай на часинку книгу.

Коли я ввійшов до світлиці, перед ним був розгорнутий журнал. А сам він сидів задуманий. Підпер голову широкою долонею лівої — ліктем лежала на краю стола. Як видно, думкою був далеко-далеко звідси.

Біля порога я хвилику постояв, дивлячись на нього. Здалося враз: коли б скульптор добирав постать замисленого звичайного трудівника, походженням з села, то гість мій був би виразним у своїй проникливій простоті. І я вже сперечався з кожним, хто б доводив, наче проста людина не здатна на глибоке замислення з великим внутрішнім світом.

Проте я збагнув: він заклопотаний не просто тими справами, що пов'язані зі здоров'ям та лікарнею. Врешті, я знав його й раніше як людину активну і діяльну, зацікавлену всім, що тільки має значення суспільне.

— Так що у вас нового зараз? Чим живуть ваші славні Калини? — Село це після мого рідного справді було близьким і завжди дорогим мені пам'яттю отої юнацької пори, яка залишається при всіх та всіляких обставинах і досвітньою піснею, і досвітньою мрією, чарівними уявленнями, сподіваннями...

— Та що вам казати?.. Чим я зажурився? — якимсь простодушно й по-доброму усміхнувся. Було помітно: має він справді про що розповісти, запал попри немолоді літа не вигас, зацікавленість в ньому — жива.

Ураз я мимовільно зупинив зір на його великих-великих п'ятірнях — вони лежали на колінах з тим спокоем, у якому справді були відпочинок і величавість. Від плуга й коси, від молота і сокири, від важкої цілоденної праці протягом цілого життя оті руки ніяк не згрубіли, вони просто були великими для роботи. Чомусь я ніяк не міг уявити їх з ручкою чи олівцем над білим аркушем паперу, й подумалося тут ураз про долю. Про оту мачуху долю, що особливо в наші закарпатські давнини окрадала людей. Небагато їх було — мудрих і щасливих, до всього невсипущих у працьовитості — кому таланило бодай на щось замогтися по непривітних чужинах...

Раптом я вже бачив оті вогнища знань по наших верховинських селах у вигляді шкіл, які звалися «народними» і які лише й давали елементарні знання, до того ж їх ще погано й відвідували діти...

— А як школа у вашому селі зараз? — навело мене спитати, хоча я знав, що в Калинах, як і в моєму Дубовому, десятирічка.

— Школа — гаразд... За наш час ой скільки дістало освіту, в люди з неї виходило. В казці такого не почули б колись. Та виресли ми з неї, як парубок з одержини хлопця... З самим будинком гірше!.. Не встигаємо... — пояснював і похитував головою, ніби сам собі притакував.

— Будувати нової не починали?.. — Я добре знав уже помалілий, відсталий од зрослих потреб будинок шкільний серед Калин — перед ним височів ряд ялин з напнутими вічнозеленими полотнищами хвої, що вже й вони тулили і брали школу в затінок...

— Дві, а може, й три зими добиваємось нової школи... — мовив у відповідь. «Чому тільки «зими»? — подумав я. Справді, дивним це здалося. Та він мовби збагнув мої сумніви-запитання і сам поспішив: — Знаєте, коли весна, літо, ще й осінь — в нас у кожного своє діло. Одні в колгоспі ярюють, потім косять і збирають, інші на роботах далеко від Калин. Що одні жінки з дітьми знають? А як чоловіки посходяться вже під зиму, то радимось й клопочемо. Дітей у селі багато, вчитися хочуть усі. Ви пам'ятаєте, як училися за президента й регента, а я пам'ятаю і те, як училися за цісаря. Хто до школи ходив, а хто й не ходив. Кого брав неспокій, скільки в селі у нас неписьменних і письменних? Пани воліли, аби всі були неписьменними... А нині — інший порядок. Бо час наш і школа паша! Не явилась дитина до школи день, два дні, вже з школи й приходять, аби знати, що сталося... Отак і з самим будинком. Давня трикласова школа стоїть у нашому селі з незапам'ятних часів, зайняли ми кілька великих будинків колишніх приватних крамарень і корчем, а все отсе — тіснота несусвітня. Важко вчителям, нелегко дітям. От і порадилися ми писати, добиватися громадою. Писали в область, писали вище. Не так давно на сільраду прийшло повідомлення, що просьбу нашу передали для вирішення в Ужгороді. То й хотів би зайти ще до нашого земляка з широкими раменами — знаєте його... Гадаємо, що й він чимось нам підсобив би... — Мій гість назвав ще й імення товариша, звідки в громадському ділі сподівався поради і бодай сякої-такої підмоги.

Того іншого нашого спільного земляка «з широкими раменами» добре знав і я. Його обачна інертність, відсутність будь-якої ініціативи там, де справді інколи належить підкласти вже коли не обидва, то бодай одне рамено, додавали мало надії та віри в можливість підтримки чи підмоги в клопотаннях із села Калини. Проте ніяк не хотілося руйнувати чиїхось ілюзій, тим більш сякі сумніви.

— Слово — не палиця! — мовив я.

— Теж так думаю... Дитина мовчить — мати може й не здогадуватись, що їй треба. Таке й наше. Держава велика, будують скрізь, і скрізь багато треба. От догадайся, де скоріше і більше... — Мій земляк бадьоро підхопив і зразу продовжив: — Завезли власними силами п'ятсот кубометрів каменю — державі не коштує жодної

копійки. Правда, для цього потрібен був не один суботник. Але громада собі рада. Знайшли ми й добру ділянку землі для школи. Тепер нам би гроші бодай для цементу і закладки основи... — Поморщив чоло, стулив губи пружком, мов уже не випускав далі слів.

Помовчали ми.

— От пам'ять у селі була б по нас, немолодих, проте школою зацікавлених... Нова школа!.. — мовив з тією замрією, що вмить переносила мене до рідних горизонтів з високими і на ранній весні засніженими полонинами, з селами в гірських ущелинах і, звісно, до того села, в якому зоріла на світ невеликими вікнами і моя давня-давня рідна школа. Враз бачив я школярів на подвір'ї перед школою в той ранок, коли вперше до школи мене вів батько; бачив я великі порошані сліди батькових ніг на змащеній оливою дощаній підлозі тоді, як проходили ми до моєї першої вчительки — саме відчиняла вікна класу перед початком першої зустрічі з нами так, ніби не просто впускала до класу свіже повітря та вересневе ще тепле й привітне в горах сонце, а мовби перед нами відкривала світ... Чарівливе і незабутнє в цьому вік цілий таїться...

Можна було враз подумати: він якщо й не батько багатьох дітей шкільного віку, то принаймні щасливий і люблячий онуків дідусь. А коли й це ні, то йому громада батьків довірила в честь та пам'ятний обов'язок дбати про будівництво нової школи.

— У вас ще малі діти? — спитав я раптом. І враз згадав: коли ми заробляли на вузькоколіїці, полуденок завжди приносила йому тільки дружина.

— Малі діти в людей... Одиначку-дочку сім років тому я віддав.

— Може, ви депутат? Для онуків стараєтесь?

— Онуків буде чотири навесні, внучці — минуло два. А в депутати мене поки що не обирали... Та хіба тільки тоді на школі має зійтися інтерес? — посміхнувся яось напрочуд привітно й приємно. — Нині кожен депутат... Кожному діло е...

Підвівся з-за столу і яось мимоволі приступився до вікна.

Я бачив його на весь зріст зі спини. Колись був одним з найбільш завзятих на роботі, дужим і цупким. Дещо зсутулений, він виглядав старшим від своїх літ. Либонь, старили його бакенбарди — спускалися на обличчя низь-

ко й непокірно стовбурчилися кучерявою паростю, а парість біліла сивиною. І це все додавало віку своїм порядком.

Певно, полинув думкою за овиди понад містом, до рідного села. Проходив, либонь, його основною вулицею, уявляв, як нова школа виглядатиме, а з нею як бачитиметься уже й село. Певно, в цю хвилину в його уяві окреслювалася гідна часу і прийдешнього обнова, шкільне подвір'я йому квітло барвистою малечею, озивалося веселим гомоном, коли вікна школи щедро відсвічували вересневим гірським сонцем...

— Нова школа — радість. Новосілля — завжди радість! А що вже казати про школу нову? Саме про школу! Тут новоселом стає ціле село! Як це гарно й щасливо!.. — гість засвітився несподівано. Доброю усмішкою мінявся, ставав мовби помолоділим, і могло здатися! такому під силу все-все..

Захоплення мого земляка передалося й мені. Тут певен був я: мине час, не так і багато часу, а всі клопоти й складності — без них, мабуть, не обходиться жодне більш-менш важливе діло, зокрема на початку — тільки згадуватимуться. Натомість у селі Калинах у всій красі нового стоятиме школа...

Надвечірні сутінки поволі оповивали місто імлою, яка непомітно густіла; від сірих кам'яниць і гранітом брукованих вулиць імла бралася ближче й ближче до нашої хати на узгір'ї. Ще на тлі густої небесної синяви окреслювалися строгими лініями велети-мури прадавнього замку на гранітній скелі. Як опаде восени лист, зимою і на ранній ще весні — дерева не зеленіють і замку не заслоняють, — прадавня твердиня для нашої хати відкривається могутньо, повсякчас промовляє далекою давністю...

Ще біліли стіни нових будівель і окреслювались дахи. Хвилину за хвилиною все ніби поринало в отой вечірній спокій, що рушити його вже не могли вогні — розсвічувалися ліхтарями. Один тільки пруг землі все ще відтіняв прозорість неба на горизонті, та й він поволі мерк, нидів, аж поки не перелився в непроглядну суцільну темінь.

Спершу, ніби приглушено вириваючись на простір, долинули постріли, далі стало їх більше. Вечірнє небо вмить розірвало сніжаним сjevом. Сліпучий ліхтар застиг у вишині, мов завагався — вгору чи в долину, —

далі таки йшов донизу й розсипався рясним снопом. Донісся тріск — один, другий, третій, більше їх, і вже над цілою частиною міста наче хтось порозвішував і порозсвічував сипучі й іскристі світла червоні, зелені, білі, оранжеві казковими вогнями. Вогні ті розпадалися безліччю гаснучих маленьких вогників, аж поки все-все поволі не згасло. Саме тут займалася темінь дошкульно густіша, через що й спалахи фейерверка хвилику тому справді видавались урочистим святом.

— Салют! — промовив гість і припав ближче до вікна.

— Так, салют! — якимось мимоволі вихопилося й у мене.

— Тоді я лежав у лікарні!.. — Гість уже знаходився десь далеко-далеко від нашої оселі на піднятому узвишші — саме фейерверк вертав гостя у сплинуле минуле.

— Ціле небо зарясніло салютами на перемогу!.. А ми повставали з лікарняних ліжок і всі до вікон — хромі й безрукі, поламані, складені й пошиті! Дивна сила увіллялася до кожного, а радості — як квіту й листу по Верховині на свята зелені! На ноги всіх радість підняла! От велика сила! А сліз скільки! Господи! Що коїлося! — Говорив, здавалося, такими простими й буденними поняттями, що, певно, і бути не може звичайнішого, проте був навдивовижу натхненним і урочистим. І вже стояв не в нашій хаті біля вікна, а був далеко-далеко од нашої хати, од власної рідної оселі на Верховині. Бо далеко був і від самих Карпат...

У небі знову й знову займалися розбарвлені вогні. Постріли мирного фейерверка розбризкувалися так, мов спалахували ясным сяєвом тисячі маленьких сонць для радості всього миттєвої, бо зразу вогні й гасли. Таїлося святкове незвичайно в отій пізній вечоровій тиші, у спалахах над містом, в на мить вихоплених з темряви дахах високих будинків, древнього, колись неприступного замку на горі, вежах церков.

На обличчі мого земляка стигла застережлива рішучість.

— На віки-віків нехай буде проклята війна!.. — наче поблизу нікого не було, мовив сам собі.

Що б не сказав, мав на те право. На все мав право. Я знав: розповісти може багато-багато. Був на війні, бачив лихо, що з собою несе згуба вогню на фронтах. Та сам збагнути я не міг, про що з пережитого йому тепер хотілося б найбільше повідати. Звичайно, догадувався я: вогні у вечірньому небі над містом повернули його враз

до військового шпиталю, куди й прийшла вістка про кінець страшної війни. Тепер тут оживала давня і завжди суцят радість за перемогу над фашизмом, для якої потрудився і сам. Що дивуватись, коли раптом при салютот розсвіченоту Ужгороді в ньоту засвічувалася ота людська солдатська високість, що завжди мужніх і в ратних справах натруджених піднімає...

— Що казати?.. — мовби помолодів.

Я дивився на нього вичікуючи.

— Кажу... — раптом затнувсь, мов добирав слова, а вони чотуось не знаходились.

— Сам не знаю, що зі мною діялось, як до Калин приїшли наші. Коли я вперше своїми вухами почув, що солдат говорить так, як говоримо і ми на Закарпатті, як учили нас наші мами з пелюшок і колиски, виділося мені, що померлі прапредки, які погинули колись за нашу свободу, чують радість. Я думав, що в невідомості навіки-віків закопані наша правда і воля, наша честь і свобода воскресли. Я не знав, що маю зараз чинити. Бо готовий був кожного обнімати й пригортати з радості до серця, а на ототу шляху, яким пройшли визволителі, готовий був цілувати сліди. Як сталося, не знаю, та опам'ятався я на церковній вежі під тим самим дзвоном, що ним дзвонять у нас тільки по великих святах. Двох дужих хлопів треба було, щоб голосну громадину розколихати, а тут я сам! Я відчував, я був певен: це не дзвін про свободу дає знати! Сам я не просто вже дзвоню, а плину з вежі понад селот, над долинами та горами і великоту білоту світу вість несу, що відтепер ані ми на землі нашої, ані внуки, ані правнуки наші ніколи-ніколи більше в неволі не будуть!.. Я певен був, що про свободу віщаю не тільки хатам і людям в них — про нашу волю вже знають поля і ниви, ліси і гори близькі й далекі — все-все на землі суще. Сонце в надвечір'я хилилося на захід, а мені бачилося, що велике-велике тільки встає.

Гість помовчав. Зосереджений і зібраний, весь жив саме тим днем, який воістину віки берегтиуть пам'ятним на Закарпатті. Я вже думав, що розповідь про селян на вулиці, про настрої в той найперший вільний день — хіба визволення не збудило, не схвилювало кожного, хто тільки здатний був розуміти і відчувати?.. Та ні.

— Коли по селу пішло, що до Червоної Армії беруть добровольців, я серед перших з'явився на сільський Народний комітет. Чотири нас брати було. Чотири нас пішли одного ранку з села добровольцями добивати фашизм. На залізничній станції вузькоколійки таких, як ми, в той ранок зібралось багато-багато, а проводжати виїшли всі, хто тільки здатний був підняти ногу — матері і батьки, жінки, діти...

Відколю над нашим гірським селом сходить і заходить сонце, до яких тільки армій не проводжали моїх земляків? По яких світах не зеленіють могили полеглих на фронтах, що були з Калин і зеленої нашої Верховини? В Австрії і Угорщині, в Галичині та в Італії, в Іспанії і на Балканах... Де тільки! Скільки пролилося сліз, коли парубків і чоловіків в давнини далекі і зовсім близькі проводжали до армій! А тут диво: йшли в Червону Армію добровольці з нашого села, ніхто не плакав...

Мій земляк замовк і задумався. Повертався, либонь, у ранок одного з днів передзим'я сорок четвертого, коли в рідних Калинах чоловіки, парубки збиралися на станції вузькоколійки. Гомін, мрійлива пісня, шум поблизу пропливаючої Тересви — все оживало й повідало тут з пережитого по-новому вражаюче виразно.

Дивовижна в чарівних здатностях уява понесла і мене до рідного верховинського села в долині Тересви у пам'ятну для віків визвольну осінь. Раптом над будинком колишньої нотарської адміністративної управи я побачив не триколірний прапор окупантського режиму, а пломе-нем багрянцю для мене замайоріло знамено Країни Рад; я вже бачив простих-простих селян, що поряdkували в Народному комітеті села, врешті потрапив і на залізничну вузькоколійну станцію в той самий ранок, коли добровольці з Дубового йшли в ряди армії-визволительки, щоб і собі гнати фашиста з поневолених земель та країв...

— А скільки добровольців дало ваше село?

— Понад двісті!

Ми помовчали.

Я знав, що Калини — село невелике, що дві сотні добровольців з нього — справді немало. Знову й знову спливали в пам'яті історичні в патріотичній наповненості дні, коли з нашої Верховини люд у пориваннях священних почуттів бойової готовності до пожертви за свободу вибирався на фронт. І було в цьому справді історично вели-

ке, либонь віками чуте і плекане, предками заповідане... Хто думав тоді про смерть, коли в нас у Карпатах народжувалося і творилося нове життя.

— А скільки полягло?

— Не злічити... Тільки два з фронтів повернулися без ран...

— Вас також ранило?

— Тричі... дві контузії...— мовив просто. А незвичайно було, що контузії не вважав і за поранення. Можливо, в розумінні та уявленні селянина пораненням належало вважати, коли кров тече і кості тріщать...

Певно, біль неприємний, дошкуляючий озвався десь, бо мій земляк поморщився і спохмурнів.

— Доки я був молодий, десь-десь поболювало і швидко відпускало. А тепер привело до палати в лікарні... Отут я відлежався... Та що казати? День чи два повалятися в чистому й теплому не зашкодить... А тиждень, два тижні — мука несусвітна... Знаєш, що дома все в порядку, що на роботі теж порядок, а нудишся. І просиш лікарів, аби додому виписали. Вони своє знають — шукають болячий нерв — прошиває і ципить хребет. Прописують ліки й не відпускають... А чому досі ніхто не написав книжки про добровольців? — схопився мій земляк з цілковитим несподіванням. І м'яко додав:— Бодай невеликої книжечки...

Я не знаходив, що відповісти на виправдання — справді, високий патріотичний рух відразу після визволення на Закарпатті достойний був (і залишається) пісень та поем, повістей і романів.

Як бач, негайної відповіді мій земляк і не чекав. Бо враз виправдався:

— Говорю не з причини, що слави забাগлося. Не про це думка. Вік я прожив без слави...— Тут він показав залатані на ліктях рукави форми залізничника, ніби саме цим засвідчити хотів свою звичайність і простоту.— Мені добре й так. Але сам думаю про тих, котрі восени сорок четвертого пішли й додому не вернулися. Хіба не мав би цілий великий світ знати, що за нашу волю наші люди в Карпатах клали й свої голови?.. Кажіть!

— Світ мав би про це знати! — мовив я, вже чуючи і свою боргову повинність.

Перекосив ліве плече й прихопив рамено вгору. Його закололо болем. Замовк. Зморшки на лиці поглибшали, риси обличчя погострилися.

— Війна озивається...— мовив я якось мимовільно — невже чогось мудрішого не міг знайти?

— Що казати? Коли б тільки день одинадцятого березня сорок п'ятого був, і його вистачило б отак...— повів земляк пальцем вище адамового яблука.— Пекло! Пекло з пекельними муками... Але людина все може...

Видно було, мій земляк взагалі має що розповісти про фронтіві дороги і бої, про терпіння і втрати на фронті. Зрілий вік давав можливість усе тверезо осмислити й зважити, а перспектива віддаленості од сплинулого окреслювала й виявляла все по-новому.

— Ми билися за Віслу. Фашист окопався за рікою на тамтому березі. Нас підпустив зовсім-зовсім близько. А тоді в очі плюнув крицею. Гвардійці — до води під якимсь урвищем... Коли преісподня бути могла, вона там і була... Там я пізнав фронт і війну... Нагорнув купку снігу, на сніг поклав рукавицю, на рукавицю сперся бородою, а все тіло у воді. Кістки ламає, шкіру обпікає. Далі холод ніби відпустив, і вже вода як літепло. Думаю: оце полегшало, бо підбирається смерть. І вже не вірю, що вона — мука. Я певен при цьому, що смерть — спасіння і рятунок від муки, бо найстрашніше все тільки до смерті. Лишень це на думку спало, як тіло палить мороз, а далі з нього немилосердно відриває і відщипує...— Для наочності земляк мимоволі наївно ущипнув великим і вказівним правої руки біля самого ліктя лівої.— Кажу: дерево, камінь, залізо не знесуть того, що одна людина...— чулися вже сум і відчай. Либонь, земляк мій воістину натерпівся і настраждався доволі, що давне фронтове лихо вже й самою згадкою ранить і болить...

— Чим на Віслі скінчилося? — не втерпів я.

Земляк помовчав. Напевне, знову уявляв себе на тому рубежі, де не один боєць геройськи поліг.

— Настигло підкріплення. Наша в'язда. Інакше в тому купелі всім до одного була б могила...

Здавалося, розповів найбільш істотне.

Уявлялася освячена кров'ю ріка — бачила достатньо боїв...

— З бою за Віслу виніс я на собі брата Юрка з сімома ранами не живим, але ще й не мертвим...— якось мрійливо промовив гість, немовби для того, щоб здивувати мене — я знав уже, що чотири брати з однієї родини були разом на фронті в добровольцях Червоної Армії, але

ще нічого не чув про те, як з моїм земляком проти фашистів воював і його брат Юрко.

— Певно, я з особливою силою відчув, що таке війна й фронт, що то є втрати на війні, саме тоді, коли брата виносив з поля... Враз у моїй уяві примарилася наша рідна хата з малими-малими вікнами на світ, наша мама і наш батько... Юрка вмить я бачив малим хлопцем тоді, коли ми однієї осені вдвох пасли корів у верболозах над Тересвою і на галявці розпалювали вогонь, щоб погрітись. Побачилися виразно краєвиди нашого села в горах, ріка Тересва, полонини вдалині, вузькоколійка з невеличкою станцією в Қалинах і все-все, що було того дня, коли ми зібралися йти в добровольці. І вже той час, який збіг од наших дитячих літ аж до визволення, до поля бою, отам, на берегах Вісли, видівся мені таким малим і коротким, неначе його зовсім і не було... «Невже прийдеться мені покласти в землю тебе далеко від рідних околиць?» — Неспокійні думки питали й мучили, а я вже чув, як підо мною дубіють ноги... «Хто ти?» — тихим від муки голосом несподівано озивається брат. Не інак, як душа в його тілі трималася лише на маминих сльозах. «Я! То, Юрку, я! Твій брат Василь», — кажу. І чую: голос від хвилювання нидіє. В горлі зціпило... Неборак брат цілих три місяці відпокутував за Віслу, а одного разу не піднявся з койки в шпиталі.

Далі не говорилося. Мовби кожному з нас захотілося ще й ще раз осмислити, збагнути все на вагах сумління...

Отак непомітно й просиділи, аж поки нас не покликали до столу.

Після вечері ми гуторили про те, се. Споминалися спільні знайомі з живих, ті, що їх серед живих уже нема. Говорилося про село і той не такий великий час, який змінив усе — переорав межі, нових хат набудував, великими життєвими дорогами повів молодих. Скільки в очах мого земляка-гостя було дивно чарівного захоплення, коли він розповідав про вчителів, агрономів, інженерів з простих селянських хлопців та дівчат!

— Дороги нині ясні! А простір — розгортай руки і обіймай! — промовив і потягнувся до своєї сумки — тулилася під вішалкою в кутку. Коробочки з глюкозою виклав так обережно, наче для їх придбання найменше продав корову чи вважав, що саме в тих ліках і таїться його визначена довговічність. З самого дна ташки добув ретельно перев'язаний пакунок. Розв'язав тоненьку

шворку, повільно й уважно розгорнув газету, акуратно склав, аби нею ще скористатися було.

— Пишете не тільки ви! Пишу і я! — усміхнувся грайливо і весело, здвигнув по-молодецьки бровами, тримаючи ласкаво і лагідно обома руками товстий зошит. — Пісні! Поетом хочу бути! Письменником... Правда, за оповідання я ще не брався — не хочу перебирати ваш хліб. І віршів своїх до газет поки що не давав... — У кожному реченні, ба навіть у кожному слові чулася легка іронія. Та це тільки так, для ока. Бо й найменший слід її зник, коли наготувався читати мені свої поезії.

Я простягнув руку до зошита. А він:

— Дозвольте я сам почитаю вам... Може, й не розберете мого письма — знаєте, як такі писарі пишуть...

— Пишете ви розбірливо і справді гарно... — Я вже помітив рядки, ретельно виведені традиційним учнівським чорнилом.

Коломийкою написані його твори про що тільки не розповідали. Найперше, мій земляк дотепно і гречно звертався до читачів і слухачів з привітливим словом, просив не судити строго ним написане й тоді, коли щось не так вийде. І зразу виправдувався, що науки віршування не осягнув, бо «народну початкову школу» пройшов тоді, коли «пас ягнят», «десятирічку закінчив на випасанні телят», «вищу освіту й диплом здобув на високій полонині, коли пас корів і цілі отари газдівських овець». Розповідав при цьому, що читанками та граматиками для нього були зелене поле, гущавина чагарів, а шкільним приміщенням — вівчарська колиба, «класний наставник» не хто інший, як старий ватаг. Той самий досвідчений мудрець-ватаг не тільки добре умів варити сир, не тільки знався на небесних зорях та погоді, травах і деревах, але й розумівся на тваринці — по цілій зеленій Верховині, певно, мало хто з ним врівень. Арифметики мій земляк учився тоді, коли лічив овець, а різних потаємних хитромудрих знаків — на мітках по вівцях, по строчках¹ і зарубках, коли овець доїли на «міру» для визначення, скільки котрому господарю належить літнього сиру та осіннього молока від його меншої чи більшої черідки... Не без певної гордості, з гідним чуттям обізнаного і

---

¹ Строчка — дірка на вусі вівці, за якою газда впізнавав її в отарі.

втаємниченого мій земляк ще повідав, як вивчав і за-
своював певні правила та знання з музики — грав він на
трембіті і сопілці, ба навіть на кузілках¹. Так-так, на ку-
зілках, що єдино годилися для гри при випасанні кіз, дав-
но забуті й цікаві тим, що являли собою дві складені
докупи денцівки. А що казок, а що пісень засвоїв мій
земляк, випасаючи худобу — як тут можна було за день
на самоті без пісні для втіхи та розради, без казки уве-
чері при ватрі в колибі просто зоряного й місяцем роз-
свіченого неба?..

На хвильку відклав зошит і мрійливо сперся на руку.

— А свідоцтва успішності?.. Атестат? Похвальні гра-
моти? Відзнаки?..— задивився я на нього.

— Першого писаного документа про знання я дістав
тоді, коли з батьком заробляв у Трансільванії. Була це
непоказна, в сіренькій обкладинці робітничка — нині її
звуть «трудовою» — книжечка. Правду сказати, на ту
книжку я ще й права не мав — літ не вистачало. Тоді
теж якийсь порядок був для цього. Попереджений бать-
ком, я набавив собі цілі два роки — щастя, що старший
лісник на державній роботі у мене жодного документа на
підтвердження не спитав...— мовив мій гість з легкою
усмішкою на устах. І зразу ж додав:— А зовсім можли-
во, що «документом» для старшого був добрячий кусень
домашнього копченого сала і геть-геть чимала торба во-
лоських горіхів... Пани завжди любили підмашування...
Від чого б товстіли пани?..

Погортав сторінки списаного зошита — либонь, щось
шукав.

— Тут воно! — підняв догори вказівний на лівій руці,
а широкою долонею правої зошит затулив так, що тільки
десь-не-десь рядки визирали.

Я дивився пильно й чекав.

— Що за поет, який свого не знає напам'ять, з голови?
І почав читати.

У коломийках найперших повідалося про те, що не
тільки Земля довкола Сонця, але й світ увесь іде вперед.
На місці не залишилося і його рідне верховинське село
Калини, бо все в нім не так, як було колись. От тільки б
школу збудувати ще нову, аби дітям було простірно й
аби сонця більше не тільки з книжок, але й з вікон...

---

¹ Кузілки — народний музичний інструмент типу здвоєної
флюяри.

Коломийки були зовсім-зовсім прості, текст їх — нехитрий і наївний. Проте стільки незайманої щирості й щедроти, що раптом нескладність і невправність, простодушність і наївність не лишень не помічалися, але й сприймалися без застережень разом зі всім. Бо ж посіяні тут були чисті зерна доброти і людського неспокою, більше — чуття господаря на рідній землі отого, що устремліннями весь у завтрашньому, в майбутті близькому і віддаленому...

Начитавшись, наговорившись, ми, здається, вже мали йти спати... Різної сили і різного кольорового відтінку під узвишсям гори з нашою хатою електричні вогні переморгувалися з небесними зорями — височина від хмар пробралася й зовсім прояснилася.

Хвилюю я стояв біля вікна сам. Задивлявся на місто, що справді стало таким рідним і серцю дорогим за вже довгі літа, в ньому прожиті. Припоминалося мое перше-найперше перебування в ньому. Хвороба одного з близьких у родині сюди привела — лежав у лікарні... Я довго-довго блукав тоді, шукаючи, де б голову прихилити на нічліг. Врятували мене тоді друзі по гімназії з Хуста, що перевелися на навчання в Ужгород... Врешті, не це зайняло основну увагу, захопило думку. Бо я вже міркував над тим, що, безумовно, всевишня благодатна іскра світиться в поезіях-коломийках мого земляка, як і благословенне таїться в його громадському неспокої для суспільної потреби і загального добра. Я ще міркував над тим, скільки закутих умовами лихої минувшини талантів у народі гинуть і погібало без цвітіння і благодатних врожаїв... Хіба для таланту не потрібні умови? Хіба на морозі не квітнуть тільки крижані квіти?..

Я думав про велику розкуту силу...

З кімнати подався зі звичним «на добраніч!».

Минуло кілька літ.

Я знову проїздив шляхами-дорогами по таких завжди близьких серцю верховинських селах. Тільки добрався до сусіднього моему материнському і батьківському, як пригадав залізничника-земляка. Того самого, що дзвонив з лікарні і в нашій хаті заночував, а колись зі мною разом працював на ремонті вузькоколійки. Мимоволі зринули в пам'яті розмови з ним, пригадалися його клопотання для громади в справі школи. І вже по дорозі міркувалося про отой неспокій причетності, в якому

завжди негасимий живий струмінь будівничого творення...

— Що за диво? — мимоволі вигукнув я на зовсім несподіваних радощах. З-за вигину в Калинах показала вже під вікна зведена велика будова неподалік врослої в землю невеликої присадкуватої і геть-геть постарілої школи з прадідівських часів.

І тут земляк мій постав переді мною зі всім-усім. З благородним неспокоєм, з чуттям господаря, з радістю на лиці...

І я вже бачив його щасливо усміхненим...

І як тут було не радіти за нього і разом з ним?..

Ірині Луці

До моїх рук зовсім випадково потрапив щоденник молодої робітниці. Не відразу було з'ясовано, хто на звичайних і скромних аркушах шкільного зошита викладав записував думки-настрої. Я зрадив, коли автор щоденника таки знайшовся. А ще більше втішився, що ця дівчина не заперечила проти публікації написаного нею.

За всякими справами про знахідку якось забулося. А оце недавно я знову погортав зошит. Час ніби виявився якоюсь перевіркою — весь текст видався не менш цікавим і вартим уваги, аніж при першому знайомстві. А тому і подаю його читачам — з деякими, зовсім не істотними змінами.

Кому спало на розум перший схід сонця після прощального вечора зустріти вкупі — не пригадую. Та всі прийняли це захоплено. Лише Васько — в класі називали його Заспанним — захотів додому і з мамою під ручку покинув зал, коли ми ще веселилися, а наш перший світанок з атестатом був десь за горизонтом.

Здається, ніч збігла, і ми навіть не помітили, як опинились на обсадженому кущами, заасфальтованому майданчику перед школою.

Школа наша тепер порожня, зате поважна, замріяна. Не вікнами, а великими блакитними очима з відсвітами ранкового неба дивиться на своїх вихованців, ніби лише їй відомо, що кого чекає.

Про це тепер я сама не думаю. Навіть не віриться, що ми дорослі, «зрілі». Адже останній дзвоник ще лунає у вухах — ніколи раніше не був таким виразним, коли віщав самому серцю на пам'ять, назавжди. Видиться мені, що консультації ще збирають нас у класі, тут хочеться побути довше. Підготовка з недоспаними ночами, за книжкою на диво короткі літні дні, клопоти з платтям для випускного вечора, самі экзамени — все ще ось тут. Не просто в напрузі тримало не один день, а не відпускає нас і нині.

Саме тепер, коли школа собі, а ми собі на подвір'ї і вже більше не учні, не її, мимоволі переймаюся чуттям отих вересневих ранків, коли поспішали ми до класу вперше. Ранків таких було аж десять. Усі вони були на-

ряджені, урочисті, перші уроки зовсім не виділися уроками, а початком свята. І все здавалося початком у дорогу...

Небо над горою спершу освітилося променями, блищить проткалася золотом до сліпучості, а далі й сонце з'явилося.

Цілим класом застигли ми, тримаючись за руки ланцюжком. Мимоволі я оглянулася й згадала той найперший ранок, коли зібралися ми на шкільному подвір'ї. Здається, це було вчора: гори довкола освітлені теплим і щедрим сонцем, дівчатка в білих фартушках, усі з квітами, хто з мамою, хто з татом, а хто з обома батьками. На шкільному подвір'ї гомін гуде неугавний, я тримаюся за мамину руку і не відпускаю. Олена Петрівна до мене тоді підійшла, погладила по голівці, а я вже знала, що це буде моя перша вчителька... Олена Петрівна і досі працює в молодших класах, зовсім не змінилась, така, як була тоді, коли в школу прийшла я. Тільки зачіску змінила і трішки підфарбовує — на скронях у неї вже сивина пробивається.

Сонце помітно підбилося над краєм потемнілого лісу, промені його впали і до наших ніг — ми бачили, як хвиля тіні відступає, і вже все довкола заясніло, розсвітилося й зазолотилося.

— Добрий день, сонечко! Ура-а-а! — озвалися хлопці, коли дівчата все ще дивилися на сонце, дарма що очі мружилися і заплющувалися — моя подруга Анна долонями терла лице, ніби сонцем умивалась.

— Дівчата! Давайте сонечком умиватись! — розсміялась Надійка першою і взялася наставлене до сонця лице запопадливо натирати руками. За нею всі дівчата й собі, а далі такий сміх зчинився, ніби ми одне одного хотіли пересміяти.

— Досить, досить! А то будете дуже білі! Оголошується конкурс на колективний гімн сонцю! — гукнула та сама Надійка — ми всі любили її за винахідливість і добру вдачу.

— Сонечко, сонечко, будь до нас добреньке! — півколом узялися ми за руки і так повторяли, хитаючи головами, колишучись. Побачив би хтось — посміявся б.

Як бути далі? З чого почати? Куди податися?

Правду казала наставниця і вихователька Ганна Іванівна, що все для нас тільки й почнеться тоді, як закінчимо школу,

Знаю, що далі вчитися не піду. Дома в мене п'ять братиків, усі менші, а мама сама виховує нас. Треба їй помощи.

Ганна Іванівна збрала клас, питала кожного про наміри після екзаменів на атестат зрілості. Я не знала, що маю казати, як чула: один хоче бути інженером, інший лікарем, хтось агрономом, електриком, хіміком, біологом.

— А які твої плани? — дійшла черга й до мене.

Я встала з місця.

— Вихователькою! — не задумалась я.

— А чому? — Ганна Іванівна хотіла довідатись більше.

Я хвилюю постояла.

— Чому, чому саме вихователькою? Якою? — Наша наставниця допитувалася тільки в мене, а через це ставало ніяково.

— У дитсадку... — мовила я знічено. І раптом переді мною вже юрмилася жвава малеча — двох братиків-близнюків я приводила до нашого дитячого садка, й кожна дитина тут була цікава по собі — безпосередня, довірлива.

Але ж вихователем у дитсадку я не можу бути. Потрібна спеціальність. Знання потрібні.

Сьогодні з подругою Анночкою отримали ми разом путівки-направлення на роботу в Свалявський лісокомбінат. Перед тим, як зробити цей вибір, довго ходили по місту, розмовляли. Згадували літа навчання від першого класу, дивувалися, як швидко вони збігли. Перебрали ми тих, хто далі піде вчитися. Не обійшлося без сумнівів про можливості окремих. Але ж хай кожному щастить.

— А давай, Анночко, сюди! — показала я на виступаючі поверх огорожі корпуси, над якими могутньо піднімався цегляний димар, з якого клуботалися білі хмарки диму.

— А чого не на лісохімзавод? Чого не на «Електрон»? Чого не на соко-винний? Чого... чого... — питала мене Анночка. І зразу мовила про те, що в побутовому комбінаті набирають учнів на різні ремесла — від кравецького до ремонту годинників. Ми вперше задумалися, що справді вибирати є з чого і податися є куди.

— Хочу тільки сюди! — зупинилася я, вслухаючись у гомін цеху з химерним переплетінням витяжних труб, що були припудрені пилюгою деревних опилок зовні. Я вже знала, що тут (на лісокомбінаті побували ми екс-

курсією ще у восьмому класі) виготовляють деревно-стружкові плити, працюють без вихідних, круглу добу. А де ще так заробити можна?

— Раз тут, най буде тут? Але дивись, коли не сподобається, будеш винна ти!— мовила Анночка і чіпко вхопила мене під руку.

— Не полюбитися — на ланцюгу нас тримати не будуть. Підемо на інше підприємство... А втім...— затнулась я, бо й саму сумніви почали брати.

— В чім? В чім? Кажі, що хотіла казати!— прискіпувалася моя подруга.

— А втім, чого б це нам двом мало не подобатися, коли подобається сотням, тисячам? Який «добрий день!», таке й «добре здоров'я!». Якщо ми з тобою на лісокомбінаті ще не відробили й одної днини, не заробили й одної копійки, а вже важимо-судимо, сподобається нам чи ні, мабуть, варто подумати, щоб раптом не опинитись серед тих, які іншим не подобаються!

Анночка мовчала.

Я трішки вагалась: як бути? Мимо нас вулицею в бік заводу двигтіли не машини, а велети на гумових колесах з лісом-кругляком — під ними дудоніла земля, здаля, здається, долинали деренчання з лісопильного цеху, сичала пара, в ясне і чисте небо зривався гудок маленького паровозика — тільки тут він і залишився,— ген-ген біля будинку дирекції стояло кілька легкових машин.

Під час демонстрації, коли ми ще залишались на обочинах, щоб глянути, як проходять у колоні інші, мене завжди захоплював лісокомбінат і отим могутнім щитом, що його несли молоді хлопці, і великою кількістю люду з веселим настроєм, у гарному одязі; ба навіть гарними обличчями меблярів я захоплювалася. У тих обличчях чомусь хотіла найперше впізнати співаків і танцюристів, які по святах пісні в нашому амфітеатрі за містом співали найкраще.

— Ти, Анночко, як хочеш, а я таки на лісокомбінат!..— промовила я до подруги, бо вже не збиралась відступати од свого ні на п'ядь.

Анночка мовчала.

Ми йшли обочиною. Над нами височіли зеленими кучерявими шатрами липи, ясени, в'язи і граби. Коли оці дерева тут садили? Скільки разів над ними пролітали журавлі та дикі гуси з півночі на південь і повертались до рідних околиць з півдня на північ?

— І я з тобою...— нарешті промовила подруга, коли ми вже опинились на роздоріжжі — їй належало звернути до своєї вулиці, а я мала ще прямо пройти.

І ось перший трудовий день у моєму самостійному трудовому (чи маю право вже вимовляти це слово?) житті.

Перший день!

Як багато важить це слово! Перший день у школі, перший день канікул, перший день з атестатом зрілості в руках, перший день на роботі. З кожним таким днем для тебе відкривається щось нове, відмінне од того, що було до того «першого».

Я чую, як злегка ниють у перших подряпинах мої руки. Ні, ні, я не ховала б їх тепер ні перед ким із моїх шкільних товаришів та подруг. Подряпини ці не від забав, а від роботи.

Працюю в клеїльно-фанерувальному цеху ученицею — набираю фанеру. Перше, що мене вразило, — просторінь нашого цеху з такою високою стелею, якої в жодному клубі, в жодному Палаці культури я не бачила. Чую шум верстатів. Ранком біля одного я на хвилюку затрималась. Видався мені той верстат не тільки могутнім трудівником, але й мудрим — усе тут якнайдоцільніше, зручно, продумано. Але ж без волі людини цей верстат — громада добре зібраного і складеного металу. Отут я відчула, що саме людина і вдихає життя у верстат, є душею і волею цеху, а далі — комплексу, всього великого підприємства. Без неї, без людини, все тут зупинилося б і спустіло. А коли так, я сама вже чую, що підприємство потребує мене з моїми — хай ще невмілими — руками, з моїм бажанням навчитися працювати, стати хай зовсім маленькою, проте живою і необхідною частинкою одного цілого, великого і могутнього.

Приглядаюся, як робітниці-спеціалістки з'єднують з кусників струганої шпони великі за розміром, гарні за текстурою сорочки для фанерування щитових деталей.

Видиться мені, що робітниці не просто спритно і легко перебирають листи, складають їх то лініями, то візерунками, а ніби з тих листів щось мудре вичитують. Ніхто тут не хапається, не поспішає, не підганяє іншого — кожен має своє і робить своє зосереджено, так, мовби вершить справжнє таїнство.

— Як тебе звати?— спитала робітниця, за якою мене закріпили.

Я назвала їм'я.

Спитати першу порадицю і наставницю, як її звуть, я чомусь не наважилась. Адже вона старша за мене, а все робить так легко, що видиться: в своєму ділі вона майстер.

— Називай мене просто Марійкою!— промовила набирачка-наставниця, коли я не тільки стежила за її легкими, в усьому точними і доцільними рухами, але вже думала, що ніколи сама не зможу так спритно, без напруги поратися на доборі та склеюванні листків.

— Не хвилюйся... І не думай, що не зможеш!— глянула на мене Марійка й привітно, по-доброму усміхнулась.— Коли першої днини я стояла й поки що приглядалась до роботи своєї наставниці, мені здавалося все великою наукою. А складного тут нічого нема. Лише трохи уважності, трохи жіночої легкості й спритності, а до цього— ще трішки бажання і волі!— мовила Марійка, ніби всі мої перші сумніви були не інде, а на листах фанери під її руками і виписані для читання.

Спливали дні за днями.

Нині ми знову з Анночкою поверталися додому після зміни разом. Вона хвалить свою роботу— працює ученицею в цеху первинної обробки меблевих заготовок,— я хвалю свою. Справді, швидко я освоїлась. Марійка-наставниця дає мені вже складніші завдання, і я бачу, що сумніви були даремними. Справді, не святі горшки ліплять.

Вчора до мене підійшов майстер зміни Іван Іванович. Привітався, спитав, як мені подобається цех, робота в ньому, колектив. Я була б неширою, коли б не сказала, що й цех мені подобається, і робота до душі, і колектив тут цікавий.

Майстер стояв і дивився, як працюю. Мені трохи ніяково було, й в одну мить я вже хотіла сказати, щоб ішов. Але ж відала: на те він і майстер, аби все бачити, знати кожному місце й працю. Врешті, я так не любила, коли під час письмової з математики наді мною стояв учитель і заглядав до зошита.

Іван Іванович сказав, щоб я готувалась складати екзамен. Мені буде присвоєно перший розряд набирачки фанери.

Хіба я не маю чому радіти? Лише один місяць роботи в цеху під опікою Марії Михайлівни, і я теж стану робітницею.

— А що будуть питати на екзаменах?— цікавилась я в Марійки.

— Найперше глянуть на твою роботу. Працюєш гарно. Ще трохи — і сама тобою буду зовсім вдоволена. Звичайно, в нас не такі екзамени, як у школі, але щось спільне тут є.

Марійка порадила мені добре приглянутись до листів фанери, щоб по них розпізнавати породу дерева. Відомо, що кожна порода має не тільки своє внутрішнє забарвлення, свою твердість, вагу, але й свій малюнок. Малюнок — лице. Як не вдивлятися в обличчя?

При кожній нагоді приглядаюсь до шпони. Коли виникає сумнів, питаю Марію Михайлівну. Вже ніхто не зіб'є з дороги, поставивши переді мною листи шпони з дуба, волоського горіха, ясеня, бука, явора, в'яза. У кожного дерева свій живий дух, свій характер. Коли дивлюсь на дубові листи шпони, мені здається, що по них належить виводити слова «Гайдамаків» Тараса Шевченка, на кучерявих ясенових — «Реве та стогне Дніпр широкий», на яворових білих — вірші Лесі Українки.

Ми зібралися всі, а здавати екзамен першим ніхто йти не наважується.

Справді-бо. Є тут незвичне. У школі ми знали порядок усьому, нам роздавали екзаменаційні картки заздалегідь, була своя програма. Нас знали вчителі по письмових, по відповідях на уроках. Здається, чого тут боятися, а ніяково від незвичності.

— Ти найсмільвіша серед нас!— підбадьорюють мене ті, що працюють не гірше, а можливо, краще і більше від мене.

«Або пан, або пропав!»— махаю рукою й заходжу до майстра Івана Івановича.

— Як у неї з роботою?— питає ще зовсім молодий, проте з сивиною інженер. Пізніше я довідалась, що працює в технічному відділі.

— З роботою в неї все гаразд. Старанна, дбайлива, охайна. Я нею задоволена з першої днини!— говорить моя наставниця Марія Михайлівна.

— Яке комсомольське доручення ви мали в школі?— спитав заступник секретаря комсомольської організації меблевого комплексу.

— Проводила політінформації, брала участь у самодіяльності.

— В якій?

— У хорі.

— А в нас?

Що мені сказати на це? Я ще тільки учениця, а тут про самодіяльність питають.

Дивлюсь на Марію Михайлівну, ніби вона повинна за мене відповісти.

— Співати буде і в нашому хорі... Хай спершу освоїться...— мовить моя наставниця.

— Що тут освоюватись. Вона до нас прийшла не на квартал чи на півроку, а постійно. От і треба до хору вступати. А де ти думаєш вчитися? Чи, може, десятилітка, і все?— Інженер з технічного відділу уже викладав переді мною всю програму.

— Вчитися я думаю обов'язково...— кажу якимось не-сміливо. А сама вже боюся, що спитають, де саме.

— Так от, розряд ми тобі присвоюємо. Поки що перший. Далі все прийде своїм порядком! Бажаю доброї роботи і доброго успіху!— Інженер з сивиною на скронях піднявся, щоб потиснути мені руку.

Першою після інженера до мене приступилася Марія Михайлівна. Вона привітно пригорнула мене до себе й поцілувала. Тут я сама потяглася до неї, щоб обійняти. Раптом я не знала, що маю їй сказати. «Дякую вам щиро і сердечно за науку!»— лише й вирвалося якимось несподівано, проте здалося мені таким сухим і безпорадно-холодним.

З Марією Михайлівною ми вийшли вдвох від майстра.

Дівчата одразу мене обступили — подібного не було в нас у школі навіть на випускних екзаменах.

— Заходьте сміло... Щоб вас не чекали!— підбадьорила інших Марія Михайлівна, і ми вдвох пішли до прохідної.

Якийсь час ішли мовчки.

Коли наблизилися до «Хвилинки», я взяла Марію Михайлівну під руку:

— Прошу вас, Маріє Михайлівно, на одне морозиво!

— При якій нагоді?— Моя наставниця зупинилась.

— Нині мені присвоїли не тільки розряд, але й видали зарплату...

Марія Михайлівна пішла першою.

Морозиво справді було смачне. Такого давно я не пробувала. Та тільки зібралася розрахуватись, як Марія Михайлівна простягла гроші.

— Що ви, що ви, Маріє Михайлівно! Я ж запрошувала вас!— Мій протест був не безпідставний.

— Нічого, нічого! Я тобі за те, що гарно вчилася й швидко освоїла нашу нескладну, нехитру і справді просту науку в цеху!.. А от одержиш першу премію — тоді вже за твій рахунок...

Я знала, що Марії Михайлівні заперечувати годі.

Мовчки ми споживали морозиво.

А ось і моє перше комсомольське доручення.

До мене підійшла наш цеховий секретар комсомольської організації, сказала, що до Сваляви прибуває чоловіча хорова капела з Києва під художнім керівництвом Семена Дорогого, й просила розповсюдити квитки на концерт.

Стрілася я з Анночкою, про все їй сказала.

— А що то за хор, коли треба агітувати, щоб його йшли слухати?— дивувалася моя подруга.

— Поняття не маю!— відповіла я.

— Два тижні тому в нас виступав закордонний співак з гітарою, так у залі не було де голці впасти,— доводила Анночка.

— Може, той співак-гітарист і чудо, але давай послухаємо й хор!— Я була певна, що раз хор, то вже мусить бути щось дуже цікаве. Тим більше чоловічий.

— Хіба тільки тому й піду, щоб у тебе не пропав білет!— Анночка звела орудно плечем.

— Ні, ні! Коли так — не треба! Це принизливо як для тих хористів, які до нас приїжджають, так і для мене, бо ж взялася білети розповсюджувати в цеху. Врешті, принизливо й для тебе. Ми ще не слухали, а вже записуємось у строгі судді. Я, наприклад, ніколи чоловічого хору не чула. Думаю, не чула його й ти. Як можеш?

— Ну, ну, не сердься! Давай одного білета мені, бери одного ти — залишиться ще тридцять! А це вже зовсім мало!

Насправді ж квитки розійшлися легко й швидко. Навіть усім бажаним не вистачило. Я просила в секретаря цеху ще з десяток квитків. Не було. Хто неодмінно хотів іти на концерт, шукав квитки в інших цехах меблевого комплексу.

Хіба це погано, коли ми розповсюджуємо порядком громадського доручення квитки й організуємо культпохід? Це навіть дуже добре.

Буває дивовижне! Буває, немовби опинилися ми перед чістою і чарівною криницею. Досить нам нахилитись до неї, як не просто багатіємо, але й сповняємось нової, вищої краси! Так сталося й тоді, коли я сиділа зачарована в залі й слухала співаків хору. Наскільки біднішою стала б я, не почувши дивовижного співу! Справді-бо, в мені діялось незвичайне й здавалось: виростають крила, сама я на них мовби до ясного блакитного неба піднімаюсь... Подібне з нами стається, либонь, тоді, коли справжнє, велике нас не оминає...

Не відразу змогла я сісти за свій зошит, такою хвилиною напливли почуття і думки.

Радісно й приємно мені! Свято вечора отого весь час зі мною, зі мною пісня й краса звуків, зі мною настроїй піднесення і щастя, зі мною наповненість одного, лише одного, за часом не цілого вечора, проте вечора, що його вистачить надовго-надовго...

Я ніколи зрозуміти не могла тих, хто здатний за два-три вечори проковтнути роман, одним заходом проітати п'ять чи вісім оповідань. Я ледве могла впорати кілька десятків сторінок. А коли автор був особливо цікавий, щедрий, мені одного-двох коротких творів вистачало на тиждень. Мовби дивна зарядка відбувалася, і я вже більше прийняти не могла ані серцем, ані розумом. Аж поки час не притупляв бодай трішки перші враження і захоплення.

Щось подібне сталося й зараз.

Самодіяльність була в нас у школі. На святах виступали співаки, танцюристи, мали ми й свій невеликий оркестр народних інструментів. Все це дарувало нам чимало радісних хвилин, не раз додавало радісної святковості. Та ніколи це не западало так глибоко в душу, не вражало відкриттям чогось цілком незвичайного. А відкриттям для мене явився виступ чоловічого хору з Києва нарівні з найкращою книгою, з тим самим, що залишиться на все-все життя.

Стою перед картиною художника. Картина мені любить. Але доконче не скажу, чому любить мені.

Сиджу в кінотеатрі і дивлюся кінофільм. Один мене захоплює і подобається. Я навіть не помічаю, як прудко

збігає час. Мені цікаво, я хотіла б, щоб усе це продовжувалося й тоді, коли ми виходимо із залу. Минають дні, а я бачу екран, бачу героїв кінокартини, мені видиться, що вони зі мною, поряд, а я з ними. А бувають і такі фільми, що хочеться, аби швидше все скінчилося і в залі засвітилося. Виходжу зовсім байдужою, і вже наступного дня все вивірюється з голови.

Ще багато-багато є такого, коли питаю себе: як і чому? Подібне могла б сказати й про пісні, про книги. Одні відкривають, вражають, надихають, інші — здається, є в них усе, — не залишають і сліду в душі.

Ми провчилися в школі не один рік, а тієї премудрості, чому одне подобається і вражає, пам'ятається і довго живе з нами, а інше пролітає легкою хмаркою безслідно, так і не збагнули. Цього не навчили нас. А можливо, до цього я ще не доросла. Доведеться багато попрацювати, почитати, почути, подивитись і подумати, перш ніж являться відкриття... Чи не таким відкриттям для мене став концерт чоловічої хорової капели з Києва?

Я не змогла б ще тепер доконечне сказати, чому саме сподобався мені цей виступ, чим захопив хор, проспіваним ним пісні. Я до цього не підготовлена — мені не вистачило б слів, думок. Я все сприйняла серцем. Певно, від серця до розуму лежить відстань, яку нелегко пройти...

— Не шкодуєш, Анночко? — озвалась я до товаришки, коли наступного дня після концерту стрілися ми перед центральною прохідною.

— Сильно! Я послухала б ще раз. А ти?

— Я боялась би, коли вже щось буде не так! — нічого мудрішого не знайшла я, щоб раптом сказати своїй подрузі.

— Мені найбільше полюбилась колискова і «Закувала та сива зозуля» Ніщинського. А тобі?

Я не зразу могла щось назвати. Мимоволі подумала, що Анночка, певно, краще за мене розуміється на хоровавому співі й піснях.

— Кажі, кажі, що найбільше тобі полюбилося, — не відступала.

— У мені самій, виділося, все-все співало...

— Яка ти смішна! — Анночка взяла мене під руку, і ми пішли мовчки до самого цеху.

На звітно-виборних зборах цехової комсомольської організації мене обрали членом бюро. Я вважаю, що з та-

ким же успіхом могли обрати й когось іншого — дівчат і хлопців у нас немало. Мабуть, колективне довір'я завжди видається більше авансом, аніж по заслугі. Аванс — ще не платня...

В якийсь момент мені хотілося підняти руку для самовідводу. Але ж подібне могло здатися смішним. Дивись, замість того, щоб старатись, відчуті більшу відповідальність, хоче, аби її вмовляли!..

— Завтра суботник! На картоплю в колгосп! — підійшов до мене секретар комсомольської організації меблевого комплексу.

В обідню перерву я дала всім знати. Не сказала б, що кожен з однаковим захопленням це зустрів. Одна вже домовилася з подругою їхати до Мукачєвого на примірку, на іншого чекає картопля вдома, комусь щось треба купити, хтось до когось на суботу приїздить.

Легше було б, якби знаходився на місці секретар цехової нашої організації. Та він у відраджєнні.

Я прокинулася раннім ранком і вже не могла заснути. Перед моїми очима поставали дні, коли ми збирали в школі металевий брухт, макулатуру, самі ходили допомагати колгоспникам. Скільки незвичайних веселощів супроводило наші старання і змагання!

Одного разу цілим класом подалися ми збирати залізний брухт. Хлопці надібали обіч шляху новісінький казан для опалення — хтось на місце не доставив. От мали потіху! Що тільки можна було, все відгвинтили, зняли, на подвір'я школи принесли. Але й клопоту набралися! Назад довелося цупити — господарі-недбальці таки знайшлися. А було й таке, що зібраний нами папір мок на дощах у клуні, яка світила дірявим дахом: гірко плакали наші старі зошити, підручники, в'язки журналів, картонні ящики і давні газети, поки не почали готувати школу до нового навчального року. Знову ж таки ми зібралися на суботник — клунька-склад уже була розібрана. Невідправлену для картонної промисловості сировину ми діловито знесли на город недалеко від школи і там підпалили..

Я схопилася й побігла вмиватися. І розсміялася сама над собою. Коли б не мені доручено відповідати за участь у суботнику, хіба прокинулася би я рано-вранці?

По-осінньому густе в синяві небо над самим горизонтом розсвітилося першими променями, коли я поспішила

на вулицю. Ранок такий чистий і свіжий, ніби його обмило рясним дощем, довкола ясно і так просторо, неначе гори відступилися далі і вже не височили темними громадами.

«Значить, нині суботник... Мій перший робочий суботник. Після цеху, де стугонить метал, а стіни затуляють околицю, здається мені, нічого кращого і придумати не можна, аніж вибратися на природу, щоб копати картоплю. Насправді, така зміна стане для нас відпочинком... Чи мала б я вдома якусь роботу на нинішню суботу? Звісно, мала б. Зібралася білизна для прання, днями привезли трактором з лісопильного цеху дров'яні відходи і висипали на подвір'ї — треба скласти. Та це вже хай хлопці самі впорають... До подруги хотіла зайти, щоб переглянути програму для вступників у лісотехнікум, які вже мають середню освіту...» — Перебираючи все в пам'яті, я й не помітила, як опинилась перед бібліотекою лісокомбінату.

Тут і там гуртками вже чекали інших оті найбільш старанні й ранні. Іван Іванович — наш майстер з цеху — теж уже був. Як видно, йому й доручено подбати, щоб суботник пройшов організовано.

Здається, не минуло й десяти хвилин, як усі автобуси нашого комбінату були переповнені, і ми їхали на збирання картоплі.

Молодечий гомін — наш автобус весь комсомольський — додає того настрою, коли може здатися, що їдемо на пікнік, на суботній відпочинок з іграми і веселощами, з вогнищем і спортивними змаганнями.

Та ні.

Наші автобуси їдуть невеличкою валкою, швидко вибираємося з міста і вже мчимо тією околицею, звідки Свалява весь час віддаляється, аж поки не потрапляємо в міжгір'я.

Гори я люблю особливо. Видяться мені вони отими нездоланими велетами, що в одному великому поході на землі зупинились, аби не тільки тримати на собі небо, а й неповторністю дивувати все, що тільки здатне бачити і дивуватися. Врешті, й вони ніби живі. Бо немає двох однакових ані за формою ліній, ані за настроєм, який з'являється в тебе, коли дивишся на них довго-довго, вдумливо, проникливо.

Коли я погляну на засіяне безкрає поле, коли переді мною сади, виноградники, городи, мати-земля захоплює

мене простором і щедротою. Коли ж я дивлюся на наші гори з отими ґрунями, що по них для відпочинку зупиняються хмари, що перші білють снігом у передзим'я, завжди перші зустрічають уранці сонце й обцілюються його останніми променями в надвечір'я, мій подих переохплює почуття могутності матері-землі.

Ні по чому я так не можу збагнути вічність, як по високих-високих горах... Тисячі, мільйони літ уже спливли, а гори ці були й тоді, коли ще не було ані сплинутих тисяч літ, ані сплинутих мільйонів літ... Уявити собі тільки — минатиме і минатиме час, а на цих горах так само зупинятимуться хмари, так само обцілюватиме їх сонце... Певно, саме тому й задивляюся я на гори, що в них вічність, що я вже й сама з горами переносюся в далеку-далеку вічність... Якщо вона буде? Тільки щасливою була б, і жили б у цих горах щасливі в усьому люди!..

— Приїхали!— Слюсар Петько сіпнув мене за плече, коли автобус зупинився біля правління. З передніх сидінь робітники почали виходити.

Нас зустріло правління колгоспу. В одному автобусі приїхали Микола Ілліч та секретар парткому Степан Степанович. Про щось вони поговорили з представниками колгоспу. А тим часом кожен з нас вибрав собі мотику, і всі ми вже піднімалися доріжкою вгору, залишаючи хати з садками, нешироку вулицю, потік біля неї — угіддя нашого підшефного колгоспу в ущелині між самими горами розкидані по схилах.

— Такій би громаді по цілій великій плантації за картоплекопалкою підбирати, а не мотикою із землі видряпувати!— Петько примружив маленькі очі, коли, зупинившись передихнути, зирнув по ряду, який піднімався.

— До плантацій треба йти на низовину... А тут лише ниви...— мовив агроном.

Мимоволі вже думалося про гори, про життя в них, про турботливість горян, які вміють кожен придатний клаптик землі коли не зорати, то вже перекопати, перемотижити, а тоді засадити, засіяти і справді взяти від землі все, на що вона може бути щедрою і багатою.

— Нічого!.. Картопля цього року в нас вродила така, що нехай низинна перед нею сховається... От тільки встигнути б вибрати в погоду без дощів!..— Агроном мовив це ніби між іншим, проте з чуттям гордості й гідності.

— Побачимо! — недовіжливо озвався той же Петько.

А картопля в колгоспі вродила цього року така, якої мені не доводилося ще бачити. Кущ — по десять-п'ятнадцять картоплин, а кожна бульба не інакше, як для виставки.

Виділене для нас поле ми розбили на загінки так, що кожен узяв по два рядки — довгі-довгі, через усю ораніцію. Робота пішла завзято, бо домовленість була така: викопаємо — і вже по суботнику. Сонечко вигріло, відра наповнялися швидко, хлопці зносили картоплю на купи, потім вантажили, коли пригуркотів трактор з причепом, щоб перевозити врожай у долину.

Ми й не помітили, коли враз запалала і затріщала ватра. Потягло осіннім димом, околиця повиділася якоюсь іншою. Чимось близьким і рідним дихнуло серед гір, і справді оця переміна після цеху вже була для кожного більше, аніж цікавою... А що вже казати про наш обід на повітрі! Смачнішого харчу, ніж печена картопля з праженими на рожні куснями сала, з бринзою та молоком, з домашнім печеним хлібом — картоплю ми заробили чесно, а іншим нас почастиували господарі — й придумати не можна.

Вечір ще був геть-геть далеко, а ми вже збиралися додому. Доручене нам ми зробили чисто, з акуратністю справді господарською — перекопане поле стелилося вже не рядками, які бігли по схилу, а рівно розрихленим масивом...

По дорозі додому я знову дивилася на темніючі вдаль лінії гори і думала про їх вічність...

У нашому цеху починається реконструкція.

Вайма!

Ще зовсім недавно це слово було не тільки чужим, а й незрозумілим.

Коли мене поставили працювати на високочастотній ваймі в цеху повторної машинної обробки меблевих заготовок, здавалося, що я на роботі перейшла у вищий клас... У клеїльно-фанерувальному я освоїлася, все виділося простим, звичайним, уже могла й іншого готувати, щоб здавав на перший розряд мебельника.

Минуло не так багато часу, коли високочастотні вайми з виробничого процесу в цеху були зняті. Я почала працювати на ваймах з електроконтактним нагріванням. Почуваю себе маленьким спеціалістом, якщо так можна

сказати. Але мені приємно від того, що робота ладиться, все йде гаразд, ніяких зауважень, навіть більше — схвальні погляди майстра, привітна усмішка на обличчі. Як тут не старатися з виконанням норми, як не дбати про якість?!

Я освоїлась.

На підприємство йду з тією захопленою радістю, яка обіцяє мені натруджений, ділом заповнений день, — я відчуваю не просто свою присутність у цеху, на роботі, а розумію, що моя робота потрібна, корисна, що вона в ряді отих десятків, сотень, котрі непомітно, проте неугавно і надійно творять корисне діло.

Коли бачу, як з цеху, де меблі складаються з готових частин, продукція надходить на склад, готується до відвантаження у вагони, мені завжди впадають в очі саме оті деталі, над якими трудилась я. А ще бачу вайму — хитре і мудре пристосування для наклеювання бічних пасків на меблеві заготовки. Я знаю, що вайма не може бути поряд, радіти зі мною разом за зроблене, проте, здається, я радію і за неї. Чи не тому завжди бережливо ставлюся до вайми, дотримуюсь відповідного режиму, тримаю все в належній чистоті. Адже без цього мудрого пристрою і праця була б не тою, і кількість зробленого була б не тою, і я сама, певно, була б не тою. Хіба обізнаність з приладом, з апаратом, з механізмом, на якому працюєш, не піднімає тебе? Хіба тут можна наосліп?..

Я вдячна інженеру з технічного відділу, який не тільки інструктував мене, а й дав прочитати відповідну літературу.

Під час перерви мимоволі задивилась на свої руки. На колінах у мене лежали вони так, ніби випросили собі невеликий відпочинок перед працею в другій половині зміни. Я потерла пальцями, відчула шорсткість не тільки в пучках, але й на долонях. Непомітно для себе доторкнулась обличчя, ніби саме лицем найлегше було й перевірити — гладенькі чи не гладенькі в мене руки.

Певно, таких рук багато, більшість не тільки на підприємстві нашому, а в цілому світі. Я не вважаю долю свою несправедливою тому, що мої руки трохи (потішу себе тим, що трохи!) погрубіли, що не лягають на столики перед манікюрницею, що сама мию їх простим милом, а потім натираю гліцерином, щоб не тріскались, не боліли...

Якось нашим цехом у супроводі Миколи Ілліча проходив один гість, чорнявий на обличчя, худорлявий, з

великими, здавалось, всевидячими очима — як потім я довідалась, це був письменник з Праги, який колись довго жив на Закарпатті і писав про наш край. Я саме поралась біля вайми, закладаючи пасок для клеєння на мебелю заготовку.

Мимоволі стрілася з ним очима. Я відчула, як мое обличчя налилось рум'янцем — несподівано і сам директор лісокомбінату спинився біля мене, а за ним гість.

Стояли і дивились, як я працюю.

Гість підійшов ближче і торкнувся рукою моєї долоні. Я стояла ні в сих ні в тих. А він дивився, дивився на мою п'ятірню, легко провів пучками пальців по моїх затвердлених, похитав головою і привітно усміхнувся. «Такі руки творять на світі тільки добро, багато добра! Ці руки — чесні!» — мовив і пройшов далі.

На обличчі, а ще більше в очах Миколи Ілліча я помітила ту ж ласкаву легку усмішку та вдячність, коли він глянув ще в мій бік, відкманюючись. Я не знаю, що могло в цю хвилину ще таким теплом обігріти мене, дарувати більше радості.

Дівчата підбігли, щось розпитували, а в мені нуртували почуття. Здається, за роботу я взялася з більшою радістю і глибшим розумінням покликання робітника...

Як не вчитися далі? І як я могла колись подумати, що більше не буду вчитись?

Десятилітку закінчила лише з кількома четвірками, ніколи не мала трійок. Днями зустріла мене Ганна Іванівна й спитала, що думаю далі, куди збираюся вступати. Я, правда, втаїла намір учитися заочно в лісотехнікумі. Адже Ганна Іванівна завжди радила мені йти на біологію або на хімію. А тут робота в колективі, який так добре ставить до мене. Перші скромні кроки до самостійності, перші здобутки в навиках та практичних знаннях. Підприємство мені подобається не тільки тим, що воно одне з найповажніших у Сваляві, має добру славу і честь. Подобається тим настроєм, з яким я не тільки йду на роботу, працюю. Тим настроєм, яким живу весь час. Чому ж не здобути відповідної спеціальності, не залишитись тут постійно? А хіба, врешті, при якійсь настійній обставині я не зможу з набутою практикою та спеціальними знаннями працювати й інде? Хто мене змусить трудитися тільки тут? Але про подібне тепер краще не думати. Для чого такі думки?

Добре й те, що наш профком дбає про заочників. Уже зараз я чула: для тих, які бажають вступати на заочне навчання, мають організувати курси. Мені навіть закидали в комітеті комсомолу про добру традицію, яка давно встановилася в лісокомбінаті: тут вчиться кожен, хто хоче здобути освіту. Таких усіляко підтримують, заохочують, поважають. Їм допомагають. Чи не це стало передумовою, що лісокомбінат багатьох спеціалістів сам собі підготував і практично, і через навчання в технікумах, в інституті.

Мій намір певний і твердий: працювати і вчитись!

Що сталося?

Третій день не можу врівноважитись, не здатна зібратися з думками, спокійно сісти за щоденник і довіритися йому.

Здається, високі почуття вляглися, викладу все, і мені стане легше.

Про все по порядку, як було — таке живе і свіже, на жаль, переді мною, ніби тільки скоїлося.

До Дня Радянської Армії наші дівчата і тим молодикам, що армію відслужили, і тим, що мають стати новобранцями, купили по гарній книзі і по флакоңчику одеколону. А вони вирішили не чекати Восьмого березня, а відразу за увагу віддячити. Запросили нас на вечірку до комбінатівської їдальні. Сказати, що тут лилося і розливалось, не можна. Все було в мірі, як подобає — завтра день робочий, годі засиджуватися. Трішки погостилися, трішки поспівали, трішки посміялись і потанцювали. Ніхто не нудгував, ніхто не просиджував, коли наш невеличкий естрадний оркестрик творив дива і наганяв шалу до ніг.

Я й не спостерегла, з Анночкою ідучи, що за нами ув'язалися слюсар Петько та електрик Альберт. Я вже помічала, що Альберт до Анночки не байдужий, якось навіть ходили вони разом у кіно.

Альберт враз втесався між нас, узяв Анночку під руку:

— Ви йдете, як з монастиря, а ми з Петьком — як зі святої обителі!

Поспішили вдвох, а я залишилась позаду. Та бачу: врівень зі мною Петько, ледве плеча не торкається.

— З вами, мадемуазель, можна?— ніби жартує.

— Спробуйте, товаришу рядовий у відставці!— посміхнулась я.

— Не рядовий, а ефрейтор! Не у відставці, а в запасі!— поправив Петько.

— Пробачте, товаришу ефрейтор не у відставці, а в запасі, за пониження в званні.

— Пробачаю, але прошу вас більше помилок не допускати!— вхопив мене під руку так, ніби ми з ним хтознавідколи знайомі.

— Не перевищуйте свої права, товаришу ефрейтор у запасі!— звільнила я свою руку.

Петько йшов мовчки.

Мовчала і я. Починала вже міркувати, якою б це дорогою швидше додому дійти. Ніяк не виходило скоротити шлях. Одна вулиця зовсім неосвітлена, друга перекопана — в нашому місті газ проводять.

Раптом у Петька протнувся голос. Чомусь почав згадувати службу в армії десь, далеко-далеко за Уралом — розповів про свій загін на будівництві одного вельми важливого об'єкта, про вихідні з танцюльками. Без ніякого сорому хизувався, ніби навіть у кожного рядового була своя покірنا «чувиха». І таким при цьому жалюгідним видався мені, що я вже хотіла скрикнути: «Замовчи, телепню! Хто тільки присвоїв тобі ефрейтора?»

— Чула, чула і про такого героя!— Моя досада раптом обернулася в поступливість.

— А про якого героя ти чула?

— Про ефрейтора у відставці... пробачте, в запасі.

— І що то за історія?

— Повернувся звільнений у запас хвацький ефрейтор десь у Суху чи в Броньку. Зійшов серед села з автобуса, став і озирається по рідній околиці — три роки був у розлуці з нею. Проходила мимо бабуся, бачить, щось знайоме, і незнайоме, питає: «А ти куди, синку?» Відставний ефрейтор ткнув до рота цигарку, клацнув запальничкою, потяг так, що головешка засвітилася, і дмухнув бабці в обличчя: «Куди, бабка, драга на Бистрий?» Заморгала бабуся очима, відступилася на два кроки й каже: «Так оце ти Марійчин Федько! А я й не впізнала! Дивись-но, яким легінем тебе армія виплекала...» — Бабуся здивувалася, бо стріла не кого-небудь, а сина наймолодшої сестри Олени.

Тут я замовкла, бо думала, що Петькові досить.

— А що було далі з Федьком?— Петько певний час йшов мовчки, а тут розпитувати взявся. Як видно, не дійшло.

— Прибрів з чемоданом у руці, в розстебнутій на всі гудзики шинелі розчервонілий Федько додому на виселок, зраділа мати і відразу сина за стіл. Не знала, що син приїде й настигне її без смачного вареного й печеного. Всього квасоля з капустою була наготові. «Най поїсть синок, поки наварю щось ліпше!»— подумала мати і подала миску. З'їв Федько, озирається і каже: «Мамаша, дай вторе!» Рада синовому апетитові мати взяла і насипала ще миску квасолі.

Вирячив відставний ефрейтор очі й мовить сердито: «Я, мамаша, просив вторе!» Розвела мати скрушно руками, похитала головою і каже: «А я думала, синку, що ти просиш, аби повторити!» От яким був ефрейтор у запасі Федько із висілка Бистрий, недалеко Сухой, на Іршавщині в Закарпатті!

Виходили ми до вулички, звідти не так і далеко до нашої хати.

— Оце і все? — Петько ніби пошкодував, що билиця враз і скінчилася.

— Все! Мені — сюди! — промовила я в сподіванні, що він почимчикує собі далі.

— А вам самій не буде страшно? Вулиця темна! — примружив очі на світлі Петько.

— Ні! Хіба вперше? — Я давала знати, що без провдження цього разу обійдуся — надто вже вразила мене розповідь Петька про службу десь за Уралом.

Я обійшла його.

Він за мною.

Я старалася так, щоб вузеньким тротуарчиком триматися середини — в цьому разі Петькові належало талапати ледве не бровкою канави.

Несподівано — тільки пройшли ми від світла — Петько важкою, ніби олов'яною, правицею навалився на мої плечі, від краю до краю.

Я сахнулася:

— Петьку, що з вами?

— Тепер усі так ходять! — Він навіть не засоромився.

— Як усі? Де таке видано?

— А так... Усі молоді... — Петько наш наче й справді вже не бачив, щоб молоді ходили інакше.

— Але ж я думаю, ви не настільки охляли, аби вже не могли нести свою парубоцьку руку...

— А хіба діло в тому, що я охляв? — Петько знову силкувався звалити на мої рамена своє ручисько — не думала я, що вона в нього така важка. А сам видівся невеликим, навіть худорлявим.

— Петьку! Але ж я думаю, ви не змусите мене кликати на поміч! Де ви цієї «культури» нахапалися?— скинула я Петькову праavicю вже остаточно.

Петько щось буркнув сердито під ніс і зупинився. А я, розтривожена, вже не йшла, а бігла до своєї хати.

Третій день обходить мене.

Якось стрілися ми в їдальні. Слюсар тільки помітив мене за столом, як подався з тацею шукати іншого місця.

Значить, у Петькові ще живий Петро... Єфрейтор Петро в запасі.

Перше заняття по підготовці на заочне відділення Хустського лісотехнікуму пройшло в читальному залі нашої бібліотеки.

Досить було глянути на групу, щоб помітити приемну збудженість. Певно, і я не змогла її приховати.

Здається, тільки вчора входила до завітчаного класу, з хвилюванням приглядалася до розкладених довгастих аркушків-білетів на атестат зрілості перед екзаменаторами нашої школи. Як багато нового відтоді! Можливість раз на тиждень — ми домовились про навчання у неділю з десятої ранку — знову відчутти себе учнем. Це принесе багато радості й щастя, бо в науці завжди щось відкривається і світ стає більшим.

Я знаю, до мене прийде ще багато відкриттів. І вірю: будуть вони щасливі. Вони ж бо освітлені тим часом, який належить нам.

Степан Степанович проходив нашим цехом. Він довго стояв і придивлявся до моєї праці. Я взагалі не люблю, коли дивляться в руки. Мабуть, тоді й робота йде не так. Та що я могла вчинити? Старалася бути зосередженою, спокійною.

— Готуйся виступити зі словом від молодих робітників!— мовив секретар парткому.

— З яким словом?

— Днями зберемося в клубі, вручимо молодим робітникам кваліфікаційні свідоцтва та робітничі путівки. За традицією на зборах виступають не тільки від адмініст-

рації та громадських організацій, але й хтось з ветеранів і, звісно, з новачків...— пояснював Степан Степанович.

— А чого саме я маю виступати?— Мені хотілося уникнути хвилювань.

— Не став немудрих запитань! Готуйся!— Степан Степанович уже відходив.

Що я не робила, аби заспокоїтись, а весь час у мене в голові збори.

«Не біда! Якимось буде! Хіба не знайду що сказати?»— мізкувала я. І справді відчувала, що думки про майбутні збори не покидають мене.

Старалася взяти себе в руки, заспокоїтись.

А спокою, звичайно, в мене ніяк не було.

«Коли вже виступати, то як краще?..»

Певно, все починається з малого, з першого кроку. Дорога вкрай довга і зовсім-зовсім коротка.

Не любила я, коли хтось виступав по писаному. Здавалось мені, немовби папір стає цілою великою стіною, яка відділяє того, хто говорить, вірніше читає, від тих, що слухають. До того ж не простою, а холодною і бездушною стіною. Можливо, подібні думки прийшли до мене після того, як наш учитель історії ще у восьмому класі розповідав нам про Петра Великого, російського імператора. Самодержець справді явився мудрим державцем, діячем і реформатором, і нам так цікаво було слухати про нього — наш історик вчитав зовсім не з підручника, з підручника довідатися ми могли й самі. Скільки сміху було в класі, коли вчитель розповів, як Петро Олексійович забороняв виступати по писаному, «дабы дурь каждого была видна». І ми вже не давали ніякої потуги, не щадили нікого з учнів-активістів, коли хтось піднімався на зборах, зокрема на комсомольських, і читав з папірця слово в слово.

Одне діло посміятися, судити когось, вимагати від іншого, а зовсім інше самому. Отут ти й покажи! Покажи все, чим озброєна і на що здатна!

Якимось по нашому цеху проходив секретар парткому, а я до нього:

— Степане Степановичу, змилюйтесь і порятуйте! Нехай хтось інший...

— А хто інший?..

— Хіба нас мало?..

— Ні, вже вирішено, вступиш ти!..— Степан Степанович не піддався на вмовляння.

— Виступати я не вмію...— пробувала знаходити оту найповажнішу причину, до якої, на мою думку, належало приглянутись.

Дарма!

Виглядало вже так, що я хочу, аби мене вмовляли, припрошували.

Залишалося тільки готуватись до тої урочистої днини, коли нам мали вручити посвідчення й робітничі путівки.

Довго засиджувалася я в нашій комбінатівській бібліотеці. Гортала районку, «Закарпатську правду», проглядала журнали, а відповіді на хвилююче питання не знаходила. Мені здавалося, що досить прочитати статтю чи дві, озброїти себе кількома цитатами, щось виписати, щось додати свого, і виступ готовий. Куди там! Я вперше починала розуміти отих, котрі справді виходять на трибуну озброєні громадищею премудрих чужих думок, купою цифр, фактів і проходять, неначе надійним містком— не хапаються за поручні, раз по раз не спотикаються, не озираються, хіба що для певності і надійності піддають голосу, вимахують руками, прокашлюються.

— Чим ти стурбована? Готуєшся до семінару? — Наша бібліотекарка мовби наскрізь бачила мої неспокої.

— Коби до семінару... До виступу з трибуни! — мовила я так, наче справді належало перестрибнути зяюче провалля.

— Не біда, ні!.. Більше власних думок і власного серця...— Тоді все стане на місце...— Бібліотекарка мовби сама з собою розмірковувала, не те щоб повчала мене.

Я кинула всілякі записи та виписки.

Я поринала в думки і була наодинці з собою.

Думала про те, як у нас усе просто. Закінчила школу, ще нічого з практичного діла не знаю, а мене відразу взяли на підприємство, дали роботу, вчили... Ніхто на мене ніколи не крикнув, лихого слова не мовив. Що казати? Моя дорога в житті лишень почалася. Знаю мало, можу мало, та почуваю себе людиною, перед котрою дорога в житті має простелитися рівно, вірю — щасливо. Хіба те, що мені не довелося тинятися без роботи, шукати бодай сяке-таке заняття десь далеко від рідної домівки і рідного краю, що чесно зароблені гроші мені чесно виплачує держава, не ознака нашого часу і наших порядків? Справді, право на працю до мене прийшло вагомо, я відчула його особисто серцем, не просто ним скористалася...

У призначений час зібралися ми в клубі. Я навіть не думала, що нас, молодих, так багато на підприємстві. Певно, не тільки випускники з нашої школи вирішили розпочати свою довгу трудову дорогу саме на лісокомбінаті в Сваляві.

Ніякого папірця не маю. Хай буде, що буде.

Настрій урочистий. Мені видиться, що хвилююсь одна я, всі інші приємно збуджені, радісні.

Про наше підприємство розповів сам директор Микола Ілліч. Колись він, мабуть, був справді вродливим. Постапний, з великими ласкавими очима, привітним обличчям, він, певно, давно почав сивіти — скроні вже білі. Говорив спокійно, легко, виразно. Найважливіше, що хотів, здається, підкреслити Микола Ілліч у своєму слові, — про людей, про їх світ, розуміння та місце в житті, почуття гідності, гордості. Про людей директор говорив не просто так, як говорять про робочу силу, що виробляє, продукує, дає план і перевиконує програму. Люди для нього — це мудрість, серце і душа великого підприємства. Я справді була в захопленні, коли директор навів чимало прикладів трудової звитяги вже не просто одного чи двох з родини, а цілих сімей, ба навіть династій. Якщо в перші дні роботи я до всього приглядалася й думала: все тут для мене тимчасове, минуть місяці, щонайбільше рік, наглянемо щось краще і підемо звідси, — тепер мені стало якось незручно за оті думки-сумніви.

Виступаючих було небагато.

Після директора нас поздоровив один з найстаріших робітників. Його розповідь справді ввела нас в різні світи на Закарпатті. Буржуазна Чехословаччина, окупація угорськими фашистами, фірма «Латориця» з іноземними власниками, фронти та визволення — все-все пройшло на його очах, торкнулося не просто пам'яті, але й серця. Стояв він на трибуні, високий, посивілий, з глибокими впадинами під очима й виразними карбами подовж чола, а в лісову промисловість колись прийшов хлопцем. Розповів, як мати давно-давно привела його до роботодавця з цілою торбою горіхів для гостинця, щоб підобрити пана. Родина бідувала, юнакові належало заробляти хліб. Де було думати про навчання чи яку-будь професію? До того ж старий розповів і кілька пригод, що засвідчували безправ'я трударя з дешевими руками в минулому.

Коли я дивилась на нього, згадала: промовця бачила в басовій партії ансамбля лісокомбінату. Одягнений був

для сцени, незвичайний, піднесений і врочистий у співі. Таким видівся й зараз, та без мальовничого сценічного наряду. І я вже думала: за нашого часу молодість його минула б не так, як минала колись. Напевне, в умовах сприятливих став би він і видатним співаком, артистом, бо талант його розвинувся б для краси та загального блага... А так... Усе життя прожив простим і скромним робітником, без належної освіти, не міг не тільки виявити себе духовно й зрости, але й збагатити духовно навколишній світ... Тут я знову міркувала про благодатну прикмету нашого часу: молоді, ми не встигли, здається, освоїтися на перших кроках пізнання та здобуття кваліфікації в повну міру і здатність сил. А хіба подібне вже не для виявлення наших здібностей і можливостей?..

Якось приємно й привітно стало на душі...

Незчулася я, як голова робітничого комітету прочитав і моє прізвище в наказі.

Схопилася з місця й поспішила до трибуни.

Я вже тримала в руці квіти — кожній дівчині по три червоні-червоні гвоздики, художню книгу на пам'ять і, звичайно, два документи — свідоцтво про робітничу кваліфікацію й робітничу путівку.

Тримаючи все в руках, я вже не знала, як бути. Саме тут належало сказати своє слово.

Справді, ні за які гроші не змогла б зараз переказати слово в слово сказане тоді.

Про що говорила я?

Говорила з хвилюванням про той момент, коли вперше підійшла до воріт підприємства. Говорила про враження від усього довколишнього в цеху, коли ще все було зовсім невідомим і незрозумілим. Говорила й про боязку незвичності, невпевненість, порівнювала себе з тою маленькою сестричкою, яку в нашій родині всі-всі любили й пестили: саме перші кроки її ніяк не обходились без того, щоб хтось не тримав під руки. І вже кожен з близьких до мене в цеху бачився саме отим, що вчить, радить, помагає робити перші кроки... За це все дякувала я старшим, які вже знали багато.

На якомусь слові я мовби затнулася — перехопило подих,— і всі зааплодували. Я почервоніла й готова була йти. Але ж тут-таки чомусь спали на гадку ще слова про дорогу. Про всілякі добрі дороги в житті. І я вже мовила про те, що наша дорога — це поки що лише кілька кро-

ків, перших кроків. Але вона прекрасна тим, що попереду ще довга-довга, і, безумовно, бути їй щасливою. Я бажала, щоб у кожного з нас дорога була тільки щасливою... Тут знову мене заглушили оплески.

Ми всі вітали свою дорогу та добрий початок.

Тільки коли сіла на місце, я змогла розглянути свої документи...

Як швидко спливає час!

Здається, вчора це було, коли ми з подругою вперше проходили повз лісокомбінат, переступали поріг відділу кадрів, ставали на роботу й отримували перші трудові уроки в пізнанні справи мебельника. Куди поділися мої заповітні бажання та мрії стати вихователькою? До того ж вихователькою веселої і грайливої малечі в дитсадку. Певно, коли б моя теперішня праця не сподобалась, коли б я стріла наставників і порадників непривітних та грубих, коли б побачила, що за важку роботу платять мізерний гріш, я тільки й думала б про те, аби з цього підприємства податися кудись інде.

Мама задоволена мною.

Я рада, що їй легше, що всім нам у родині краще після того, як заробляти почала і я.

Сподіваюсь, моїм меншим братикам буде легше. Буду щаслива, коли з роками наша мама зможе їм сказати «Ви росли, а для того, щоб ви росли і вчилися, трудилась і ваша найстарша сестра».

Либонь, у родинях, подібних до нашої (коли залишається мати з дітьми без чоловіка), з усіх дітей найбільше дістається найстаршому. Він-бо, найстарший, стає першим помічником... Ось чому як тільки одержу зарплату, біжу додому — обминаю всілякі крамниці й проганяю спокусу щось собі купити...

Зі мною щось діється...

Я не знаходжу слів, та й боюсь записувати все-все, що відчуваю.

Чому саме я цокотіла без угаву, коли ми zostалися з ним разом? Здається, все в мені вигравало й співало. Я не помічала, як минали хвилини. Вкоротилася й дорога — він проводжав мене з вечірнього заняття. Було незвичним те, що він тільки то там то сям кидав по слову, ніби спонукав мене на дальшу жваву бесіду. Подобався тим, що був лагідний і стриманий, і сміх його нічим не нагадував Петькового — як уже сміявся наш Петько,

можна було подумати, що порожній і тряский віз прудко торохкотить на круглому річковому каменю-залізняку бруківки... До того ж я уявити не могла, щоб він такого припустився — звалити руку на чужі рамена з тим, щоб ту руку йому несли. Це справжній земний хлопець, наскільки я уявляю. Не було ж такого, аби чимось вихвалявся, заводив пусті непотрібні бесіди, без причини з чогось насміхався. Мені навіть не вельми подобалося, що жодного разу не перебив мене, хоч сама я тріскотіла деркачем, розповідаючи йому про наш цех, про дівчат, про своїх тепер уже, на жаль, колишніх товаришів по школі, про братиків — треба ж було чимось заповнити час, поки ми йшли від будинку, де збираємось для підготовчих занять,—я чула, що саме дівчина і повинна підтримувати гутірку...

Помічаю, що починаю звикати до нього.

Його не було вже на двох заняттях, а я все оглядалась, чи не прийде, не з'явиться раптом...

Сьогодні відбулися збори нашої бригади.

Якийсь час ми працювали без бригадира, і, звичайно, так тривати далі не могло. Врешті, бригадир є першим помічником майстра, від нього теж багато чого в роботі залежить. Та я ніяк не сподівалась, що стати бригадиром випаде мені. Не можу сказати, що обговорювалось, висувалось багато кандидатур. Якимось вийшло, що мою кандидатуру висунули зовсім несподівано для мене — я й незчулася. Щоб зраділа цьому — не скажу: в бригадира турбот вистачає. Але й відмовлятися було годі — бригада в своєму рішенні виявила одностайність.

Стараюсь. На роботу належить приходити мені першою, з роботи йти — останньою, все помічати й тримати в голові всі моменти, що вливаються у велике річище трудового виробничого процесу на всьому підприємстві. Сказати б, я маленький-маленький ватажок, яких у нашому численному колективі немало. Збоку ми зовсім непомітні, проте потрібні й корисні. Наш інтерес у тому, що ми не просто за чимось стежимо, щось тримаємо в голові, за когось відповідаємо, маємо повноваження вже не тільки від своєї, здавалося б, маленької і непомітної особи. Адже за нами бригада! Наш інтерес у тому, що ми теж працюємо, працюємо як усі-всі рядові, звичайні люди. І все-таки, либонь, з нас беруть початок оті, хто попереду,

від кого вимагається трохи більше, хто вже не посміє злегковажити, діяти будь-як...

Мені на підмозі до бригадирства все, що я спостерегла й чого навчилася у свого попередника. Раджуся зі старшими, живлюся їх мудрістю і досвідом...

А ось і виклик з лісотехнікуму, щоб складати екзамени на заочне відділення.

Як тут не хвилюватись.

Але ж усе мало б пройти успішно, я мала б таки вступити. Не все встигла забути зі школи, та й підготовчі заняття таки багато нам дали.

Невже так у житті: день і ніч, зима і літо, біле й чорне, вогонь і вода, сміх і зажура?

Щасливою і радісно збудженою повернулась я після вступних екзаменів. Мене зараховано заочницею на перший курс. Це таки щось та важить! Практику будемо поєднувати з наукою. Точніше, діло з книжками. Тим більше цікавого буде відкриватися для нас, чим тісніше в'язатиметься одне з одним.

Та раптом несподіванка!

Дівчата поздоровляють мене із вступом на заочне/відділення технічного навчального закладу (звучить!) і зразу ж простодушно повідомляють (так, так; саме повідомляють!), що я вже ніякий не бригадир.

«Що пригодилося? В чому моя провина? Чийого довір'я я не виправдала?» — чергою лаштувалися питання.

Бути бригадиром я не просилася. Ставши бригадиром, хотіла робити все якнайкраще. Була б неширою, коли б не зізналася собі: факт, що в бригаді підняли руку за мене, додавав певною мірою і бадьорості, зігрівав теплом, заохочував і зобов'язував. А як тішилася мама. «Ти в мене вже не просто робітниця, ти бригадир-робітник! Дивися, щоб усе було тільки добре!»

Ніхто не дорікав мені, як бригадиру, не було зауважень, ціла бригада виходила в кращі, плани перевищувались, на заробітки також ніхто не міг скаржитися. Розуміла: якби заслухали мій звіт, може, й виникла б істотна потреба поміняти внаслідок якихось конкретних потреб — врешті, що казати: в бригаді чимало гідних поєсти цей скромний низовий пост.

Що казати?

Бригадир — не бригадир!

Потішилися ми «керівному» посту — й досить! Хай інший!.. Не весь час бути одному при кермі...

Але ж усе вийшло якось недоречно, сказати б, зовсім буденно, навіть химерно. Майстер зміни товариш К. взяв і з власної волі, не збираючи бригади й не чекаючи моїх звітів, призначив іншого бригадиром. От тобі і всі вибори бригадира з участю робітників цілої бригади, от тобі й голосування.

Одним задоволена можу бути: не виказувала я, що моя детронізація надто вже засмутила мене чи кинула в зажуру. Не виявляла поспішного обурення, протесту чи скарг. Дорога ж моя тільки починається... Одне справді прикро вразило: навіщо бригадира обирати? Для чого ця гра?..

Ні, ще раз ні! Подібне в'язатися з уявою про справжній порядок ніяк не може.

Так ось де собака заритий! Дещо прояснилося й стало більш зрозумілим.

По дорозі додому мене наздогнала Оленка.

— Ти, Надійко, не здогадуєшся, чого так сталося з твоїм бригадирством?

— А що мені тут догадуватися?

— Хоч би те, з якої причини майстер самовільно й особисто поміняв бригадира... Справа, звичайно, не в якихось посадах чи постах великих. Тут усе в принципі...— вела мудра Оленка, наче якийсь правник чи дипломат.

— А я про своє бригадирство говорити не хочу! Була бригадиром, робота давалася не так уже й легко. Бо думка моя оберталася не тільки довкола того, що в самої було під руками. Та ще й таке: ви своє зробили, розбіглися, а в мене ще он скільки діла, я завжди пізніше звільнялася...— пробувала заспокоїти подругу.

— Щоб ми порозумілися, я тобі відразу: бригадира наш майстер терпить тільки такого, у якого нижча освіта... Знаєш, що наш майстер не має ніякої освіти, він лише практик... Ти пішла вчитися, дивись, міне рік, два роки минуть, знатимеш добре своє діло — стілець з-під майстра й випорсне. Тоді знову йому в колишні бригадири, а то й рядові?..— невідступно налягала Оленка зі своїм добродійством.

Я все ще нічого не розуміла.

— Яка ти глуха та непонятлива! Як тобі ми тільки бригадирство доручали? — Оленка готова була й покепкувати наді мною. А далі на підтвердження розповіла все-все, про що дізналася од найстаршої робітниці в нашій бригаді: як тільки хтось з бригадирів чи навіть рядових робітників ішов учитися заочно в Хуст до лісо-технікуму, або — ще гірше — у Львів, майстер намагався його збуться. От далекоглядність!

Малоймовірно, але все можливе. Чим рогатий сатана не пожартує, коли тримає в руках карти.

Я проходила біля нашої їдальні, коли мене перестрів Петько.

— Що я чув! Вас понизили в должности? — скривився так, що я одразу й збагнути не могла: кепкує чи дивується.

— А вас, Петьку, це теж зачепило? — усмінулася я.

— А кажіть, що ні! Це удар по нас, молодих і прогресивних! Тільки ми просуваємося вперед і вгору, як нам по маківці! — розпатякував далі.

— А чого так думаєте, Петьку?

— А як ще думати? Нині бригадир, завтра майстер, а там вище й вище... — Петько явно залазив у дебри.

— Встигнемо, встигнемо, не поспішайте! Щось не бачу, аби ви блискавично хапалися вгору по службових драбинках — усе на однім та на однім місці. Невже ніяк не прагнете висот? — підколювала я вже свого співбесідника.

До речі, не один тільки Петько мене на гріх наводив. Були ще такі. Вони вже радили оскаржувати самовільність майстра, доводячи, ніби в мене для цього всі законні підстави. Адже бригадиром стала я з волі цілої бригади.

Сама собі я видалась би смішною, коли б раптом взялася відстоювати бригадирство.

Давно не бралася за свої записи. Певно, для цього були свої причини. День за днем минав якось одномаїтно, стомлювалася я в роботі. А можливо також, що й не було тих фактів та вражень, які спонукали б узятися за перо.

Аж ось знову подія!

Хіба подія?

Мене призначено контролером!

Невже й таке можливо?

На зборах довелось виступити й розповісти про неподобства — останнім часом чимало меблевих виробів я змушена була повернути на більшу чи меншу доробку, а іноді й понизити сортність.

Що за рейвах зчинився!

Ніхто не винен, винна тільки я!

Принаймні так належало розуміти деякі виступи.

Рятувало мене те, що про все розповіла спокійно, без гарячки і тих нервувань, уникнути яких важко, але відводять нас далі од істини, бо вже не переконують.

Справді розсмішив мене один не такий уже й молодий спец, заявивши у своєму виступі, ніби я особисто не тільки засвоїла окремі премудрості, але й навчилася надто багато говорити. Його поставив на місце головний інженер. Присоромив і сказав: «Контролером адміністрація у вашому цеху призначила виробничника, якому довіряємо і якого знаємо! Заслужила вона цього всією попередньою роботою».

Мабуть, коли б мене преміювали чи представили до нагороди, я так не раділа б. Справді, не було ще випадку, щоб бодай одну деталь мені повернули на доробку.

Разом з ним побували ми на весіллі в моєї подруги — сталося так, що жених також виявився його близьким-близьким товаришем.

Про чимало справ довелось нам клопотатися — дружба і дружка завжди на весіллі зайняті. Можна думати, що їм лишень сидіти й гоститися біля молодих, але ж це зовсім не так.

Не про свої думки та враження, що пов'язані з ділами та обов'язками дружки й дружби хочеться тут записати.

Був на весіллі випадок, який вразив і схвилював мене.

Серед найповажніших гостей сидів не сивий, а білоголовий дід. Такої пишноти людської я ще ніколи і ніде не бачила. Високий і поставний, голова як у Зевса, очі — орлині, борода — біла-біла куделя.

Столи вгиналися від наїдків, м'ясива було на всякий і найвибагливіший смак, питва вистачило б навіть на те, щоб усе весільне товариство в ньому скупати.

Музики так старалися, що інколи можна було подумати: струни хочуть порвати, шкіру на бубнах пробити, труби роздути, баян розтягнути аж на цілий розмах рук. Шейк, твіст, чарльстон, якісь ліпсі, фокстрот — все-все

гриміло і вихором звивалося, либонь, готове було чисельну весільну кумпанію метелицею чи завірюхою підняти й у безвість віднести.

Нарешті, мабуть, якомусь жартівникові заманулося і діда старого на слово підбити.

Забрязчали виделки по тарілях, залунали вигуки, навіть ті, що сиділи геть-геть далеченько, попіднімалися, аби оратора краще побачити.

Дід сидів, сидів. І дехто вже подумав: хоче, аби його просили — знає собі ціну, з гонором!

Бачила я, що старий справді чимало має сказати.

Підвівся, озирнувся по весільних, похитав головою, ніби сам себе переконував у чомусь чи стверджував думкою щось вагоме.

— Всього добра статком отак! — Старий черкнув вказівним пальцем підборіддя, показуючи ситість і достаток замість колишньої бідності.

І знову очі його окинули все-все на столах.

Сиділа я зовсім близько і бачила вже не просто діда, а все на його лиці — поступливу холодну усмішку, ба навіть жаль за тим, що зниділо й погубилося...

— Для горла і чрева статок...— вів далі, мимовільно ткнувши долонею нижче грудей.

Усі потихли. Увагою зібралися, мов не звичайний дід, а пророк мав ректи щось небуденне.

Перевів руку на серце. Велика п'ятірня злегка затремтіла й зупинилася пальцями розчепіреними на грудях.

— А для серця обміліло...— мовив тихо, але виразно — всі чули.— Горько, та горько, та горько...— повторяв старий, ніби з однакових за звучанням та значенням слів хотів добути потаємне й самому досі не відоме.— Та ще якийсь збісний, зчортобісний рошибаник — як вдержатися душі в тілі?.. Коли віддавалися і женилися мої ровесники — двоох-трьох пляшок було досить, аби всі вдовольнилися і повеселились... А тепер...— Дід застиг очима по столах, як видно, сказати щось хотів, та, певно, міркував ураз, якими словами думки викласти.

— Нині модернізма, діду! П'ємо, бо є за що! — вигукнув хтось хрипувато.

— Може, й модернізма...— Старий головою похитував.

— Культура, діду! Світ уперед іде! — знову діда немовби до гутірки заохочував.

— Культура — культура... Світ іде вперед... А по горілці — назад, чортобісіе!..

Далі вже всі мовчали.

Бо старий мовив до молодих — відданиці і жениха. Своїй правнучці (відданиця доводилася йому правнучкою) бажав довгого віку, щастя і добра, миру та злагоди в родині, а до всього — тверезості в хаті і здоров'я в хаті. А потім розповів, звертаючись до молодих, як женилися і виходили заміж давно, які звичаї були на весіллях та обряд яким був. Найбільше полюбилося мені, як молоді у вінках зі всім весільним роєм-походом проходили під дашком: два красені парубки високо підіймали вовняним білим перевеслом оберезану пшеничну паляницю — поперечиною була пад головами на знак, щоб зерно колосилося і рясно родилося, а худобинка в миру множилася...

Чого б нам це з давнього-прадавнього звичаю-обряду не взяти в наше весільне сьогодніня?

Хіба в прекрасному не вічність?..

Мені так хотілося б опинитися знову в нашій школі, побачити чутливу і мудру Ганну Іванівну. Вона конче увійшла б до класу, звично спокійно глянула на своїх вихованців, умить зібрала нашу увагу. Про що говорила б з нами, чого нас учила б?.. О, як часто не вміли ми брати од неї все, що давала нам, чого готова була навчити!.. Невже для того, аби дещо збагнути глибше й краще, потрібен час? Невже справді ми повинні щось і губити добуваючи?..

Сьогодні...

Сьогодні сталося те, про що справді думалося...

Останнім часом його не було на роботі — два місяці на курсах пробув, а мені здавалося — рік не бачу. Коли ми лише словом перекинулися, скупим поглядом обмінялися, мені вистачало. А тут аж два місяці!..

В обідню пору хтось непомітно приступився ззаду і затулив мені очі. Серце затріпотіло од радості — добрі теплі долоні я впізнала, та на хвильку застигла.

— Васильку! — звільняла я очі.

Розсміявся, пригорнув мене.

— А я до тебе здаля крадемці — боявся, щоб ти не озирнулася. Ходім, разом пообідаємо!

Я мовчала й покірливо йшла за ним. На край світу покликав би — не вагалася б... Невже отих двох місяців вистачило, щоб я зрозуміла, а ще більше відчула його.

— Ходім! — погодилась я, і ми пішли.

— Не пам'ятаю, справді не пам'ятаю, яким був той борщ, що його варила наша куховарка Регіда, як і не пригадую отих двох котлеток з картопляним пюре та салату з першої літньої капусти.

Раптом за вікнами потемніло, закрутило в повітрі пилюгою. І ми задивились: а що це в природі має відбутися?

— Дощ! — тихо промовив Василь і застиг очима на великому вікні.— Ой, як він потрібен!.

І ми вже не відводили очей од шиби — її обмивало водою.

— Малим хлопчиком я ніколи не міг натішитися теплом літнього дощу... Було в цьому справді щось потаємне — досі розгадати не можу...— І замовчав, дивлячись, як рясно й щедро ллє за вікном.

Ми сиділи отак мовчки, захоплені мирною зливою,— за вікном усе обмивалося теплим дощем.

— А тепер саме й почнуть рости огірки, помідори — інша зелень для багатих весіль! — Якимсь непомітно він поклав долоню мені на руку й глянув ув очі, немов слово було за мною...

На цих словах записи в шкільному зошиті, на жаль, увалилися. Та й у прочитаному відбулося справді щось чисте, благородне. Через це, гадаю, воно й вартє нашої уваги.

У тій далекій-далекій від гір Карпат і Верховини К. для Василя Миколайовича все було якимсь дивним і зовсім незрозумілим. Насправді знав: щось подібне тут стріне. Але настільки... І таким холодним?..

До землі принишкле сріблясте небо аж до самих горизонтів плоске, побілене снігом. Ба, здається вже, що й горизонту ніякого нема — небо і земля зливаються в суцільну білість. Від неї мерехтять і коле в очах.

Присадкуваті будинки приплюснуті, мов причаїлися і чогось вичікують. Дерева химерно покручені — хоч би одне десь схоже на липу чи дуба, що ростуть у самому центрі на майдані містечка, звідки прибув сюди. А що вже й казати про алею в парку?.. Зчорніла вежа церковки дихає давньою пусткою і занедбаністю. Глухі огорожі, сліпі брами...

В досвітню пору зійшов з поїзда. Поплівся од вокзалу. Брів навмання, аби згаяти час. Не знав, у якій частині міста він, цей місцевий меблевий комбінат. Перший зустрічний якимось здивовано озирнув його, здвигнув плечем і, не кажучи й слова, пішов далі.

Од тієї зустрічі стало якимось зимно. Проте другий подорожній був куди уважнішим — узявся так охоче пояснювати, наче за це йому вже платили не тільки монетою. Показував рукою вправо, вліво, далі знову вправо, ще раз вліво, потім прямо і вправо — спробуй запам'ятати. «Язик довкола світу поведе», — пригадалася давня батькова примовка. А з нею, либонь, і бажання прийшло питати знову й знову.

Стояв перед високою і широкою залізною брамою та облупленою сторожовою будкою ліворуч. Звів голову і таки пересвідчився по літерах на арці «Меблекомплекс» — кожна буква заввишки з метр.

«Так от!.. Ми доїхали і тебе знайшли! — Він стояв і дивився на напис — металеві літери на тлі нахмареного неба справді видавалися важкими. — Ми таки знайдемо лад і порядок, бо ще такого в нас не було, такого і бути не може, аби правда не взяла гору!»

Переможно, а може, по-дитячому радів, що таки в оцю далечінь забрався й потрібне знайшов, чи вже заздале-

гідь тишив себе тими успіхами, що мали до нього тут прийти.

«Отут цілих двадцять вагонів нашого першосортного кругляка лягло на смерть! Тисячі й тисячі карбованців тяжкого збитку! От хазяї!» — міркував сердито і відходив од сліпої брами далі, наче хотів пішки обійти все меблеве підприємство, перш розглянутися по ньому зовні, а тільки тоді вже потрапити на його внутрішню територію.

«Е, ні-ні! Це щось не з тієї опери! Це — з комедії! Тут — свій почерк, свої прикмети, свої риси, свій характер! Когось потягло на гендель, хтось поласився на дармове й таки долоньку дав собі позолотити... Але все — попереду!..»

Як заступнику директора по збуту й постачанню йому доводилося встрявати не в один конфлікт, розв'язувати не одну суперечку, а такої ще не було.

Знав усю складність несподіваного конфлікту. Тижнів три тому Свалявський лісокомбінат відправив меблевому підприємству в К. цілий ешелон добірних букових кругляків для фанери. Все-все згідно зобов'язань, планів поставки, рознарядок. З подібної деревини роблять чудеса — фанера якості високої, підприємства, що таку деревину отримують, як правило, завжди задоволені, надсилають подяки, запитують, чи не можна б матеріалу-сировини дістати ще. А тут несподівано замість подяки чи бодай доброго слова — рекламація. Рекламація навіть не та, коли один сорт збираються переводити в інший, нижчий, а ота найгірша: мовляв, ділова деревина ніяка й не ділова, а звичайнісінькі дрова. Хіба те, що годиться на дрова, гоже для фанери, для меблів?

Читаючи телеграму-рекламацію, очам своїм не вірив. Адже сам вагони відправляв, оформляв на сировину документи, бачив, як вантажили кранами, як вирушав ешелон.

«Скільки днів і ночей пиляли? Як довго кололи? Якими пилами, якими колунами? Хто і кого благословляв фанерний кряж переводити в дрова? Чия рука піднялася?..» — судив-рядив, сварився і готовий був сварити когось, проходячи попід бетонну огорожу великого меблевого підприємства.

Сподівався-таки дійти до колій — хіба велике підприємство можливе без власних шляхів для підвезення

сировини та вивезення готового? — і там уже потрапити на територію, пройтися нею і все оглянути.

Стояв перед решітчатими воротами. Шлагбаум лягав впоперек застережливо, будка стирчала, й дивилися її віконечка на світ пильно, оберігаючи. Ген-ген громадами лежав дебелий сосновий кругляк, чисті білі наряди беріз скидалися на знівечені й пошарпані шати без пишноти і білизни, холодна темно-зелена кора тополь зблідла, мовби посіріла на пронизливих холодах, уже не захищаючи біле податливе, проте витривале і невибагливе тіло... Сподівання його було певним, що таки має десь ще вглядіти й буковий кругляк з-під високих полонин у горах Карпатах, той самий, честь якого належить йому тепер уже захищати перед тими, що вбачили у цій деревині не першорядний матеріал для меблів, для коштовних гарнітурів, а всього лишень топливо... Оце саме топливо, що добувається в наш час хіба з того, що справді не придатне в діло.

Букових кругляків не подибував очима.

Довкола на плацу з сировиною все-все було повите хмурою, здається, раптом замряченою білизою. Свіжу деревину ще не встигло притрусити порошею суворих і щедрих на сніги околиць, проте віддалік громаддя довжелезних штабелів шикувалося так, ніби раптом постигли на шляху довгі ешелони вагонів. Ешелони ті привалило снігом, і зараз усе бачиться не інакше, як гряди і греблі зі снігу.

«От би глянути на оті дровця! Невже букові? Та ні-ні! Букових стільки нема! То би треба не один ешелон бука надіслати сюди, щоб тільки букові!» — задивлявся вже в ту місцину, де вітер штабелі облизав та обдув од снігу, ніби саме тут і мав щось углядіти, на букові колоті дрова схоже.

Тільки хотів податися на завалену сировиною територію меблевого підприємства, як показався червонощокий, круглолиций цупкий дідуган-сторож у довгому баранячому тулупі, у вушанці з обвислими рудими вушиськами, обмотаний довкола шиї ще й сірим шарфом.

— Не холодно? — спитав його підозріло, озирнувши пальто і взуття, справді не для суворих країв.

— Холодно! — кинув старому і привітно повітався.

— Погрійся, добрий чоловіче! — запросив старий до сторожки й перший відчинив двері, щоб пропустити гостя.

Ніби отак, між іншим добув з місткого портфеля пляшечку і добрячий кусень шинки, виклав кілька огірків домашнього засолу.

Сторож потирав руки і кигикав з тим добрим настроєм, що раптом будку ніби освітив і додатково обігрів.

Розклавши шість келишків — один до одного влязлив, а на додаток усе закупурювалося щільно прилягаючим по вінчику тарільцем, — показав на них сторожеві, щоб той вибрав собі на смак до міри.

Дідуган, звісно, ткнув цурпалком великого пальця на отой найбільший келишечок і підступно усміхнувся:

— Давай, для початку... А там побачимо!..

Налив і собі.

Випили.

Чого тільки не звідав і не бачив за життя сторож, а тут побагровів, побуряковів, бризнув сльозою, похмурився, аж поки не дихнув крізь окраєць хліба повітря й зразу не видихнув добрячим ковальським міхом, сапнувши:

— От клята! Навчилися! З чого її лишень? — ставив доречні запитання — слив'янка була з тих місць на Закарпатті, де майстрів по ній можна б сміливо титулувати званням і відзначати урочистими паперами, тими самими, що їх тут-там надibuємо в рамках і під склом.

— Вогонь! Вогонь! Ітїт твою!.. — Старий копірснув раптом угору цурпалком великого пальця, якимось корячкуватю, ніби серпиком, і хвалив, хвалив.

Випивши ще по одній, розгугарилися, стало весело й привітно. Не інак, а мовби давні й добрі побратими несподівано після довгої розлуки стрілися, та ще й не голіруч.

— Ти по якому такому ділу в нашій краї? — Старий звів голову і націлився двома сірими-сірими не очима, а ліхтариками іскрометними.

— По кругляку, папаша! По кругляку..

— Конфлікта?

— Не конфлікт, а щось таке — і конфліктне, і не конфліктне! З'ясувати треба.

— А я думав, по сурйозному... — Сторож щулив очі й таки знову поглядав на пляшечку і отой перший келишок.

Гостинно, розуміючи потреби і сердечні поривання, таки налив ще.

Старий ковтнув і хрумкнув огірком завзято — так закусують тільки здорові і завзяті.

— А ти глянь, глянь! Пройдися собі, десь сировина тут і має бути!— Сторож ураз дивував обізнаністю. Хіба міг сподіватися, що вгадає наміри і бажання.

Портфель залишив у сторожці, одягнув баранячий кожух, вушанку й подався поміж громаддя деревин; озиррався спокійно, без поспіху. Тут пахло вже не самим снігом і заводською околицею, а найперше деревиною. Тією самою, що була сюди доставлена з різних світів, проте ані дороги, ані сніги з вітрами й морозами не позбавили її попереднього чару. Сосна, тополя, береза, модрина, вільха — якого тут дерева не лежало покотом навалено і вроздріб, і цілими громадами для переробки.

Бука поки що ніде не бачив.

Це йому починало подобатись.

Можливо, бук у дровах? Вони ж повідомляли, що кряж обернено в дрова.

Побрів далі. Спершу потоптався біля громад, що були тільки-тільки притрушені снігом. Певно, дрова зовсім недавно сюди були доставлені й тут розвантажені. Букових тоді шукати. Сама тільки береза, тополя, вільха, сосна...

«Так де отой наш малоцінний бук!»— вигукував не без того лукавства, коли хотілось, аби вже господарі підприємства для влягодження конфлікту все й показали йому самі.

— Знайшов, браток, загублене?— з цікавістю питав сторож, коли знімав кожух і вішав його на гвіздок у сторожці.

Лише рукою махнув.

Сторож тут задивлявся з вікна по території підприємства так, неначе щось потаємне і варте уваги гостя таки знав.

Подякував старому за привітність і тепло.

Вийшов.

III

Тільки тоді, коли в приймальні показав своє службове посвідчення, дівчина доповіла про його приїзд у справах рекламації.

Заступник директора по збуту і постачанню місцевого меблевого комплексу сам вибіг назустріч.

— А, Василь Миколайович! Ласкаво просимо!— Двері перед ним були відчинені широко, і він опинився в просторому приміщенні, що геть пропахло тютюном і ще якимсь дивним сопухом — одразу й збагнути не міг.

— Так оце ви до нас по нашій же рекламації... Знаєте, така неприємність!..— Маленький верткий чоловічок з двома великими залисинами, що на самій маківці проглядали вже й помітною лисиною, свердлов Васіля Миколайовича рухливими усміхненими очима, наче тільки тепер підбирався до діла, яке гостя привело в К. аж з-за далеких гір Карпат.

Василь Миколайович мовчав.

Якусь хвилику все ще не здатен був зібратися із словами, а можливо, раптом у нього з'явилась досада, готовність у непривітній огуді вилити все-все відразу, а потім уже й розпочинати паперові та словесні баталії. Ніби мимохіть озирнувся по кабінету і в кутку під вікном побачив службовця, нахиленого до паперів за столом — тільки голова, здається, стирчала. «Певно, мудра, наполеглива, турботлива і завжди заклопотана голова! Чого тільки не буває на службі нашій і який настирливий роботяга тут не знадобиться, не розкриє свій щедрий талантисько!»— подумав Василь Миколайович і вже дивився на господаря кабінету: що скаже він далі?

— Як доїхали? Літаком, поїздом? Де кинули якір?— Господар кабінету засипав питаннями з тою гостинністю, яка завжди вабить і приємно вражає.

— Всіляко! І літаком, і поїздом... Взагалі, нелегко до вас добиратися, та ще взимку...— з деякою сухістю, проте без найменшого ремства промовив Василь Миколайович. За тривалий час роботи в меблевій промисловості, — понад десять років працює заступником директора комбінату по збуту продукції і постачанню сировини — набачився чимало, а ще більше, либонь, наїздився. Бував, як говорять, і в міху, і в торбі, літав і плавав, добирався поїздом, автобусами й за чималою купою справ — їх не меншало, а з роками чомусь більшало і множилося — мабуть, і не помічав, як збігає квартал за кварталом, глянь, відривний календарик на стіну наче тільки повісив, а вже й новий ось-ось чіпляти час настає...

— Чекаємо, все чекаємо, коли поступить від вас діловий, а ви нам усього для дровець?..— підступно, якимось навіть дошкульно і докірливо йшов у наступ господар кабінету.

— Виходить, ви ділову деревину на дрова?— спитав Василь Миколайович зі спокоем, а можна було подумати: він зовсім не представник того підприємства, котрому належить не лише зазнати збитку за браковану сировину, але й відповісти по закону.

— А що з ним було чинити? Склади в нас сировиною забиті, тримати кругляк не вигідно, от ми й попиляли... Дрова в нас ідуть...— серйозно доводив заступник директора меблевого підприємства.

— Одержавши від вас рекламацію на поставлену і вами забраковану нашу сировину, ми повідомили про виїзд нашого представника. Справа — самі розумієте — конфліктна. До того ж ідеться тут не про двадцять, не про тридцять, ба навіть п'ятдесят кубометрів... Тільки після зустрічі з нашим представником і можна все вирішити...— Василь Миколайович вів сумирно й лагідно, вже наступаючи, з цілковитою правотою.

— Телеграмка від вас надійшла тоді, коли круглячок був попиляний!— Заступник директора шукав винних, аби тільки самому бути чистим.

— Двадцять вагонів отак — раз, і нема! Все в дрова? То у вас справді швидкісники-дроворуби! І так... з легкої руки!..

— А чого ж би й ні? Техніки в нас вистачає, дроворуби наші справді хлопці завзяті! Платимо добре, от і наслідки... За яку роботу не беремось — під руками горить...

— А все-таки, товаришу колего, мені хотілося б побачити оті славні букові дровцятка... Дрова з нашої ділової деревини! Певно, треба думати і надіятися, не все згоріло, не все, мабуть, вами і пущено в збут...

— А що там дивитися? Ми вам — акт! Державний експертний акт, яким усе й оцінено, узаконено — ви ж, треба гадати, й сам не новачок. Знаєте, як усе оформляється. А що це? Комусь спокій надоїв чи комусь решітка сниться й жити мирно не дає...— Заступник по збуту і постачанню меблевого підприємства К. начебто й образитися був готовий. У цю ж мить з-за свого стола він зирнув у той кут, де сидів заклопотаний паперами службовець.

— Зот Кирикович! Поясніть товаришу... здається, тут якийсь маленьке непорозуміння.

З-за стола поважно, мовби не піднімаючись, а спливаючи, підвівся чоловік. Тільки тепер, мабуть, він збагнув, у чому справа й для чого потрібен, бо ступив поваж-

но, таємниче кахикнув і шкребнув п'ятірнею складки під потилицею.

— Держлісексперт! З ким маю честь? — прищулив очі і вже так задивлявся на прибулого, наче його позбавили спокою чи навіть образили.

Василь Миколайович назвався, розповів стисло, чого він прибув сюди, підкреслив, що за всяку ціну не виїде звідси, поки не побачить фанерного букового кряжа, в якому б стані він уже не знаходився — в дровах, так в дровах, у фанері, в дошках, в кругляках, на території підприємства а чи далеко за його межами, хай навіть у тих дровах, куди дрова букові були на паливо відвезені...

— Та що ви, що ви! Дрова — на плацу! Коли тільки хочете, можете ними й помилуватися! Було б чим! Відправляєте непотрібняк, порушуєте визначені стандарти, а потім ще й претензії... Бач, грошенят у вас на командировочні до біса...— Експерт справді міг видатися невитриманим, ба навіть роздратованим.

— Грошей у нас на командировочні рівно стільки, скільки передбачено,— мовив Василь Миколайович.— Сказати б, що дуже багато, я б не наважився. Навпаки. Щоб вистачило до кінця року, інколи навіть вдаємося до економії в третьому кварталі... та наш бук, в якому б то не було вигляді, хотілось би побачити!..

— А чому б і не побачити! Можна!— Господар кабінету вже ступив до шафи, щоб добути верхній зимовий одяг — кожуха.

Зот Кирикович склав і свої папери на столі, клацнув замком сейфа, сіпнув до себе ручку на глухих дверцях.

Можна було виходити.

IV

Спершу йшли плацом з сировиною так, мов справді десь великими громадами були навалені букові дрова з тих самих кругляків, що їх постачальник відправив сюди для фанери, а придатні були всього лишень на паливо.

З почуттям хазяїна, окидаючи поглядом не тільки завалену матеріалами територію підприємства, але й доколишне біле видноколо, заступник директора почмихував тонким носом, цупкіше і глибше засуваючи до кишень

руки. Втягуючи коротку шию в білий кожух, Зот Кирикович накульгував лівою — тільки тепер Василь Миколайович помітив не таке вже й велике, та зовсім помітне каліцтво.

Господарі озиралися навколо, неначе мали в одну мить сказати: ось вони, букові дрова з отих самих кругляків, які чомусь призначалися відправником сировини для фанери!

Василь Миколайович ішов спокійно. Йому й справді цікаво було, куди його ведуть, що враз покажуть. Уранці все-все оглянув сам, ані букових кругляків, ані дров з них ніде не бачив. Та вже, здається, й не придивлявся. Хай буде, що буде! Хай самі!

— Он! — прозвучало якесь мовби загадкове, проте виразне, повеліваюче.

Задивився на них.

— Он! — заступник директора меблевого комбінату ткнув рукою на громаддя, завалене білим-білим снігом.

— Отут ваші дровця! — сказав потупіло той самий експерт.

Василь Миколайович приступився до купи — була рівно складена за тими правилами і порядком, коли паливо має зберігатися надійно довгий час.

— Ці дрова не з наших кругляків! — Василь Миколайович озирнувся по широкому плацу так, неначе десь віддалік і справді могли бути букові дрова.

— Як не ваші? — заступник директора меблевого підприємства дивувався і мимоволі водив очима по території з різною сировиною.

— А так, не наші! — Василь Миколайович не поступався, тепер уже маючи всі підстави — перед ним складено було все і що завгодно з різних, либонь, країв, тільки не було бука з карпатських верховин.

Заступник директора закліпав очима по держлісекперту, ніби в нього шукав підмоги чи бодай поради. Зот Кирикович дивився якимось зухвало і, могло здатися, навіть нерозумно.

— Ми не розуміємо, яких вам ще дров подавай. Я просто дивуюся... От дивіться, скільки тут палива навалено! Хіба між цими дровами нема вашого? — Зот Кирикович брався підтяговувати заступника директора місцевого меблевого підприємства.

— Нашого, прошу вас, тут нема! Принаймні я не бачу!.. Розумію, що гаряча голова нашвидкуруч усе може й на

все здатна. Та коли вже переведено наш фанерний букочий кряж в дрова, покажіть дрова! Врешті, ми не тільки хотіли б глянути на них, але й маємо на це право!— Василь Миколайович говорив спокійно, навіть якось при-тишено.

В одну мить справді важко було розгадати: граються вони в дурника чи його дурнем роблять. Як не було б, а бодай невелику громадку букочих дров показали б, щоб уже побачив.

Стояли, нипали очима по купах дров, мов сподівалися дива.

Дива бути не могло.

— У вас дрова з м'яких листяних порід. Тополя, бере-за, вільха... А бук — це бук!.. Бука я тут не бачу!— Слова звучали рішуче і впевнено.

— Дрова — дровами! Що тут говорити? Яка різни-ця!— якось несміливо, слово по слову випускав заступник директора місцевого підприємства по виробництву меблів.

— Різниця, добродію, істотна й справді достатня, аби комусь від неї було то холодно, то пекельно гаряче!..— Василь Миколайович уже стояв наготові, щоб його вели далі, до букочих дров, якщо такі взагалі десь є.

— На що ви натякаєте?— Держлісексперт перший пройшов далі.

— А що мандрувати задля байдиків? Ви прекрасно знаєте, що у вас, де воно лежить. Мені — букочі дрова! Тільки букочі дрова!— Василь Миколайович був наполегливим, ба навіть міг видатися уже й дошкульним.

— При добрій волі і товариському бажанні — про все можна по-людськи! Для чого так гарячкувати? За це нам ще не платять!— Держлісексперт будь-що хотів згладити гостроту — вона ось-ось пробивалася.

— Давайте по-людськи!— Василь Миколайович мовби поступався.

Тут вступив у бесіду заступник директора. Він доводив, що йому конче треба ще з'ясувати все з самим директо-ром, навести довідки в плановому відділі. Сказав, що це звичайнісіньке непорозуміння — їх на виробництві виста-чає. Заспокоїв, що командировочний поїде додому більше, аніж задоволеним, і всі вони ще не раз стрічатимуться тільки при доброму слові. Але для того, щоб довідки були наведені, все необхідне з'ясовано, потрібен час бо-дай до вечора. Було сказано, що всі зберуться увечері — навіщо тримати прибулу людину без діла навіть одну

добу,— й усе буде тільки якнайкраще. Тим часом Василь Миколайович може проїхатися по місту, оглянути його. Не забули спитати й про те, де він влаштувався на нічліг і чи зручно влаштувався.

На цьому й розійшлися до вечора.

V

Зота Кириковича, здається, геть розібрало й розпарило. Бо ліктем сперся він на край столу, далі тюкнув головою так, що довбонув нею по обліпленій барвистими етикетками пляшці, щось бурмотнув, очима заморгав, мотнув головою, ніби проганяв у такий спосіб прокляту дрімоту.

«Алкаш! Задрипаний алкаш!»— Василь Миколайович поглядав на захмелілого службовця, поки заступник директора по збуту й постачанню запопадливо брався наливати гостеві додатково.

— А що то у вас за кислячок попивають? От народець химерний — не знаєте смаків спирту ядреного!— заводій гостини бадьорився, напускав на себе подобу жартівника і вже першим брався за чарчину, аби градус пусто не марнувався і в повітря не вилітав.

Щедро харчем завалений стіл справді давав можливість добре поїсти і випити на смак та й потребу.

Василю Миколайовичу не їлося, не пилося.

«Чий ся стіл мочить, того ся й право точить...»— міркував він, добре розуміючи, що і випите, і з'їдене за чужим столом завжди когось-таки до чогось зобов'язує; знав добре, що не раз бувало і таке: говорили, говорили, а ні до чого домовитись не могли. А з'явилася одна, всього лишень одна півлітра білої, коли вже й домовилися в одну мить. Не раз саме вона, всемогутня і велевладна біла, нерідко виконувала місію що не є найерудованішого адвоката, порадника, арбітра, помічника, ба навіть мудреця.

— Так слухай, Василю Миколайовичу!— Заступник директора котрий раз наливав і пригощав, підсовуючи келих ближче, підносячи свій до рота.

Гість потуплено мовчав. Він таки сподівався, що увечері зберуться, гутірка піде не для забави, а по ділу, і вже все з'ясується, він зможе виїхати додому.

— Слухай, браток!— починав сердитися заступник.

— Слухаю!— Василь Миколайович мовби схопився, тільки тепер задивившись на заводія пригощання.

— У тебе дітки є?

— Є!

— Жінка є?

— Є!

— Любовниці в тебе, певно, нема...— Заступник виступав, переходячи на зовсім-зовсім коротку стопу.

— Грішний! Чого нема, того нема! Недопрацював!— Василя Миколайовича потягло на сміх. Справді потішним видався йому далекий колега.

— По руках!— Господар пригощання сягнув долонькою, наче тепер сам Василь Миколайович мав подати свою для закріплення побратимства.

Василь Миколайович дивився з цікавістю.

— Вдарили! — Заступник звів долоньку й застиг.

— На що вдарили? Фанерного кряжа ви мені не показали, дров з нашого бука не показали... — Василь Миколайович посміхався.

— Діткам на молочко, жінці — на малі та більші домашні потреби, на шубу, а коханці — на коштовний браслет і путівку для кримського пляжу! — Заступник викладав усю програму — залишалось тільки погодитися й простягти руку найперше на знак згоди.

— Мої діти молоком ситі... У моєї жінки є все найнеобхідніше... Звичайно, бажанням межі може й не бути — до цього, правда, я не привчав її... Якийсь гріш, певно, знадобився б — стільки їх не було, щоб не могла полічити... Вік звікувала без шуби, то вже без неї обійдеться й зараз... А любаскою найменше голова мене болить!.. Я хочу, добрий чоловіче, тільки одну-однісіньку невелику розкіш!.. — Василь Миколайович тут мовби розмірковував сам з собою голосно. А його колега на місці схопився:

— Яку розкіш? Браток!

Можна було подумати, що взагалі й не існує тих розкошів і гараздів, якими не міг би враз ошчасливити заступник заступника-гостя.

— Іменем звичайного родинного, чоловіцького, батьківського, хочете — громадянського обов'язку я хочу, аби мої діти мали чесного батька, аби моя дружина мала чесного чоловіка, і ніч моя аби спокійною була!.. Що вже там заманулось би моїй коханці — не знаю!.. Та це мене й не турбує... В якій, взагалі, ціні оцей крам нині по великих і менших базарах — не знаю...

Господар-заступник сидів і тільки очицями миготів, поки раптом не націлився ними в одне місце, не-змигну.

Василь Миколайович не чекав слова для гутірки дальшої, бо сам підводив кінець:

— А коли хочете, аби нашими справами не займалися прокурори та справжні експерти, щоб ваша бездумна пересортиця, чи що ви там нагараздили — знаєте краще за мене, не обернулася лихом уже не тільки для вас, але й для ваших родин, розійдемося миром! Буковий кругляк ми вам подали на двадцятьох вагонах такий, що його на міжнародних виставках показувати, а ви на віддяку нам — рекламацію? Та покажіть, покажіть, де оті дрова! Ми, правда, вже з подібним стрічались... та не з таким апетитом!.. — Василь Миколайович відчував, як голос його міняється й від досадливого хвилювання пересихає в горлі.

— От Цицерон! От оратор! Штатпроп! А дорого платять? Дур-рень! — Заступник-господар гидливо відкопирив нижню тоненьку губу й спохмурнів так, наче навалювалася гроза.

Василь Миколайович зібрався виходити.

— Постій, постій! Куди спішиш! До поїзда ще далеко! — перепинив йому дорогу заступник. — А ти думаєш, Байкал зміліє, матушка Волга зміліє, коли черпнути з неї відерцем? — ніяк не міг ані зрозуміти, ані заспокоїтися.

— Байкал не зміліє... І Волга мілкішою не стане... — мовив ніби примирливо Василь Миколайович.

— Так тоді що?

— Я змілію! — Василь Миколайович відводив руку і таки брався виходити, щоб не переливати з пустого в порожнє.

— Ну чорт з тобою! От тобі! — Господар сягнув рукою так, ніби щось просив.

— Що ви сказали? Ану повторіть, повторіть, товаришу заступник! — Василь Миколайович відчув, як від раптової образи кров у скроні вдаряє. — Ви, шановний товаришу, забуваєте, що меблеве підприємство — не ваше князівство з безмежною владою аж до сваволі! Забуваєте, що сюди я добирався не для милої гутірки і жартів, до всього ж добирався в цю далечінь не на власні кошти. Ви забуваєте, що на цьому ще не все — закони у нас скрізь одні!

— Ну, ну... Не гарячкуй! Я тільки так... Що ти, жартів не розумієш? У вас там всі такі серйозні?.. Давай рекламацию! — Заступник простягнув руку, бачачи, що до біди тут один крок.— Оце тебе влаштовує? — заходився рвати ті самі папери, що й змусили Василя Миколайовича вібратися в далеку дорогу для залагодження конфлікту.

VI

Незвично ранні вогні вечорові розсвітили вулиці, коли від готелю мчало таксі до залізничного вокзалу. Василь Миколайович ловив силуети прокожних.

Йому виділося, що конче пройде так званий уже для нього держліссексперт з втягнутою до кожуха головою, що десь тут трапиться на дорозі його далекий колега — заступник директора меблевого підприємства по збуту й постачанню. Саме його стріти не хотів би. Надто неприємним видалося знайомство. А от держліссексперт — с'як-так. Принаймні ще фізіономію б запам'ятав...

Коли поїзд повільно рушив, полегшено зітхнув і сягнув до кишені, аби ще раз глянути на свої папери. Деревину було прийнято повністю, в тій кількості та якості, що й значилося чорним по білому в документах, які супроводжували її по залізниці.

«Байкал не зміліє... Волга не зміліє... Я змілію...» — тихо говорив сам собі, похитуючи головою і вслухаючись у стукотіння коліс вагона там, де стикувалися рейки в довжелезному полотні колії.

Дбайливо застібав гудзик на боковій кишені, і все ще виділося йому, мовби поїзд лишень набирає швидкості.

— Чай пити будете? — зазирнула в купе привітна дівчина-провідниця, вводячи його тепер уже в зовсім інший світ...

Після ранкового раціону — двох батончиків і величеського кухля підігрітого молока — Альонка поважно і вдоволено походжала за хатою в нашому невеликому, ще зовсім молодому садку.

За нею прийшли зовсім несподівано.

Один — у звичайному темному одязі, підтягнутий і свіжооголений, з широким круглим лицем і привітними, глибоко посадженими голубими очима — відрекомендувався старшим лісничим. Другий був у недорогій, простого крою уніформі охоронця лісових господарств — кощавий і високий, засмаглий, з худорлявим видовженим лицем. Якщо перший без головного убору, другий — не знімав капелюха, що ним хіба лише лісники вміють належно пишатися. Бо той капелюх вінчав маківку вибілою копичкою з обвислими стрішками — справді важко вже тут дібрати, якого кольору той капелюх був колись — бурого чи темно-зеленого. За паском — обіймав зовні капелюх чотирма шовковими шнурками один в один — похитувався зібраний мітелкою жмуток цупкої кабанячої щетини: не тільки давня оздоба, але й гонористий знак тих, що знаються з лісом і в лісі сущим. Тут же була хитромудро змайстрована срібна голівка оленя, а на додаток ще й перо сойки — що багато, то справді багато!..

Старший лісничий не два і не три, а відразу: у вас, мовляв, є сарничка, ми збираємо оленячу фауну в нашому заповіднику, от і належить вам сарничку віддати в лісове господарство.

Звичайно, ми могли тут і заперечити. Маленьку, зовсім ще маленьку сарничку підібрали тоді, коли вона вміщала до пазухи, ледве спиналася на тремтячих довгих і тонких ніжках, жалісливо тикала голодною мордочкою в долоню, дивилася великими темними очима так довірливо і з такою надією, немовби на цілій планеті виявити доброту могли тільки ми.

Що казати? Ми виходили її — тваринка, напевне, залишилася без матері в перший чи другий день після народження. Годуючи сарничку молоком із соски, ми гріли її теплом і ласкою, звикли до неї так само, як і вона до нас, врешті ми терпіли її примхи і сваволю — Альонку піяк

не можна було привчити до елементарних правил санітарії і гігієни...

— Ви розумієте? Ваша сарничка у нас на обліку. Природа і ліс — її стихія. Ви вчинили благородно, що виплекали, дали їй підрости. А тепер сарничці треба вже звикати до стада. Не нині, то пізніше вам її таки доведеться випустити на волю! Це ж не свійська тварина... Тримайте і годуйте не для молока чи іншої поживи... — Старший лісничий останні доводи викладав, либонь, для того, щоб за нами не лишити мостів.

Чим можна було заперечити, що протиставити? Я й сам знав, що рано чи пізно нашу Альонку ми проведемо-таки в те лоно великої зеленої природи, яке одвіку-віків вихувало цілі стада оленів та сарн, було єдиним, де олені й сарни відчували волю і благодать, жили й плодилися, стрічали весни і щедрі літа, нагулювали силу; перебували люті зими, поборювали голод і холод, рятувалися від хижого звіра, щоб плем'я виживало дужчим і здоровішим, більш витривалим і постійним для краси гір.

Дивний сердечний щем охопив мене.

«Невже нині! Невже негайно, ось зараз Альонку візьмуть і поведуть з двора? Невже більше нікому буде бігти за нами до хвіртки вранці, а увечері стрічати нас привітним голосом, що схожий на мукання зовсім маленького телятка? Невже не буде кому тикатися мордочкою до сумки господині, коли господиня повернеться з магазину чи базару?.. Невже... Невже... А що скаже доня Наталочка? Отак легко погодиться відпустити Альонку?» — громадилося несподівано, і я вже зрозумів велику силу звички, красу всього живого, коли до нього прив'язуємося.

— Я розумію вас... цілком розумію... Але як бути з донечкою-школяркою.. Вона не просто з Альонкою гралася, але й годувала її, за нею приглядала... — не втримався я, щоб не висловити своїх хвилюючих думок, що наринали враз.

— А як звати вашу дівчинку? До якого класу вона ходить?.. — питав, здається, співчутливо старший лісничий.

— Вчиться у п'ятому класі, а звуть її Наталкою,— виклав я короткі анкетні дані.

— Значить, сарничку доглядала вона? Вона її годувала?.. — Лісничий раптом вийняв з кишені блокнот і щось діловито записав.

Я промовчав.

— Ну, гаразд! Нехай ще сьогодні ваша Наталочка звіринкою потішиться, пограється з нею, а завтра приїдемо... Вантажною машиною приїдемо й заберемо...

Коли вранці водій натис на гальма й зупинив зовсім нову вантажну машину навпроти нашої хати, я знав: приїхали за Альонкою.

Справді щось досі невідоме стиснуло мені серце. Але ж я тут тверезо розсудив: Альонці бути в загоні зібраних у заповіднику сарн і оленів; вона підросла, поскубує травку й охоче живиться листочками з дерев, нами вчинено все-все, щоб Альонка піднялася на ноги після того, як її принесли осиротілу з лісу. Не відкривати ж нам звіринця з одною лише Альонкою для дітвори нашої гомінкої і людної вулиці. Настане ж таки і той час, коли Альонці замало буде побратимства й товаришування з Наталкою, надто вузькою і малою явиться наша садиба, обгороджена з чотирьох боків дротяною сіткою.

Я трохи вдовольнився тим, що мені таки вдалося переконати нашу Наталочку: місце Альонки поміж сарничок та оленят, у лісі, де простір і воля, де ті ж умови, за яких росли і жили Альончині предки і прапредки. Наталочка спершу протестувала й бунтувала, казала, що Альонки нікому не віддасть, що в лісі її можуть загризти сірі вовки і бурі ведмеді; коли я довів, що в заповіднику ніякий хижий звір на сарн та оленів не чатує й ними не живиться, бо там існує певна охорона і певний порядок, вона погоджувалась Альонку віддати. Та при одній умові: лісники при нагоді принесуть нам іншу, малу сарничку, а до Альонки ми будемо навідуватись.

— Альонка, Альонка! — гукнув я, коли дебелий старший лісничий і худорлявий витягнутий лісник уже стояли на бетонній доріжці з вулиці до нашої хати.

Альонка всупереч своїй звичці до мене ніяк не підбігла — марно було чекати. Я знав, що сарничка десь там, за хатою в саду, і пішов її шукати.

За мною впевнено ступали, озираючись так, немовби сарничка цілковито належала їм.

— Альонка! Альонка! — озвався я до неї, помітивши її світло-каштановий кожушок під крислатою сливою з обвислими мало не до самої землі гілками.

— Альонка! Альонка! — якимось хрипливим голосом гукав до сарнички старший лісничий. Невже був такий

самовпевнений, вірив, що на голос його Альонка й прибіжить?

Де там!

— Альонка! Ходи сюди! Альонка! — з неприхованим власним задоволенням гукав тепер я з певною надією на успіх. Та ще й простягнув праву долоню, ніби на ній лежала не знати яка лакомина.

Сарничка сторожко звела витягнуту голівку й нашорошила опушені білим гострі вушка.

— Альонка! — гукнув я невдоволено.

Хіба подібне могло послужити, щоб сарничка не побігла до мене на голос сумирний і ласкавий?

Ми пішли навперейми.

Сам я простував до Альонки найкоротшим шляхом, навпрошки, немов заслужив це собі довірою за увагу до неї — зналися ми справді не один день і тиждень.

Лісничий вайлувато, проте прихапцем, розводячи руки так, ніби збирався взяти Альонку в обійми, пішов від мене праворуч, зліва підступав завзято й хвацько лісник — тільки мітелка щетини кабанячої поколисувалася.

Альонка хвильку дивилась на нас зачудовано. Ми ніби й справді ловили якогось страшного в своїй силі звіра. Спершу наближались з трьох боків, замикаючи просторінь і стискуючи тугіше кільце, Альонка дивилась на нас вивчаюче сторожко, ба навіть захоплено, поки вмить не вихнула й не шубовснула повз старшого лісничого, глумливо підкинувши догори ратичками.

— Заморила! Заморила, шельма! — витирав білою хусткою старший лісничий піт з лисніючого чола і лица, потім тернув і по товстій потилиці, розчервонілій шиї. Один тільки лісник без ремства і звука пас очима, наставивши обидві довжелезні руки — я вперше побачив людину з такими довгими руками.

Нарешті попри всю Альончину звірячу й дику хитрість, спритність і меткість ми її таки впіймали. А можливо, що вона й сама натомилась. Бо сарничку ми підстерегли й загнали в кут, а коли звідси вітром стрибала понад наставлені старшим лісничим руки так, ніби брала високий бар'єр-перекладину, кощавий лісник вхопив її за ніжку. Сарничка жалісно озвалася, а лісничий прихопився й обіймав за шию біля самої голівки, примовляючи:

— Не хоче нашою бути!.. Не хоче нашою бути!..

— А куди їй діватися? Вона вже наша! — Лісник бадьоро і впевнено, з чуттям перемоги уже й сам обмахував з чола піт, віддихуючись.

— Ну що ж? Як тепер її? Піде за нами? — Я сумнівався й таки хотів мерщій дати відпочинок Альонці, бо й сам стомився не лишень від усього баченого, а й відчуженого...

— Тепер уже Оленка наша! — Лісник прискочив спереду й обхопив сарничку за шию. Певно, у подібних ситуаціях чув себе набагато досвідченішим за старшого по службі. Та ба!

Альонка вже з рук нікуди не тікала, виявляючи високу благородність і сумирність — очікувала, що з нею буде.

Марно лісник силкувався чіпкими ручищами тягнути за собою сарничку. Вона не просто закам'яніла — затнулася вкопаною в землю, тут справді можна було захоплюватися й дивуватися з її захисної впертості. Лісник став лицем до Альонки, кумедно розчепіривши високі тонкі ноги, пригинаючи їх у колінах, п'ятірні переплів над самою холкою Альонки, стискав лещатами її голову, а сарничка з місця ані руш. Дивний поєдинок, можливо, викликав би й сміх, — сили виділися нерівними на користь лісника, — коли б ззаду не приступився лісничий і не почав обіруч штовхати Альонку вперед.

Двоє — не один.

Альонка не встояла, проте вона не ступала, не йшла, а посунулася на передніх, залишаючи на землі в нашому саду ритий слід.

— От потвора! Та ти дурня з нас пускаєш? — Лісник миттю мовби слизнув під черево Альонки тонкою довгою шиєю й уже підхопив її на раменах, тримаючи правою за передні, лівою — за ноги задні.

Не випускаючи копички з мітелкою із зубів, щось незрозуміле бормочучи під ніс, лісник ніс Альонку, як невинну жертву на ватровище — мені стало шкода її.

Шофер уже чекав біля машини, опустивши задній борт.

— Як ви її, таку полохливу, довезете? — цікаво було мені знати.

— Ноги зв'яжемо й повеземо... — мовив зовсім спокійно старший лісничий.

— А може, ноги не варто б зв'язувати?.. — засумнівався я — диким повіділося мені все тут.

— Гм!.. Ви їх не знаєте! Машина летить, і воно з машини вилетить птахом! — холодно усміхнувся лісничий.

Я не бачив, як її стриножили й зв'язали, бо шофер підняв борт і сам хутко вистрибнув на підмогу.

— Так от ще вашій Натусі!.. Гаразд, що не забув!.. — Старший лісничий побіг до кабіни і вже повертався до мене з синтетичною папкою.

Я став уважнішим, зосередився.

Тим часом старший лісничий уже добував розмальований великий аркуш, що був перегнутий надвое посередині, на якусь мить затнувся й промовив, оглядаючись так, ніби когось шукав:

— Звичайно, гоже було б вручити самій Натці! Але ми сподіваємось, що Похвальний лист потрапить до адресата без промедлення! — приємно й широко усміхнувся старший лісничий і простяг папір мені.

Од несподіванки я не знав, що робити.

— Це вашій донечці Похвальний лист за бережність і любов до рідної природи!.. Передайте їй!.. — пояснив лісничий.

— Та що ви? Що ви! Вона ще зовсім мала... Хіба зрозуміє?.. — засумнівався я, справді збагнувши недоречність цього.

— Беріть, беріть! З легкої руки, для доброго початку! Най дитина звекає! У мене тих грамот і листів теж жулице набралось — деякі й не знаю за що... — остаточно розвіював мої сумніви старший лісничий, який, здається, вже віддихався остаточно.

Я стояв перед нашою хатою, коли нова машина кольору густої зеленої хвої злегка здригнулася, шарпонула високим кузовом, дмухнула неприємним бензиновим гаром і рушила. На кузові стирчала лишень стіжкувата поношена копичка лісничого обвислого й вибілілого капелюха. В уяві ще були мітелка щетини з гриви дикого вепра, голівка рогатого оленя та смужкувате перо сойки.

Відчувши в руках аркуш цупкого паперу, я якось мимоволі зирнув на нього.

Щось зовсім незвичайне, ніколи ще не звідане напливало враз і охоплювало мене...

Одного справді барвистого осіннього дня ми таки вибралися провідати нашу Альонку. Найбільше хвилювань, як і треба було сподіватися, у малої Наталки. Чого вона тільки не назбирала для своєї чогиринової подруги! В нашому саду вистигли груші — довгі, як дзвоники,— взяла

п'ять найкращих. Напередодні побувала в нас сестра Ольга — ніколи не приходять без гостей. От Наталочка й відібрала по дві-три різних цукерок для Альонки. Навіть печива, що його дружина раз на тиждень подавала на стіл до чаю, вона зачерпнула цілу жменьку й теж поклала до торбинки.

Я вже знав, де нашу Альонку в гурті молодняка дбайливі лісогосподарники прописали, тому їхали ми на місце цілком відоме.

Сидячи за кермом нашої маленької непоказної машини, — звідки й міць бралася в ній так довго служити нам без капремонту, — я раз по раз поглядав на дружину та на малу Наталочку. Наталочка тримала велику сумку — були тут три батони-булочки, кілька рогаликів, термос з підігрітим свіжим молоком, горщик, щоб у нього молока налити, хліб покрити й дати Альонці.

Мовчала дружина, весь час збуджено щебетала донечка. Збуджений був і я. Не лишень тому, що ми таки зуміли вибратися на ці відвідини, що я, нарешті, вдовольняю бажання і виконую свою обіцянку, але й через власні переживання. Коли Альонки не стало на садибі нашій, я сам відчув, що нам когось не вистачає. Щоправда, мені довелося тут фальшивити. Наталочці я казав, що Альонка в заповіднику поміж сарничок та оленів почуває себе як у раю небеснім, що садиба наша відразу стала чепурнішою, бо ніхто вже не затоптує квіти, не вискубує посіану травку, не обгризає гілки на фруктових деревах, дарма що Альонка істотної шкоди на нашій невеликій садибі не робила.

Ранком ішов я на роботу, а вже не було кому пристрибувати бігцем до мене й проваджати до хвіртки. Бувало, я відходив геть-геть, оглядався і все ще бачив її на тім місці, де залишав, замикаючи дверці. Мені виділося, що вона не просто стоїть, а бажає мені доброї дороги, доброї праці, щасливого повернення додому. А ввечері, лишень наближався я по тротуару, як сарничка першою вітала мене. Спочатку вона легко — здається, тільки торкалася ратичками землі — ішла попід огорожу, далі пнула до заціпки, неначе сама хотіла відчинити мені хвіртку. Опинявся я на доріжці до хати, Альонка тикалася мордочкою в мою долоню, вимагаючи ласощів. Кілька кроків я ще йшов незворушно, а потім таки виймав цукерку й подавав з руки. Теплий дух ніздрів, спритне хапання принади

губами — в усьому цьому було щось більше, аніж утіха від звірини...

Мені й справді хотілося вже з нею стрітися!

Так непомітно, роздумуючи, ми й під'їжджали до чепурної арки спеціалізованого лісництва — знаходилося воно в низинній зоні південних схилів Карпат, де вже гір високих нема, зате природа навдивовижу багата й щедра на тепло, на літні дощі, на чарівні багаті осені й порівняно лагідні зими — як тут не водитися звірині, зокрема благородній і корисній, не звірині, а красі відрогів Карпат.

Через браму проїхати ми не могли — не пускав сторож. Проте досить було нам викласти мету приїзду, як зразу ж появилася старший лісничий.

— А!.. Так оце і є вона, мала Наталочка, що доглядала Альонку! — Лісничий уже гладив донечку-школярку по голові вдоволено й усміхнено, з підкресленою привітністю.

— От ми з Наталкою і приїхали глянути, як тут наша Альонка поживає... Певно, їй привільніше, як було у нас... — мовив я з притаєною надією, що ми з сарничкою таки стрінемося.

— Побачите, авжеж побачите!..— відповів старший лісничий з такою певністю, немов стадо було десь недалеко чи могло з'явитися на перший поклик.

Здається, ми вже досить довго знаходилися в засідці, коли лісник насторожено підвів палець догори, подаючи знак до пильної уваги.

— Ідуть! Ідуть!— першою сіпнула мене за рукав і пошепки повідомила Наталка — вона таки виявилася не тільки більш спостережливою й кмітливою після лісника, але й запам'ятала пораду не подавати голосу, поки звірина не наблизиться, проходячи втоптаню дорогою до водопою.

Тут справді годі було не захопитися. Оленята і сарнички йшли рядком одне за одним з таким інтервалом, немовби все було виміряно і визначено. Тільки на лоні живої неорганізованої природи тварини виділися справді живою рухливою окрасою довколишнього світу, чимсь зовсім незвичайним і небуденним — досить один раз побачити подібне, і вже ніколи цього не забудеш. З'явилися вони раптово, проходили легко й плавно, з тим спокоєм і певністю, коли вже ніщо не могло, мабуть, наполохати, увігнати в страх. Здається, рухалися тільки ноги, а саме

стадо молодняка пливло, несучи пишно й лагідно вухаті голови.

— Альонка! Альонка!— не втрималася Наталка, щоб не гукнути до нашої сарнички.

Стадо миттю стало й сторожко задивилося в наш бік. Лісник не сказав жодного слова.

Сарничка занепокоєно підвела голову.

— Альонка! Біжи до нас, хутко! — знову кликала дочка.

Ми застигли.

Раптом сарничка відірвалася од інших і так помчала до нас, мовби її несла нестримна сила.

Наталка подалася Альонці назустріч. Бігла, широко розпростерши й простягнувши вперед долоні, аж поки не обійняла голову сарнички. Альонка зразу ж почала тикатися голівкою в її долоні, шукаючи гостинця. Тим часом інші тварини постояли, здивовано поглядаючи на Альонку, а потім пішли собі до води.

— Вони в нас пелякані... Тут ніхто з чужих не ходить... А до своїх звикли, своїх знають... Про рушницю й мови бути не може...— атестував лісник заповідник.

Наталка, певно, згадала про добрий припас гостинців, тому й побігла до сумки.

Ми з дружиною стояли й чекали.

Альонка обнюхала наставлені руки дружини, далі мої — аж шкодували м'я потім, що не взяли з торбинки бодай по цукерці!

Не частування чи пригощання, а цілий обід був тут же розкладений для сарнички. Вона спершу сунула голівку до сумки сама — як було не замилуватися давньою звичкою і довірою, з якою Альонка щоразу стрічала господиню на доріжці від хвіртки й обнюхувала найперше її господарський кошик.

— Годі, годі її обгодовувати! А то вона геть запаніє і нашим режимам засупротивиться!..— добродушно протестував лісник, коли Наталочка з руки подала Альонці ще й кусник рогалика.— Ну, що, підросла? — питав у малої.

— Тільки схудла, здається...— відповіла за доньку дружина.

— Таки тут їй краще! Дивіться, який простір! — показав рукою лісник на далекі-далекі звідси ліси й пасовища, обводючи територію заповідника на всі чотири сторони.

Нам пора було їхати.

Наталка досхочу жагралася з Альонкою, напестили і наласкали її ми з дружиною, залишаючись цілком вдоволеними. Альонка таки піросла, змужніла, хоч, либонь, видавалася й худенькою. Я пояснив це привіллям та відсутністю якихось домашніх харчів, до яких сарничка звикла змалку...

— Ну іди, йди!— гнав Альонку лісник, сподіваючись, що сарничка враз і побіжить до свого загону.

Альонка не відходила. Навпаки, йшла за нами до самих воріт заповідного лісництва.

Там ми всі по черзі поголубили, попестили Альонку.

Коли всідалися до машини, вона все ще стояла й не відходила.

— Ну іди, йди!— ревниво проганяв її лісник. А вона ні з місця.

— Дивіться! Альонка біля огорожі! На нас поглядає!— гукнула Наталка, коли машина викотила за ворота, звідки до тракту було з кілометр.

Я вимкнув мотор на обочині, й ми таки вийшли ще попрощатися.

Підійшли ближче, почувши дитячий плач. Так-так, саме на дитячий плач Альонки наблизилась ми, коли вона ще тикала мордочкою до малих вічок у дротяній сітці, неначе вже сама хотіла вибратися у великий світ без огорож...

Ми ступали попід огорожу, немовби хотіли відійти далі од чепурної арки, від самого лісництва, з очей сторожа — він кутив люльку і байдуже дивився на нас.

Альонка все йшла, йшла і плакала, просячись до нас. Чого їй не вистачало за тим дротом у впорядкованому заповіднику з достатком кормів, з водоєм, з належною охороною та відсутністю небезпеки з боку хижих звірів?..

Невже й вона звикла до ласки та любові?

Невже і їй уже не вистачає цього великого скарбу на землі, якого звідала один раз?

Невже по цьому був її дитячий, такий тужливий плач?..

Легко й плавно, лагідно і грайливо літали собі крячки над одягнуеною в кригу біля берега рікою й хапали на льоту шматочки хліба — поживу голодній птиці щедро кидала дівтора, — коли мостом проходила Лукія Марківна. Якось мимоволі зупинилася поміж люди, що прихилився до витягнутих огорожею від берега до берега поручнів і мовчки, в тихому захопленні стежив за такими незвичними для нашої природи без моря і великих озер серед зелених гір птахами, які вже не раз бували в нас, проте лише в час перепочику на перельоті.

«Певно, здалека і, напевно, далеко!» — думала Лукія Марківна про ті краї, звідки ці крячки у віддалені світи піднялися в небо, а також сягала думкою в ті далекі краї, до яких птахи мали долетіти.

Враз усе ставало забавним для неї. Тому спершу дивилась на отих, що сиділи мирно перед опорою із заліза й бетону на крижаному острівку — либонь, саме вони, летом найбільше натомлені, і раділи з відпочинку, — а далі вже водила очима за птахами, що од води раптом відривалися й злітали над холодним застиглим річищем, описували крилами в повітрі дугу, прохально наближались до берега так, коли виділося: ще трохи, ще трохи, й вони кусник хліба вихоплять з долоні того хлопчини, що тягнувся до них рукою від набережних поручнів біля самого моста.

Голодна птиця на якусь коротку мить повисала в повітрі поблизу самої поживи, але ж так і не зважувалася взяти хліб з долоні — звідки могла знати, що хлопчина той добрий і на думці не має ловити, а тільки хоче втішитися з цілковитої довіри літаючої істоти?

Птиця жалісливим грубуватим голосом скрикувала, ніби скаржилася з ремством і мерщій невдоволено відлітала. Але ж за нею до терпеливого хлопчини підлітала інша — всі вони були одна в одну, — а він уже кусники хліба щедро дробив і кидав угору назустріч підлітаючим птахам, а ті так спритно хапали поживу, що не встигала впасти й донизу.

Лукія Марківна дивилась, дивилась, а потім усе-таки опустила зір до отих, що, настобурчені спокійними

громадками, стигли на крижаному острівку біля опори серед ріки.

Несподівано і непомітно для себе, якимось зовсім мимо власної волі, підняла вона до самого верху поручнів сумку з накупленим, ущипнула сірої хлібини й кинула на той острівець. Черноголові крички схопилися з насиджених місць і тільки стрибнули до поживи, як її вже ковтнув щасливець, котрий був найближче.

Лукія Марківна скубнула ще і ще, легка здобич падала на острівець прямо під нею.

Птахи метушилися і поживу підбирали мигцем, тількино кусники хліба встигали торкнутися криги. І Лукії Марківні тепер повиділося, що її благодійність у цей день має особливе, коли не найбільше значення. І от уже ціла громада зівак припала до поручнів ще ретельніше, задивляючись, як щедро вона годує перелітних гостей.

— Дімка! Ходи швидко! Там тютья годує птахів!.. — почувла враз Лукія Марківна знайомий жіночий голос і на таке ж знайоме дитяче вередування мимоволі повернулася од поручнів,

Поніміла!

Тримаючи за руку хлопчика, проходила Леонора, невістка Лукії Марківни.

Жінки — молода і вже зовсім немолода — лише на один мент стрілися очима. Тому й не знати враз, із чийх викресався злий вогонь, бо молода немолоду мерщій обминула, вже не ведучи, а силоміць волочачи хлопчика в чорній шубці з шарфиком замість пояса.

Лукії Марківні було вже не до пташні.

Хвилину ще стояла, тримаючи великий відскубнутий окраєць, і сама не знала, чому дивиться вслід Леонорі, коли невістка віддаляється в людському потоці, який пропливає мостом нині якимось особливо піднесено, немовби в святковій злагоді.

На Лукію Марківну задивилися також ті найближчі коло поручнів, які досі пильно стежили за кусниками хліба, за птахами, що метушливо піднімалися вгору і знову легко сідали.

Тим часом Леонора вже була ген-ген далеко — тільки одягнена в коштовну хутрянну шапку голова з поважністю царівни піднімалася над потоком людей і наче пливла.

Лукія Марківна постояла, постояла зацікавлено, ще когось чи когось виглядала. Невістка Леонора зникла з очей і проходила вже десь попід будинками з гастрономом,

культмагом, до колишнього автовокзалу, а вона все ще стояла. Покладений до сумки буханець хліба визирав общипаним краєм; люди, що дивилися, як мартини хапають падаючу поживу, теж пішли, над поручнями повисли вже інші — зівак завжди вистачає, — а Лукія Марківна з місця не рушала.

Тільки тоді, коли крячок перед самим рядом людей тріпонував крилами й прохально озвався, а до простягнутої руки з кусником так і не зважився підлетіти, Лукія Марківна мов опам'яталася й поспішила.

«...Тьотя годує птахів», — вчувався їй несподіваний голос невістки. І все повиділося їй украй недоречним, нікчемно безглуздим — стояння на мосту серед зівак, кидання кусників хліба птахам на крижаний острівець, мимовільна зустріч з Леонорою. Тому їй хотілося чимскоріш бути вдома, між чотирма стінами в квартирі на третьому поверсі, нікого й ніщо не бачити, одинокій і самотній. Тому пішла ще швидше, лише зирнувши на обскубаний край хлібини.

Потонувши в зручному для відпочинку м'якому шкіряному фотелі, ноги обгорнула картатим пледом, дарма що в квартирі було тепло; зібралася переглянути останні номери грудневих газет. Тут же на столику лежали перед нею і два товсті журнали. Передплачувала їх давно, з року в рік, хоча журнали були вже не такими цікавими, як колись, — змаліли, збідніли вони чомусь. Здавалося, викидати гріш за них не варто. Дивилася на них і думала про чудодійну силу звички, що здатна вже й сама вдихати душу до окремих предметів, надаючи їм особливих ознак — не випадково дорожимо тими речами, бережемо їх. Що вже казати про той часопис, до якого звикла від самої молодості, який відкрив їй чимало творів літератури, якому раділа завжди немов живому і доброму співбесіднику, товаришеві — досить було, щоб листоноша вніс журнал до хати.

«Так, так!.. До всього ми поволі звикаємо!» — примружила маленькі очі якимось так дивно, що не зморшки борозенками, а зморщечки густими яружками розбігалися від очей до скронь, які були вже густо всіяні сивиною в чорному ще, колись розкішному волоссі.

«Тьотя годує птахів!» Коли голосно мовила це, перше слово неначе розірвалося дратівливим стогоном. Але ж у стогоні була розпука отої ж досадної самотності, на яку

Лукія Марківна сама себе й прирекла. Знала добре, що саме нині не оминуть дошкульних думок про родину сина Мирона, про зненавиджену невістку Леонору, про їхнього маленького Дімку — кожною рисочкою, кожною ознакою, кожною істотною міткою потішне веселе хлоп'ятко в Мирона пішло. Треба ж такому народитися! Бо тільки прокинулася вранці після неспокійної безсонної ночі, як усі вони начебто вилаштувалися рядком і готові були чи то приймати рапорт про неладні родинні стосунки у неї, чи хотіли про безглузду незлагодку рапортувати самі.

Вона знала, що син Мирон неодмінно має прийти — давно вже не навідувався, і коли йому було поздоровити її з наступаючим Новим роком, як не в останній день року старого. Та вона чомусь не хотіла з ним стрітись. Й-бо надоїли оті крадені од Леонори зустрічі, що так принижували сина, принижували її саму, принижували, здається, все на тому світі, де в неї, Лукії Марківни, нікого і нічого ближчого за сина, за внука Дімку більше не було... А тому, що не бажала отої краденої синові зустрічі, пішла з дому. Просиділа якийсь час у читальному залі бібліотеки, на пошті запізнило понаписувала купку листівок тим своїм давнім товаришам, до яких озивалася сама і які, звичайно, озивалися до неї раз на рік (коли від котось вістка не приходила, знала, що той більше ніколи до неї і не озветься), дивилася двосерійний кінофільм у майже порожньому залі (кому в переддень Нового року до кіно?), блукала засніженими околицями просто для вкорочення днини, аби дома не бути... І скубла по куснику з буханця для чорноголових крячків, аж поки не почула: «Тьотя птахів годує».

Тільки-тільки сіріло на вечір, лінії-контури багатопверхових громад спливалися і ниділи чи ліби танули в рустій сріблястій блакиті — тут-там по квартирах завіттали. Раптом почула дзвінок.

Стрепенулася тою несподіваністю, коли в ній озвалися враз нещодовлення і досада, докірливість і заперечення, протест. Була певна, що то не хто інший, як Мирон: виврався з дому і таки забіг до неї з традиційною пляшкою сухого шампанського та букетиком червоних оранжерейних гвоздик, щоб поздоровити і поспішливо поговорити — не встигне розпитати про Дімку, про справи в нього на роботі (про Леонору питати не буде, а він сам не скаже про неї й слова). Хапливо відкрив пляшку і, не чекаючи

бутерброда, налле у склянки і вже проситиме маму випити за благодатний старий рік і щасливий новий.

Затято не озивалася і вже відчула якесь дивне злорадство,— ненавиділа його в собі і через те, що воно спричинилося не до однієї прикрості в житті.

Знову дзвінок.

Але ж дзвонили не отим категоричним, трохи знервованим притиском руки з чоловічою настійністю і силою, не отими дошкульними і довгими голосними чергами, а якось несміливо, по-дитячому. І вона вже похитнулася в певності, що до неї проситься Мирон.

Все одно зі зручного місця не вставала, аж поки разом із дзвінком не донісся знайомий дівочий голосок з проханням відчинити.

— Маринка!— Лукія Марківна навдивовижу легко підхопилася і поспішила до дверей.

— Ти моя квіточко весняна!— щиро обійняла дівчинку і пригорнула до себе, п'яніючи від несподіваної радості, від зимової, до хати внесеної студеної свіжості, від ранньої-ранньої, зовсім ще дитячої молодості — дівчина-школярка ось уже котрий раз приходить до Лукії Марківни не лишень для того, щоб поздоровити з наступаючим святом, розповісти про свій клас, а й просто погуторити і хоч на коротку часину наповнити оселю вщерть отим щебетом, в якому справді так багато від молодості, ще зовсім весняної пори, від розспіваних птахів, від перших польових квітів по зелених травах, в якому є чимало й від того джерела, що з глибин пробилось і засвітилося сонцем.

Після радісних обіймів поцілувались, і обидві — одна зовсім ще мала і юна, друга вже посивіла й у літах помарніла — з прихожої увійшли до тої кімнати, в якій стояло шкіряне, старомодне, але зручне крісло, а на столику біля нього були розкладені газети й оті два постійні в передплаті журнали, з якими Лукія Марківна провела мало не вісім десятих усього життя.

Лукія Марківна помітила в руці дівчинки пучечок охайно зібраних і стрічкою перев'язаних білих оранжерейних гвоздик з довгою гілкою зеленого аспарагуса, знала, що той букетик принесено їй, але поки що зберігала певний такт і не виказувала ані захоплення, ані здивування.

— Це вам, Лукіє Марківно! Візьміть і будьте здорові та щасливі в новому році!..— якось неоковирно, гублячись

і червоніючи, мовила Маринка і подала ту білосніжну красу.

— Дякую! Широ дякую!.. А табель?..— Господиня входить в роль сухої і діловитої, строгої наставниці якось справді неприродно, а тому й непереконаливо.

— Табель тут!— Маринка, вийнявши з кожушка невелику книжку, добула бурувату картку.

— Відмінниця! Знову відмінниця!.. Поздоровляю, поздоровляю!.. Розумничка!

Лукія Марківна ще раз ковзнула оком по стовпчику п'ятірок і тільки тоді усміхнулася.

Дівчинка розрум'янилася, немов раптом у чомусь звинила чи еподівалася докорів за хвальковитість.

— Розумничка, розумничка!..— Лукія Марківна не примовляла, а приспівувала. І вже ступила до шафи, в якій припасла на Новий рік коробку цукерок, кілька книжок для Маринки на шкільні канікули.

— Це мені, а це — тобі!— І тільки тоді господиня взяла білі гвоздики і вже видивлялася вазу, щоб набрати води.

Сонечко як несподівано явилось і розвеселило хату, так ураз і заховалось.

Лукія Марківна знову сиділа сама.

Якийсь час тишилася щойно нахлинулими враженнями. Та швидко все розвіялося, зникло, як зникає з неба легка біла хмарка в пору вітрів. У вухах ще чувся щебет дівчинки, що розповідала про школу щедро й радісно. Ще б пак! Прибрана і розсвічена у фізкультурному залі велика ялинка, Дід Мороз, лантух новорічних подарунків, Чорт з висолопленим довгим язиком та довжелезним хвостом, Снігурочка, Сніжинки, веселощі й сміх — все-все немовби вперше явилось достовірним, а тому й захоплюючим.

Гомін вшух, Сніжинка з хати понеслася, і Лукія Марківна тепер дивилася вперто і якось дивно поніміло на оті білі-білі гвоздики, що їх принесла Маринка, привітавши з Новим роком.

— Підше-е-ф-фна! Я — підшефна у малої Маринки!.. У школярочки Маринки... З піонерським галстучком на шиї!..— Лукія Марківна, вимовляючи ці слова, поділяла їх на склади так, наче тут не лишень кожне слово мало тільки своє і неповторне значення, але й кожен склад щось важив і означав.

— Лукія Марківна підшефна у Маршівки!.. «Там тьотя годує птахів...»— уже кепкувала вона, знущалася сама над собою. Готова враз картати і карати себе, вона не зводила очей з білих гвоздик, відчуваючи велике невдоволення, яке не раз і не двічі приходило до неї. Однак завжди люто проганяла його, бо кожного разу готова була звальювати вину на кого-будь, тільки не зізнаватися в своїй провині...

Сама не відчула, як підвелася з крісла й підійшла до шафи з одягом. Пригнувшись, витягла нижню велику шухляду, добула перев'язану шворкою дешеву папку кольору мішковини.

Вернулася до крісла. Мерщій склала газети й журнали, відсунула на краєчок столика, тремтячими пальцями взялася розв'язувати шворки папки.

Тільки розгорнула її, як червоним шовком заясніли краї піонерського галстука. Мимоволі стулила чіпко повіки й відкинулася потилицею на м'яку спинку крісла. І враз перед нею постав її Миронко в той день, як прийшов додому з бюро міськкому комсомолу, подав квиток, а разом з ним і червоний піонерський галстук на знак того, що тепер він уже справді подорослішав — останні рік-два частенько доходило до сперечань, щоб надів галстук.

Для нього то було свято, свято було й для неї, та різними видавалися ті свята — він радів, що подорослішав, раділа й вона з того, але ж знала, що, підростаючи, він мимоволі стає більш самостійним і від неї менш залежним.

Чомусь боялася в душі сигової незалежності, як бояться ті, що не хочуть залишитися самотніми.

Не раз сердилася на себе за це, бо ж відомо: все не тільки кильчиться і проростає, не тільки квітне й зав'язується плодом, але й наливається, тужавіє силою, стигне. Стигне зерно в колосі, гроно досягає на лозі, яблуко — на яблуні, горіх — на горісі, оперяється пташеня, пташка покидає гніздо, оленя покидає маму...

Добувши червоний галстук з конверта, устами припала до шовку й так сиділа, поки не відчула на губах тепло.

— Мене лякала самотність, певно, тому, що самотною виростала я...— пробувала пояснити свій страх перед сиговою незалежною поведінкою. І вже перебирала листи,

аркушики, записки, які, здається, зовсім недавно, ще вчора, залишав їй син, коли йшов з дому.

Виявивши несподівано між складеними і часом спресованими записками вицвілу панчішку з бавовняної дешевої нитки, шукала й далі так, наче тут конче мусила бути її пара. Даремно! Була одна-єдина з тих перших, що колись давно купила Миرونві навесні — якимсь дивом завалаялася тут.

Лукія Марківна ніжно тримала потоншеними пальцями смужкувату панчішку й ураз підняла її над столиком на доказ не просто материнської згадки й пам'яті. Враз немов дивувалась: певже й таке крихітне може служити людині? А скільки старань і турбот материнських потрібно, щоб з немовлятка виплекати, виростити, в люди вивести!.. Дрібничка-пам'ятка уже мовби й сама вступила до тихої виразної розмови...

Мимоволі зирнула через відчинені двері під стіну в прихожій, де стояли великі й стоптані хатні туфлі на повстяній підшві — якимось уже зібралася викинути їх, та залишила. Пошкодувала сина. Приходить — скидає черевики, в пантофлях ноги відпочивають...

Виділося їй, що від малюсінької панчішки отут у кімнаті до стоптаних пантофлиць у прихожій дорога пролягла довжелезна й минула ціла вічність. Тут вона вперше почала пригадувати і своє ранне-раннє дитинство, коли так уже хотілося бути дорослою, думалося, що до повноліття — цілий вік, що до першої сивини взагалі довгі віки. А коли минуло, прийшло, настало, вже здавалося, що все було якимось непомітно хвилинним, а то й миттєвим. І вже міркувала над тим, як дорого доводиться платити за досвід... ну хоч би за досвід минулості, швидкоплинності часу...

Стомившись огляданням справді наївних дорогих дрібничок з пори Миронового дитинства, його перших записок до неї тоді, коли то йшов на техгурток до Палацу піонерів, то вибігав з товаришами на каток і хотів, щоб мама не журилась, розхвильована до болю тою першою запискою, в якій син просив маму не плакати, бо він «уже наколоти дров і розпалити пічку може сам», — було це тоді, як Вальдемар остаточно порвав зі шлюбною жінкою, власним сином і перебрався до спокусниці Ромуальди, а вона жила під гнітом досадливої журби, весь час заплакана, — Лукія Марківна встала з крісла й у притемненій кімнаті нервово ходила, ходила, ходила...

Знадвору до оселі вливалось світло ясного вечора, там, здається, все ще готувалися до зустрічі Нового року — кожна квартира навпроти, ген-ген віддалік, була розсвітлена, в кожній, напевне, тишилися і піднесено раділи, і, либонь, нікому на світі не було діла до її особистих неладів, до того гнітючого настрою, за який уже навіть не знала, кого має винуватити. А коли говорити відверто, у всьому винна була найперше сама, про що так само знала, як знала й те, що нині останній день холодного і непривітного для неї грудня, що залишається лише якихось кілька годин, і настане такий же непривітний для неї січень уже нового року... Навіть мала, щебетливо весела Маринка з її розповіддю про табель, про шкільну ялинку з Дідом Морозом, Чортом, Снігурочкою, навіть білосніжні гвоздики — ніщо, ніщо вже не могло змінити усталеної, прописаної сірості, приреченої самотності.

— А хіба не я винна? — приклала руку до грудей так, наче перед нею в порожній хаті стояв зараз хтось великий і знатний, а вона перед ним сповідалась.

Умить застигла й задивилась саме в оте місце коло одвірка, де квадратиком білів вмикач електричного світла. Зараз знаходилася не в своїй окремії квартирі у багатопверховому будинку, а стояла мов розлючений звір у тій самій затишній хаті-особняку, де жили разом — вона, син, вагітна невістка Леонора. З дружиною сина пересварившись — звідки лишень бралось в ній стільки егоїзму, зневаги, люті, отетеріло стояла тоді й дивилася на роззявину гнізда для електровмикача. Не інакше, як гадючим роздвоєним язиком підступно чигали кінці дротів з отвору в стіні, й ураз такою судомою вона затремтіла, здригнулася, коли вже повиділося: несподівана смерть замахнулася зовсім-зовсім близько.

В будинку нікого не було, й від цього стало ще страшніше.

Не сподівалася, на що враз виявила здатність і силу!

Не минуло й півгодини, як біля хати гальмами вищали службові машини з представниками міліції, прокуратури, будинкоуправління, вона зчинила в прихожій такий гармидер, наче в одну мить будинок мав провалитися крізь землю з усім сущим і з усіма сущими в ньому. Лукія Марківна істерично верещала, що її власний син і власна невістка хочуть звести зі світу, що це вже не перший випадок, коли її наражають на смерть.

Люди зразу збагнути не могли, що тут скоїлося, чому вереск і відчаєний зойк, аж поки вона не ввела всіх до хати організовано й усім організовано не показала краї електричних дротів, що стриміли зі стіни. Якийсь час присутні второпати не могли, що тут і до чого. Та вмить озвалаея розчулена сусідка Докія Василівна:

— Так, так, людкове чесні, служебко державна! Литрикою вбити хотіли мамку... Варт було синочка годувати своїм молочком?..— гугнявила й осудливо оглядала Докія всіх, наче й вони в чомуєь завинили.

А службовий повноважний люд більш насторожено нипав не лише по стіні, а й по хаті з тою цікавістю, коли мала впасти враз запаона, щоб в-за неї окреслилося всіма сталевими й кам'яними страхами електричне крісло.

— Люди добрі! Та що ви тут верзете дурниці! — Невисокий цупкий представник прокуратури спершу глумливо тицьнув пальцем у гніздо вмикача, а потім голими руками взявся за обидва краї дротів, обмотаних ізоляцією, перебираючи їх і весь час дивлячись на Докію Василівну.— А ви, громадянко, взагалі знайшли б собі якесь більш корисне заняття, аніж піднімати на ноги ціле місто по якійсь пустій дрібниці!..— Представник прокуратури осудливо відвернувся і вийшов.

Полишали скандальне житло й інші. А на садибі особняка вже з'явився з невеличким згортком у руці поставний і вродливий з обличчя Мирон. Розтривожений присутністю чужих — чи не приключилося щось лихе з мамою? — він став покам'яніло. А в очах було запитання: «Що скоїлося, люди чесні?»

— Що ви, молодий чоловіче, страхів на маму наганяєте? Сполошила ціле місто, буцім її хочуть убити електричним струмом!— Офіцер міліції не те що докоряв Миронові чи гудив за вкрай дрібне непорозуміння, а й сердився за легковажний виклик, коли фактично нічого й не сталося.

— Вмикач світла барахлив... Я гадав — відремонтую. А він своє відслужив і ремонту не піддався... От і купив нового — думаю, цей послужить! — Мирон зітхнув так, мов з плечей його щось важке звалилося.

От і весь конфлікт...

От і вся історія безглузда...

Але ж тягар відтоді не поменшав, а побільшав. І почав отой тягар пригинати до землі...

Лукія Марківна, як тільки помітила вагітність невістки, дедалі частіше впадала в істерику. І оживала, коли між Мироном та Леонорою виникали бодай маленькі непорозуміння. А оскільки сварки були вельми рідко, ходила весь час пригнічена й роздратована.

От і скінчилося все тим, що однієї днини родина роз'їхалася. Мирон і Леонора на восьмому місяці вагітності — на квартиру одну, Лукія Марківна самотою — на квартиру іншу.

Може, колимага неприязні, неладів, крижаного холоду ще скрипіла б по баюрах та вибоїнах, а можливо, поява внука принесла б і пригорщу доброї радості... Можливо. Та оскільки сварки завели справді до вулички сліпої, а тут трапився зручний розмін — за один особняк давали дві окремі квартири в типовому багатопверховому будинку з центральним опаленням — все відбулося так швидко, що на роздумування і часу не вистачило...

Переселилися тоді в один день.

Здається, всі були задоволені.

Здається...

Мало що в таких випадках здається...

Найбільше, певно, виграла Леонора. Повна побутова незалежність принесла спокій і мир, котрий був так їй потрібний. Квартира за короткий час засвітилася і зблищала в привітній чистоті і тому порядку, де все мало своє місце й призначення. Охайність і акуратність молоді господині справді подобалися, а винахідливій працьовитості не було краю. Сам Мирон тепер не мусив ховатися перед матір'ю у своїй ніжності до дружини, за будь-яку домашню роботу брався легко й охоче. Коли настала пора батьківських очікувань з хвилюваннями та різними домашніми клопотами, збагнув: часу й справді не вистачає.

Для стороннього ока могло видатися, що не сумувала, не журилася, не впадала у відчай і сама Лукія Марківна. Якийсь час вона теж була зайнята упорядкуванням житла — чистоту і затишок любила, нова квартира справді подобалася їй, була зручна й затишна, сонця в ній багато цілий день, з просторих вікон гарний вид на околиці ближчі і дальні, на центральну частину міста з театром і філармонією, є автобус, до роботи також близько. Правда, останнє важило вже й не так багато — Лукія Марківна поволі готувалася до виходу на пенсію.

Але чим не потішиться сатана, коли добра нагода випаде?

Опинившись сама в повноцінній квартирі, відійшовши од руйнівних і таких же огидних чвар, відпочивши від нервувань, Лукія Марківна стала трохи привабливішою, коли про якісь зваби і принади ще можна говорити в пору тої пізньої осені, коли листя остаточно облетіло і повіолі взялося на затяжну сльоту. Та що казати, модна зачіска, фарбоване в дратівливо ядучий колір волосся, зовні підкреслена увага до нарядів, коштовна пудра і рум'яна були досить промовистими. Для серця Лукія Марківна таки щось припасла — цілим життям навчені, цілим життям збагачені товаришки по роботі не випадково спершу перешіптувались, далі перемовлялися, потім судили.

Не випадково...

Бо все було таким швидкоплинним і таким примарним! Бо все було таким, як спроба погрітися на морозі чи взяти вогню з витлілого ватрища... А через це, певно, зовсім не випадково славне жіноцтво по спільній праці гуторило і доходило остаточних висновків: Лукія Марківна вчинила зовсім мудро, що вчасно схаменулася і запізниле женихання відставного підполковника оцінила критично. Навіщо такий чоловік, при якому лишень набавляється білизни для прання, порання в кімнаті га підбирання кинутих будь-де недопалків. А тому, що одинока жінка все-таки легше й краще знайде собі раду, аніж чоловік, залишилася — хай уже що буде — одинокою.

Одинокою?

Якийсь час відходила од невлаштованого в житті старого підполковника, вже й рада була зі своєї самотності. А потім узяла така нудьга, що у відчаї вовчицею хотілося не скавуліти, а вити...

Саме коли їй було найважче, нагодився Мирон. Прибув після тримісячних курсів за межами області, видався їй якимсь не таким, яким хотіла його бачити, а холодним і відчуженим. Та це тільки здалося. Бо одразу взявся їй допомагати порядкувати в квартирі — готова була роботу перервати, поставила на плиту чайник, рихтувала бутерброди, — за давньою звичкою порався замість неї.

Поволі їй легшало, із неприємностей та давніх прикростей щось віднімалося,

Саме тоді Лукія Марківна і добула з великого картонного ящика стоптані синові пантофлі (вже була закинула їх) і таки поклала в прихожій.

Їй стало враз страшно самій, хоча розсвітила всю квартиру.

Якийсь час готова була збороти ляк чим завгодно — взяла цигарку й припалила, дарма що курива не терпіла. Налила келишок горілки і зібралася щось мовити, випроводжаючи старий рік. Але ж тільки піднесла питво до уст, таким бридким видалося, що годі його й споживати.

Знала добре: Мирон до неї не забіжить, раз не було його досі. Вже уявляла собі в хаті сина, невістку, малого Дімку. Саме з ним тепер найбільше й хотілося побути. Виділося їй, що коли б ураз потримала внучка на колінах, попестила і поголубила, а він сам полащився коло бабуні, їй зовсім полегшало б на серці й давніх безглузких прикростей теж стало б менше.

Чомусь уже зовсім не думала про сина, про невістку Леонору, а уявляла тільки того малого Дімку, з яким син двічі був у неї і який так щиро стискав її ручками за шию.

Швидко обулася, запнула голову великою пуховою хусткою, накинула на плечі пальто і зібралася виходити.

Коло дверей схаменулася. Добула з шафи коробочку арахісу в шоколаді (таки сподівалася, що коли Мирон зайде без Дімки, ним і передасть гостинець внукові) — ці недорогі цукерки хлопчик любив. Трохи постояла, збираючи складки борозенок на чолі, а тоді вихопила з вази і букетик білих оранжерейних гвоздик.

«Мати може все... Мати повинна все!..» — полегшено вітхала, поспішаючи назустріч Новому року й хмеліючи від морозного повітря.

Хоча літературних вечорів у мене було вже доволі, а того разу я хвилювався особливо. Коли наближався до школи, то й не знав, що скажу маленьким ще у моїй уяві п'ятикласникам.

Дорога з дому непомітно промайнула, перехожих я ніби й не бачив, як ураз переді мною не просто громадою постав, а мурами старовинними височів шкільний будинок. Багатьма великими вікнами жадібно вбирив сонячне сяєво, чепурився зеленню за старомодною вже нині гратчастою огорожею так, ніби до самого його підніжжя кинули розкішний вінок.

Настрій дитячої пори, завжди радісної і світлої незайманою чистотою, безпосередністю та наївністю, охопив мене, коли зайшов на шкільне подвір'я. І вже мимо всякої волі явилася думка про далекий, нині такий далекий той вересневий день, коли батько — простий селянин — привів мене до нашої сільської школи. Знову бачив я гурток дівчат і хлопців, великі запорошені сліди батькових босих ніг на темній від оливи підлозі класу, — ми вдвох зайшли саме в ту хвилину, як моя перша вчителька відкривала вікна ранковому сонцю.

Барвистий шовковий одяг у рясоті польових квітів, золота корона буйної коси на голові, вишнева дівоча молодість і дивовижно ласкавий погляд її синіх-синіх очей чаром запали на все життя і, певно, саме тому повсякчас припоминалися, досить було де-будь до школи зайти.

І все-таки я голову ламав: що скажу школярам? Для таких, певно, все у світі цікаве, коли воно появляється вперше, є новою. А тому і взяв з собою книжку народної мудрості — багато радості подарувала мені тоді, як готував її до видання, а ще більше, коли вийшла з друку. І цією радістю готовий був поділитися. Адже була це не просто собі книжка, а ціла низка перлин, що служать не єдино для матеріальної прикраси, а самі на світ являються скарбами народної душі, незгасної мудрості і сердечної щедрості. І хіба могло бути щось краще, ніж розповідь про народну казку, закарпатських казкарів і дбайливих шукачів та збирачів мудрості народної? Серед них, звичайно, були і мої вчителі, що відкривали дивний світ казки.

Коли так, то для хвилювань і підстав не було. Та ні! «То вже не інак, а від серця і душі. Нічого тут не вдієш, добре, поки ми не холодні і не байдужі!..» — втішав я себе, підходячи до порога цегляної школи.

В лад моїх думок раптовим неспокоєм упала в очі округлина білого хліба — лежала в пилюзі на витоптаному подвір'ї коло самого входу. Скибка пухкої паляниці під нескупим, виділося мені, шаром запахуючого масла. Я остовпів.

Не раз і не двічі доводилося бачити з жалем то кусень булочки, то кавалок рогалика, окраєць хліба ситим недбайливцем кинутий на узбіччі тротуару чи на зеленій травці в скверіку. Та білий хліб на шкільному подвір'ї вражав особливо. Я сказав би, що білий хліб на шкільному подвір'ї ображав гідність. А тому якусь лишень хвилюнку стояв я над округлиною, а далі нахилився і взяв її з тією ласкавою уважністю, з якою здатні піднімати хіба що знайдену коштовність. Я старанно загорнув скибку в аркуш паперу.

Непомітно для себе пройшов у двері. Здається, не пам'ятав себе, коли йшов східцями до приміщення п'ятого класу.

І вже ніби не було й найменшого хвилювання.

І вже сам я почував себе зовсім не тим, ким був ще кілька хвилин тому, коли спішив міськими вулицями з думками-міркуваннями, що сказати дітям нині.

Якось дивовижно з'ясувалося і просвітилося те, що таїною ховалося, мабуть, всього лишень для того, аби таки при слушній нагоді з'явитися.

Запахло в казкових снах баченим, до болю жаданим, сподіваним та омріяним пшеничним хлібом. Тепер уже я ступав не східцями шкільного будинку, а повертався додому учнем у пообідню пору. Натомлений та голодний до лиховісного бурчання в шлунку, з сильним болем у голові, я вже захлинався і млів од пахощів пшеничного хліба. Мій крок ніби ширшав, а я все одно йшов повільно, вже німіючи і потерпаючи від запахів. На уста набігала слина від лагомини та нездійсненого бажання з'їсти бодай кусень, бодай малий шматочок хліба. Від цього в шлунку клетоти ворохобилися й закипали дужче, в горлі терпло й пересихало, язик зводило від гіркоти.

Був я вже навпроти нашої сільської пекарні, коли пахощі пшеничного хліба підкочувалися хвилею ще наваль-

ніше. Очі мої вже заклакали на невеликому дерев'яному будиночку з глухим дощаним щитом на вікні од вулиці, з почорнілим драничним дахом та мурованим цегляним димарем. Димар не клубочився димом, а бовванів над будівлями обабіч головної вулиці, в яких містилися крамниці й крамнички, шинки та майстерні вкупі з оселями різних зайшлих людей — у них така ж чужа мова та імена, як і чужі для Верховини звичаї...

Я знав, що саме зараз із великої печі повибирали запахущі паляниці, а буйна уява мимоволі розкладала їх по столах багатіїв нашого села під полонинами. А тому ніби за помахом чарівної палички хлібини котилися за світлі вікна дому, де жили пан нотар і пан піднотар, писарі на інші урядовці управи, де бували жандарми на чолі з паном верхнім, де, врешті, селився інший грошовитий люд без мозолів на руках і поту на чолі...

«Хоч би раз досита попоїсти! Хоч би раз наїстися досхочу пшеничного калача!» — спрагло думав я з ніжною та ласкавою жадобою. І, невдоволений, хутко проходив повз пекарню, а манливі запахи пшеничних паляниць мовби пливли за мною навздогін дратівливо, кепкуючи і глузуючи над голодним хлоп'ячим шлунком. Як хотілося тоді бодай покуштувати шматочок білої дірчастої паляниці!.. І дарма що був я вже далеко від дерев'яного будиночка з бовваніючим димарем, пекарня все одно лупала більмом наглухо зачиненого вікна, а мені видівся вдоволений ділом присадкуватий пекар Симха у білому фартусі перед цілою горою ще теплих пшеничних паляниць.

Я поспішав додому.

Дитяча уява привітно повертала мене до нашого родинного гнізда з гуртом дітвори, завжди заклопотаною та зажуреною мамою.

І було мамі чим журитися!

Тільки приходили ми зі школи, як кожному належало подати на стіл. Та й коли вона — ласкава і ніжна, сердечна і безмежно добра — не сушила голови, чим погодувати дітей, як щаслива ситість до нашої верховинської хати з'являлася навіть у вигляді принесеної на плечі кукурудзяної муки з водяного млина.

О, мливо те пахло й собі якось дивно солодко і лоскотно, дарма що конопляний мішок зовні за літа зчорнів од солоного поту!..

На хвилинку я зупинився в коридорі, взявшись за поручні. Вмить мене охопив незвичайний, завжди такий

дорогий і рідний настрій школи. Біля книжки тулився згорток з білою, маслом намащеною округиною, а мимоволі наvertsалося й обдаровувало неповторністю переживань давно сплинуле, завжди пам'ятне моє дитинство. Знову невтишима гострота нетерпеливого чекання різдва і великодня оживала з тією яскравістю та ясністю, коли уже все виділося знову і знову до найменших дрібниць — можна було дивом дивуватися, як пам'ять здатна все вберегти.

Одне було тепер зовсім ясним і зрозумілим: не побожністю та молитвами, не церковними обрядами й ритуалами з дитинства вкарбувалися в пам'ять різдво і великдень.

Запам'ятались вони сподіванням та чеканням перш за все пшеничного білого, запахущого печеного хліба, що його наша мама двічі на рік, усього двічі на рік пекла до великих свят!..

Саме в хлібі і було найбільше свято для нас, малих! Білий хліб був для нас великою і світлою радістю!..

Були колядки, «звізда ясна», вертеп з ангелами, пастухами, дідом, під скатеркою на столі пахуча трава — настиляли її одвіку, певно, для творення настрою і затишності в горах завжди по тих оселях, де жив селянин-хлібороб, вівчар і пастух, плугатар і косар, садівник... До всього був настрій неба з ясними зорями та великим круглим місяцем, засніженою землею і далеким таємничим овидом.

Була весняна радісна днина з іграми та забавами на нашому цвинтарі з ялинами доокіл огорожі, зі щедротою вишиванок та грою на вербовій сопілці. А все-таки найбільшим паном над панамі завжди нам здавався наряджений оздобами пшеничний хліб — ставав-бо він не просто ознакою благородного достатку й ситості, але й отою співучою радістю, в котрій таїлася дивовижна казка різдва і зими, щедріючого сонця ще ранньої весни чи провесни з великоднем. Певно, саме тому не чим іншим, як величальною безсловесною піснею видавалося готування хліба з білої муки нашою мамою двічі на рік. Чи не тому й пісня мамина запам'яталася назавжди такою урочистою — її співали в горах при пшеничному хлібі всього двічі на рік.

Ту пісню співала тільки мама?

Коли б лишень мама, то в нашому селі під полонинами не склали б билиці про те, як одної весни якийсь гос-

подар накривав у печі рушниками цифровані паляниці й розбирав до неї вхід, аби добути хлібини цілими — так вони виростали!..

«Де серед вас той ситий, якого не навчили шанувати хліб?»

Я сидів за столом і вдивлявся в круглі обличчя дівчаток та хлопчиків, ніби саме тут мав знайтися той бешкетник, що кинув у пилюгу на шкільному дворі білу округлину з маслом.

В моїх вухах ще дзвониками лунало привітне «Добрий день!». Усі чепурні й такі свіжі, мов ранковою росою обмиті квіти. Очі їхні світилися цікавістю, й у класі було урочисто тихо.

Не знаю, чого вони чекали. Певно, в кожній голівці був малий великий світ тої дивної казки, якій належало стати билицею. А сам я чув зараз отой неповторний дзвінок на перерву між уроками в нашій сільській школі, переді мною жваво юрмилася і поспішала надвір громадка нашого класу, тут і там я вже бачив хлопчиків і дівчаток, які не просто їли, а ласували печеним у простій сільській печі кукурудзяником, тут і там хтось округлиною ділився з іншим... З тим, що вже теж жадібно ніс хліб до рота...

Я настирливо нагадував отой день, коли бодай кусник кукурудзяного твердого хліба хтось би викинув у дворі нашої школи за всі літа мого навчання. Такого пам'ять не вберегла.

— Без чого ми не могли б жити? — раптом спитав я і поволі підвівся з-за столу, озираючи клас.

Несподіване мовби ставало загадкою, що її належало розгадати.

— Хто знає, підніміть руку! — заохотила вчителька, додаючи цим і рішучості.

Одне, двоє несміливих піднесли вгору рученята.

— Без повітря! — мовила дівчинка в синьому платячку.

— Правильно! Іще?

— Без води!

— Мудро! І без води ми не могли б жити. Іще? — допитувався я спокійно.

— Без хліба! — підвівся з третьої лавиці кругловидий жовтоволосий хлопчик.

— Розумно! — кивнув я головою. А хлопчина стояв, чекаючи нового запитання.

- Що треба для того, аби на столі був хліб?
- Треба принести з магазину.
- А в магазині дають безплатно?
- За гроші.
- А звідки гроші?
- Тато заробить!
- А звідки хліб у магазині?
- З пекарні.
- А з чого печуть у пекарні хліб?
- З борошна.
- А де береться борошно?
- З млина.
- З чого борошно в млині?
- Із зерна.
- А що потрібно для того, аби було зерно?
- Треба зорати землю, посіяти насіння, зібрати врожай у жнива...
- А ще?
- Треба зерно берегти.
- Так, і берегти треба.

Все раптом скидалося на ту першу табличку, де кожна цифра множиться на «1» і від того не стає більшою.

Що казати?

Я був радий і за це. Адже було цілком зрозумілим: поки на стіл ляже паляниця хліба, не одна крапля поту впаде на землю. І, либонь, не винні були ті, котрі ще не чули при нашій більше швидкомовній гутірці співу жайворонка, не бачили на криці лемеха блиску променя ранкового сонця, не уявляли кільчення зерна в пухкій ріллі.

Чого можна було сподіватися од тих, котрі не знали ані безмежно ласкавої, ані без краю ніжної думи про хліб та хвалу хлібові при кожній днині, а значить — при житті і для життя?

Чого можна було сподіватися од тих, котрі не уявляли і не знали суворої правди безхліб'я, а з нею — великого лиха і смутків нидіння та згуби?

Чого можна було сподіватися від тих, для кого свіжа паляниця — батьком чи мамою зароблена — стала всього чи не звичайним додатком до обіднього столу?

А тому про хліб мовилося.

Мовилося про отого плугатаря, котрий оре землю і висіває зерно. І вже простилалася наша неозора рілля в ту осінню пору, коли плоди на деревах ще рум'яніють

І тужавіють соками, грона винограду наливаються медами, а нива вже знову жива кільченням та проростанням для благодатних жнив на рік майбутній. І хоча нива ця наша була тільки-но зорана й засіяна, хоча після погідних дощів зеленіла вруна на ній рівна, хоча ще належало бути зимі з вітрами студеними та морозами лютими, виділася нива вже з колосом налитим і зерном стиглим. А по ниві тій владно і поважно плив комбайн з тим самим комбайнером, що не просто зерно збирав, а хліб творив, як творять захоплену сердечну пісню на радість і на життя.

І ще багато про що мовилося! А все про хліб! Єдино про хліб. Про той, який до гробниць всевладних фараонів зерном клали разом з вином та коштовностями не оціненними; про той самий, яким до останньої округлини ділилися вірні друзі в час голодного лиха, рятуючи життя; про той самий, який воїном був і будівником був, бо помагав добувати перемогу в бою, піднімав з руїн міста й села, розквітав на землі новим життям... Про той самий, що його оздобленим коропаєм на вишиваному рушнику тримає відданиця тоді, як під золоченим вінком бере шлюб на родинну вірність і незрадливу любов; про той, яким разом із сіллю стрічаємо друзів за звичаєм давнім тоді, коли їх до себе ласкаво просимо.

Коли, здається, спільними зусиллями про хліб ми все розтлумачили, насущну важливість та буденно-святкову істотність його довели (говорилося тут і про те, як багато в світі ще голодних), я вже тримав перед собою книжку казок так, ніби міркував, що далі казати. Адже книжку брав я для того, щоб і про неї розповісти. Тут раптом зір затримався на білому згортку, який лежав спокійно, дочікуючись свого. І я мовби вже не знав, що робити. Та лише одну хвилику. Бо рука сама потяглася до нього.

Увага класу дійсно була доведена до напруги, коли я поволі, поволі розгортав білий папір — певно, подібного досягають тільки чародії, які в одну мить з-під порожнього капелюха випускають білого голуба.

Увага учнів була не меншою й тоді, коли не диво якесь чудом химерним з'явилося перед ними, а лише забілів кусень пшеничної паляниці на моїй долоні. Маслом намащений бік був запилложений — адже хліб я підняв на шкільному подвір'ї. Якусь мить я мовчав, ніби давав

можливість кожному збагнути й зважити бачсне. А далі мовив:

— Чи поважає маму і батька той, хто ними чесно зароблений кусень хліба на землю здатний кинути?

Діти мов понімили і затамували дихання. Тільки очі розгублено здивовані дивилися тепер уже не на мене, а на піднятий мною кусень пшеничного хліба.

— Відповідають усі! — Вмить я обвів зором школярів і повторив запитання, запрошуючи до нової бесіди.

— Ні! — дружно прорвалося таким хором, наче п'ятикласники завжди відповідали тільки гуртом.

— Чи поважає тракториста-сівача, комбайнера-женця, мельника, пекаря, продавця хлібного магазину той, хто може кусень хліба кинути на землю?

— Ні! — пролунало в класі ще гучніше.

— Чи поважає роботу свою той, хто не шанує праці іншого?

— Ні!

— Чи вартий уваги той, хто не поважає іншого?

— Ні! — з наростаючою силою в голосі, злагоджено і дружно вигукнув клас.

При чіткій і ваговитій значимості того, що я викладав учням, вимагалася точна і ясна відповідь. Звичайно, я допускав певну умовність, приблизність. Годі було сподіватися, що справді велике, завжди уклінно святе значення хліба враз буде сприйняте і зрозуміле, маленькими ще дітьми належно оцінене. Та все-таки хотілося вірити твердо в засіяні бодай малюсінькі насінинки, що мали впасти в сприятливий ґрунт і прорости. Відкриті очі, чистота сприймання, готовність відповідати, осудливі погляди, коли пшенична окрушина запилюженим боком поверталася до школярів, дитячий запал і вразливість давали добру надію.

Але ж переді мною лежала книжка. Та сама збірка народних казок, яку й хотілося б не просто показати учням, а прочитати всю-всю. Казки-бо для книги були дібрані з тією ретельністю, що зрівняється хіба що з працею досвідченого і вибагливого творця тих перлин — такий до намиста дорогоцінного низає тільки найкращі, найкоштовніші. І вже саме час було звернутися до книжки.

Я тримав її мовчки, наче сам ще ніяк не міг звільнитися з того дивовижного полону. А потім розгорнув на першій-ліпшій сторінці.

«Хліб і золото» — впав у очі заголовок казки.

Я не повірив сам собі: такого справді не міг і сподіватися! Здається, навдивовижу щасливий випадок нагодився тут для більшої переконливості того, про що говорилося в класі.

Діти мовби чекали дива.

Диво в подібні казки з'явилося. Належало відкрити його завжди до чудодійства здатним словом.

«В пекарні пекли хліб. Одна паляниця схопилася й покотилася дорогою. Прикотилася до воріт багатія і просить:

— Прийміть мене до себе, завжди будете ситі!

— У нас і калачів досить! — мовив багатій.

Покотилася хлібина далі. Докотилася на край села й стала перед хатою бідняка. Саме на дворі бавилися голодні діти. Побачивши хліб, зраділи йому, вхопили в обійми і весело внесли до хати. Тут же почали краяти на кусні і їсти. Залишився тільки окраець, коли сталося чудо: виросла з окрайця нова паляниця. І скільки вже з неї не краjali, завжди цілою була.

Так у хаті бідного чоловіка був завжди хліб й більше не знали голоду.

Сталося ще одне диво!

Одного разу з гори високої покотилося золото. І зупинилося воно перед хатою бідняка. Стукає в двері, просить, щоб його прийняли до себе. Вийшов бідняк за поріг, глянув на золото і прорік:

— Тебе нам не треба! У нас є хліб!

Покотилося золото далі. Зупинилося перед будинком багатія. Тільки заблистіло перед хатою, як метнувся багатій на двір, золото вхопив в обійми, вніс до світлиці й всадовив на почесному місці.

Почалися в багатія злидні. Земля перестала родити, сади й виноградники почали всихати, худібка більше не множилася й гинла. Діти багатія погано вчилися в школі, погрози не слухали, а слуги перестали повинуватися і велінням коритися. З полудня пішло все у багатого, аж поки і хліба не стало.

Що не жалів, як багатій не шкодував, а таки був змушений понести за хліб до бідняка кусень золота.

Півпаляниці відкраяв бідний, а золота від багатого не взяв.

Родина багатія весь хліб з'їла відразу і знову була голодна.

Бідняків окрушок перетворився в нову запашну паляницю».

Певно, саме тому, що простим виділося і було зрозумілим. І не тільки! Воно ж спонукало думати: «А що важливіше, в чому ще подібна сила?».

Мені здалося вмиль, що зовсім ще юні друзі враз пожурилися. Та ні! Вони аж ніяк не журилися. Вони просто думали під враженням тієї казки, що її я зняв з низанки намистиною коштовною і їм подарував на згадку.

Окрушину хліба вже знову непомітно обгорнув у білий папір.

Але ж, згідно з правилами, належало все це «закріпити».

Якусь хвилюнку думав я про те, як це зробити.

— Діти! Я буду зачитувати речення, в яких не вистачить одного слова! Ваше завдання: те слово по можливості якнайшвидше віднайти і в речення у належному відмінку поставити. Гарзд?

— Гарзд! — озвалися всі разом, а очі знову засвітилися цікавістю.

— Най буде завжди славен чесно зароблений, людським потом скроплений...

— Хліб!

— Най буде кожен у світі ситий тільки од чесного...

— Хліба!

— Завжди сніваймо лишень хвалу, завжди складаймо тільки шану...

— Хлібові!

— Хай вселиться у кожній добрій хаті, хай буде на кожному доброму столі всякдень і всякчас...

— Хліб!

— Хто приходить дружбою і любов'ю до нас, того й ми ласкаво стрічаємо не лишень дружбою та любов'ю, але і...

— Хлібом!

— Побратимство щире звіряем, вірності клятву приносим на...

— Хлібі!

— Уклінно схиляємо голови перед тобою, з нашим

сумлінням чистим устами спраглими до тебе припадаєм,
насушний...

— Хлібе!

Здається, було й по зустрічі. По одній з тих, що завжди забирають якусь крихту нашого серця, даруючи натомість не тільки втому, але й радість спілкування.

Проходячи залитою сонцем вулицею, бачив я клас з розпашілими обличчями та сяючими очима. Для мене все ще лунав гомін, все ще в лад гомону билися маленькі великі серця. Десь на вчительському столі в класі залишився білий згорток—я вже й не відаю, чому не прихопив його з собою. Та врешті, яке це має значення зараз?..

Яке це має значення, коли окраєць залишився на вчительському столі, а сам я думаю про хліб...

Тільки про хліб думав я, повторюючи:

«Да святиться ім'я його!»

Іван Чендей.

Ч-43 Теплий дощ: Повісті, оповідання.— К.: Рад. письменник, 1979.—348 с.

Більша частина збірки відомого українського письменника — це твори про важке минуле закарпатського краю, про зростання революційної свідомості, боротьбу за соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною. Голова підпільного комітету Іван Зарева, вчитель Лемак, Федір Івашка, Юрій Мочар — люди благородного серця, герої-звитяжці, що організують протиурядові селянські демонстрації 30-х років і самі беруть в них участь.

До книги входить також ряд творів про сучасне Закарпаття. Різноманітні за тематикою, вони пройняті радісним світовідчуттям, настроєм оптимізму. Їх герої — трудівники села, службовці, молоді робітники, які роблять перші самостійні кроки в трудовому житті, діти-школярі.

Ч 70303-089
М223(04)-79 БЗ-36-25-78, 4702590200

У2

З М І С Т

ЧОРНА САЛЬВА. Повість	3
Червона цятка на снігу	157
Рукавички	163
Жорно	170
Нахмурений вечір	184
Мій земляк	247
Дорога	266
Експертиза	300
Альонка	314
Білі гвоздики на Новий рік	324
Да святиться ім'я його!	337

ИВАН МИХАЙЛОВИЧ ЧЕНДЕЙ

Теплый дождь

Повести, рассказы

Издательство «Радянський письменник»

(На украинском языке)

Редактор *Г. Т. Крижанівський*

Художник *В. А. Бокань*

Художній редактор

Д. О. Лукомський

Технічний редактор *Л. М. Бобир*

Коректори *А. М. Голик, Г. В. Плачинда*

Информ. бланк № 731

Здано на виробництво 08.02.79. Підписано до друку 17.05.79. БФ 23906. Формат 84×108/32. Папір друк. № 2. Літературна гарнітура. Високий друк. 11 фіз.-друк. арк., 18,48 ум.-друк. арк., 19,14 обл.-вид. арк. Тираж 65 000 пр. Зам. 9-57. Ціна в оправі 1 крб. 30 к.

«Радянський письменник»,

Київ, бульвар Лесі Українки, 20.

Книжкова фабрика імені М. В. Фрунзе республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.